სამხრეთ კავკასია და ანატოლია

11

გამომცემლობა არტანუჯი

სერიის მთავარი რედაქტორი როინ მეტრეველი

სერიის სარედაქციო საბჭო ეთერ გაიდოშვილი
ირმა გერიძე
გელა გუნიავა
გუგა კუდავა
ნიკოლოზ ყლენტი
გოჩა საითიძე
ნათია ხიზანიშვილი

ISSN 1512-4479
ISBN 978-9941-487-05-7

© გამომცემლობა არტანუჯი, 2019.

ზაქარია ჭიჭინაძე

ქართველთა გამუსლიმეება

ზეპირი გადმოცემები

გამოსაცემად მოამზადეს
ზაზა ნინიკაშვილმა და თამარ პაპუაშვილმა

მკითხველის წინაშეა წიგნის მეორე, შევსებული ვარიანტი. ცნობილი მოღვაწის – ზაქარია ჭიჭინაძის (1853-1931) მიერ ჩაწერილი მასალები ქართველთა გამუსლიმების შესახებ პირველად 2004 წელს დაიბეჭდა. იმჟამად გამოცემა ზ. ჭიჭინაძის რამდენიმე წიგნისა და საგაზეთო მასალების საფუძველზე მომზადდა.

წინამდებარე წიგნში დამატებულია როგორც ქართველთა გამუსლიმებასთან დაკავშირებული ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ შეკრებილი სხვა ზეპირი გადმოცემები, ისე ცნობები მეზობელ ჩრდილოკავკასიელ ხალხებში (ლეკები, ინგუშები, ოსები, ჩერქეზები) ისლამის გავრცელების შესახებ.

მეორე გამოცემას ერთვის გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი, აგრეთვე – საქართველოს პარლამენტის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში დაცული ფოტომასალა.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

პირველი გამოცემის წინასიტყვაობა 9
გაზეთ „იერიაში“ დაბეჭდილი მასალების ნუსხა 15

სამცხე-ჯავახეთის გამუსლიმება

სამცხე საათაბაგოს, ანუ მესხეთ-ჯავახეთის გამაჰმადიანება 17
(იაკობ იოსების ძე ორბელიანის მონათხრობი) 22
(ნაამბობი ზეგნელ მოხუცებულ მაჰმადიანთაგან) 25

ყარსის მიდამოების გამაჰმადიანება

(ნაამბობი სოფ. ვაიოში გამაჰმადიანებულთ გოგიტიძეების მიერ).. 28

ოლთისის ქართველთ გამაჰმადიანება 31

არტაანის (არდაგანი) ქართველთ ისლამთან დაკავშირება..... 32

შავშეთის გამაჰმადიანება

შავშეთის და იმერხევის გამაჰმადიანება
(ნაამბობი ბერიკაცებისაგან შავშეთშივე)..... 33
შავშეთის გამაჰმადიანება და ტბეთის ტაძარი
(ნაამბობი შავშელის მაჰმადიანის გორდაძის მიერ, ციხის
თავს მამასახლისის მიერ, ლომსანაძის და სხვათა მაჰმადიანთა) ... 37
(სხვის ნაამბობი)..... 39
(სხვის ნაამბობი..... 41
ეფრატის და იმერხევის გამაჰმადიანება.
თამარ მეფე და ეფრატის ტაძარი
(ნაამბობი ეფრატელ ცეცხლაძისაგან) 43
ქართული ენის დაკარგვა შავშეთში
(ნაამბობი შავშეთის სხვა და სხვა სოფლის მოხუცებულ
ქართველთაგან)..... 49
(მეორეს ნაამბობი)..... 50
(მესამეს ნაამბობი)..... 51

(მეოთხეს ნაამბობი)..... 52
(მეხუთეს, ღრმად მოხუცის ნაამბობი)..... 53

ლივანის გამაჰმადიანება

ართვინის (ართვანი) გამაჰმადიანება
(ნაამბობი ლივანაში ქრისტიან კათოლიკეებთაგან და ქართველ მაჰმადიანებთაგან)..... 55
ართვინის (კლარჯეთამდის) გამაჰმადიანება
(ნაამბობი ბ. ლუკა ანდღულაძის მიერ)..... 60
(ქედის ხოჯა ახმედ ხალიფაშვილის ნაამბობი)..... 61
მურღულის გამაჰმადიანება
(ნაამბობი სხვა და სხვა მოხუცებულ ქართველ მაჰმადიანებთაგან)..... 62
(ქედის მუფთის ხალიფაშვილის ნაამბობი)..... 69
დევესქელის ხეობის გამაჰმადიანება
(ნაამბობი სოფ. პეტრულის მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიან ეუბასაგან და ამის მოხუც მამის და სხვათა მაჰმადიანთაგან)..... 69
(ნაამბობი აბდულ ეფენდი მიქელაძისაგან)..... 74
(ნაამბობი შავშეთის სოფელს გარყილუფში, შავმთას, ჯვარებს და ივეთს მცხოვრებ მოხუცებულებთაგან)..... 75
(ნაამბობი სოფ. ნადარბაზევის მცხოვრებ მაჰმადიან მოხუც თათრის აფიცრად ყოფილის თიკანაძის მიერ – იგივე სოფიოშვილი)..... 80
ს. აგარის მაჰმადიანთ დევაძეების გვარში დარჩენილი..... 83
მაჭახლის გამაჰმადიანება
(ნაამბობი სოფ. ბაზარეთში და ძნელიეთში მოხუცებულ მაჰმადიანის ძნელაძის და სხვა მოხუცებულ მაჰმადიანებისაგან).. 86
(დევესქელის ხეობაში ნაამბობი სოფ. პეტრულის მამასახლისისაგან)..... 90

აჭარის გამაჰმადიანება

(ნაამბობი ქედაში ორცველის ქართველ მაჰმადიანის შავლედ ნაკაშიძის მიერ)..... 92

დანდალოს გამაჰმადიანება
(ქართველ მაჰმადიანთ ავალიანთ გვარში დარჩენილი სოფ. დანდალოში)..... 94
ზედა აჭარის გამაჰმადიანება
(ნაამბობი სოფ. ნიგაზეულში ყადი ნური ეფენდი ბერიძის მიერ, სულეიმან გელაძის გურჯ-ოღლის მიერ და სხვათა მაჰმადიანთ ქართველთა)..... 98
სხალტის ხეობის გამაჰმადიანება
(ნაამბობი სხალტის უსუფ ყარა მემედ ოღლი ბოლქვაძისაგან, ბორჩხელისა)..... 101
სხალტის ტაძარი
(სოფ. ფანჩხის მამასახლისის სულეიმან მურად-ოღლის (იგივე გელაძე) და სხვათაგან ნაამბობი)..... 104
(ნაამბობი დერვიშ ბეგ ბეჟანიძისაგან)..... 106
სოფ. ხულოს ეკკლესის დაქცევა
(75 წლის ყადი ოღლი ბოლქვაძის ნაამბობი)..... 107
(ჩაქვისთაველის ღრმად მოხუც ყადის ჩიჯძავაძის ნაამბობი)..... 109
(დევრიშ ბეგ ბეჟანიძის ნაამბობი)..... 109
ჭვანის ხეობის გამაჰმადიანება
(ჭვანელების გვათუასაგან ნაამბობი)..... 111
(სოფ. მერისელის ქართველ მაჰმადიანის მოხუცის ერისთავის ნაამბობი და სხვების)..... 112
(სოფ. დერეხოხნაში ნაამბობი ქართველ მაჰმადიანის მოხუცი ლეზგა მხაცკაძის მიერ)..... 114
(ნაამბობი თევდორეს ორცველის სააკ-ოღლისაგან)..... 115
კახაბერის, აჭარის, შუახევის და ხულოს გამაჰმადიანება
(ნაამბობი სოფ. ზვარელ 80 წლის სელიმ აღა-იშიოღლისაგან და მაჰმადიან თურმანიძისაგან)..... 118
ჩაქვისა და კინტრიშ-ქობულეთის გამაჰმადიანება
(ნაამბობი ს. აჭყვისთაველის 120 წლის ქამჯარაძისაგან)..... 123
(მარადიდში ახმედ ეფენდი-ხალვაშის ნაამბობი)..... 128
(ნაამბობი სოფ. ზენდიდში და ძველს ქობულეთში მცხოვრებთ გუგუნავას და დუმბაძის მიერ)..... 130

ქობულეთის გამაჰმადიანება
(გულო აღა კაი კაცისშვილის ნაამბობი)..... 132
(მოხუცის მჟავანაძის ნაამბობი)..... 133

ბათუმის მუფთი ჰასან ეფენდი გვერდაძე

თორთომის და ლაზისტანის გათათრება
(ნაამბობი ბათუმის მუფთის ჰასან ეფენდი ყლიჭოლლი
გვერდაძის მიერ)..... 135
(სჯულის შიშიანობის გამო, სიტყვა ბათუმის მუფთას
ჰასან ეფენდი ყლიჭოლლი გვერდაძის ნათქვამი, ჩემი
კითხვის პასუხათ)..... 138

გურიის გამაჰმადიანება

(ქობულეთელის მოხუც ქართველ მაჰმადიანის ნაამბობი)..... 141
(თავადის გრიგოლ დავითის ძის გურიელის ნაამბობი)..... 142

ლაზისტანის გამაჰმადიანება..... 144

(ნაამბობი სოფ. ჩხალელის ჰაჯი ხოჯასაგან)..... 146

ისლამი საინგილოში..... 147

აფხაზეთის გათათრება..... 149

ისლამი ჩრდილო კავკასიაში

ლეკების დაკავშირება ისლამთან..... 156
ჩერქეზების, ქისტების და ინგუშების გათათრება..... 159
ოსების გამაჰმადიანება..... 160

დანართი

ჯულის თავი კაცების დარიგებები ქართველ მაჰმადიანების მიმართ.. 164
ქართველ მაჰმადიანთ ძველებური თქმულებანი
გამაჰმადიანების შესახებ..... 166
ისლამის გავრცელება საქართველოში. სად როდის
დაწყებულა ზეპირის ამბების და ისტორიული ცნობების დასკვნით.... 175
ამ მასალების შეკრების გამო..... 176

გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი..... 183

პირველი გამოცემის წინასიტყვაობა

ზაქარია ჭიჭინაძეს უამრავი წიგნი აქვს შედგენილი და გამოცემული, მაგრამ მას არასოდეს გამოუცია წიგნი სათაურით – „ქართველთა გამუსლიმება სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში (ზეპირი გადმოცემების მიხედვით)". ეს არის ჩვენ მიერ ჭიჭინაძის 3 წიგნისა (1901 და 1907 წლებში გამოქვეყნებული „ქართველების გათათრება ანუ ისლამის გავრცელება დასავლეთ საქართველოს ქართველებში (XVII-XVIII საუკ.)" და 1915 წელს დაბეჭდილი „ქართველების გამაჰმადიანება ანუ ქართველთ გათათრება") და მრავალი საგაზეთო სტატიის შეჯერებით შედგენილი ერთგვარი კრებული. წერილები დაბეჭდილი იყო გაზეთ „ივერიაში" (ნუსხა იხ. წინასიტყვაობის ბოლოში).

ზ. ჭიჭინაძე ასე აღწერს თავის მოღვაწეობას: „მე იქ მუდამ წელიწადს ვმგზავრობდი, სადაც მიმქონდა ქართული სხვადასხვა წიგნები გასავრცელებლად, თან ბავშვებს ვასწავლიდი ქართული წიგნების კითხვას. წიგნები იყო არსენას ლექსი, ქალ-ვაჟიანი, ქართველ მაჰმადიანთა ლექსები და მრავალი სხვები. ამასთანავე ერთად ხალხში ვკრეფდი და იქვე ვწერდი ისტორიისათვის საყურადღებო ძველ ამბებს".

ჩვენ სათაურში გამოვიყენეთ სიტყვა „გამუსლიმება", ტექსტისეული „გათათრება" და „გამაჰმადიანება" კი უცვლელად დავტოვეთ. ამ სიტყვების მნიშვნელობა ყველაზე უკეთ თვით ზ. ჭიჭინაძემ იცოდა, მაგრამ მაინც ამ განსაზღვრებებს იყენებდა, რადგან მისი თანამედროვე მუსლიმი ქართველებისთვის ასე უფრო

გასაგები იყო. ამიტომ ჩვენც მათ მონათხრობში არაფერი შეგვიცვლია, უბრალოდ, „გათათრებისა“ და „გამაჰმადიანების“ ადგილას „გამუსლიმება“ უნდა ვიგულისხმოთ. ტექსტი არც სტილისტურად შეგვიცვლია, მხოლოდ აშკარა შეცდომები შევასწორეთ.

გვსურს, ქართველმა მკითხველმა კიდევ ერთხელ გაიხსენოს გმირი წინაპრები. მნიშვნელოვანია, რომ ამ კუთხის შვილები თვითონ მოგვითხრობენ საკუთარი კუთხის ჭირ-ვარამზე. ჩვენ თვალწინ ცოცხლდება ყველა ის მოვლენა, რაც იქ მცხოვრებმა ქართველებმა გადაიტანეს.

* * *

XIX საუკუნის სამოცდაათიან წლებში მომხდარმა ერთმა შემთხვევამ განსაზღვრა ზაქარია ჭიჭინაძის ბედი. დღევანდელი რუსთაველის პროსპექტის დასაწყისში, ყოფილი შტაბის ქუჩაზე, ერთად მოსეირნობდნენ ქართველი მწერლები – აკაკი წერეთელი, ნიკო ნიკოლაძე, სერგეი მესხი, გიორგი წერეთელი, კირილე ლორთქიფანიძე. მათ ყურადღება მიაქციეს თხუთმეტიოდე წლის ყმაწვილს, რომელიც გულდასმით კითხულობდა გაზეთ „დროებას“. ამ ამბავმა ყველაზე უფრო „დროების“ რედაქტორი სერგეი მესხი გაახალისა. იგი სასტუმროში ხელზე მოსამსახურედ მომუშავე ბიჭს კარგახანს ესაუბრა და გაკვირვებით აღმოაჩინა, რომ ეს ახალგაზრდა დღე-ღამეს ქართული წიგნებისა და ხელნაწერების კითხვაში ატარებდა, თან მისი გაზეთების ერთ-ერთი ხელისმომწერიც იყო.[1] ამ შემთხვევამ ძალიან დააახლოვა სერგეი მესხი ყმაწვილ ზაქარიასთან, რომელიც შემდგომში „დროების“ რედაქტორის უახლოესი თანამშრომელი და ქართული კულტურის ერთ-ერთი თვალსაჩინო მოღვაწე გახდა.

ზაქარია ეგნატეს ძე ჭიჭინაძე დაიბადა 1854 წლის 8 თებერვალს, თბილისში, ხოტევიდან გადმოსახლებული რაჭველი ხელოსნის ოჯახში. თხუთმეტ და-ძმაში ნაბოლარა ზაქარია ცამეტი

---

[1] გ. ტაბიძე. თხზულებანი. XII. თბ. 1975. გვ. 31; ლ. ასათიანი. ქართული მწერლობა. თბ. 1949. გვ. 279.

წლისა ჩამოშორდა სკოლას, მაგრამ ქართული წიგნის საარაკო სიყვარულმა, დაუცხრომელმა ტემპერამენტმა და სერგეი მესხის, პეტრე უმიკაშვილისა და სხვათა მზრუნველობამ საშუალება მისცა, საზოგადო მოღვაწეობის ასპარეზზე გამოსულიყო. მან ბევრი საშური საქმე წამოიწყო და წარმატებით დააგვირგვინა.[2]

აი რას წერდა გალაკტიონ ტაბიძე მასზე: „მეტად მრავალმხრივია ზაქარია ჭიჭინაძის მოღვაწეობა. ჩვენ ვიტყვით: საქართველოში, შეიძლება, არცერთ პოლიტიკურ პარტიას არ გაუკეთებია იმდენი, რამდენიც ზაქარიამ შეძლო. რიცხვი არა აქვს ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ გამოცემულ წიგნებს. თვით გამომცემელიც კი ვერ ახერხებს მათ ჩამოთვლას... იგი თვითონ წერდა, თვითონ აწყობდა, თვითონ ბეჭდავდა, თვითონ ავრცელებდა. ზაქარია ჭიჭინაძის პორტრეტი საკმაოდ ნათელია. იგი არის წიგნის რაინდი".[3]

ზ. ჭიჭინაძე მართლაც ერთ-ერთი უდიდესი ქართველი განმანათლებელი იყო. მან ოცდაერთი წლის ასაკში დაიწყო ქართული წიგნების გამოცემა, რაც დიდ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული და ცხოვრების ბოლომდე უანგაროდ ემსახურა ამ საქმეს. საკვირველია მისი მოღვაწეობის მასშტაბები: ზ. ჭიჭინაძე სამასამდე წიგნის ავტორი, შემდგენელი და გამომცემელია. არანაკლებ საოცარია ის ფაქტი, რომ ესოდენ დიდი შემოქმედებითი პოტენციის ადამიანი, ათიათასობით წიგნის გამომცემელი და გამავრცელებელი, რომელსაც თბილისში წიგნის სპეციალური სავაჭროც ჰქონდა, თანამედროვეთა მოწმობით, მთელი ცხოვრება მატერიალურ გაჭირვებას განიცდიდა. ხელმოკლეობის მიზეზი ის გახლდათ, რომ ზ. ჭიჭინაძის საქმიანობის ძირითადი მიზანი ქართული წიგნების გავრცელება და არა ამ წიგნებით ვაჭრობა იყო.[4]

---

[2] ვ. ჩიქოვანი. ქართველი მწიგნობარი. წგ.: ზ. ჭიჭინაძე. ქართველი ებრაელები საქართველოში. თბ. 1990. გვ. 81.

[3] გ. ტაბიძე. თხზულებანი. XII. გვ. 50.

[4] გ. იმედაშვილი. იოსებ იმედაშვილი – გამომცემელი და ბუკინისტი. კრ. „მწიგნობარი". თბ. 1983. გვ. 213.

ზ. ჭიჭინაძე 1889 წელს პირველად გაემგზავრა ქობულეთში. მან წაიღო დიდძალი რაოდენობით წიგნი, რომელთაც უფასოდ არიგებდა ქართველ მუსლიმებში და თავდადებით შეუდგა მათი ცხოვრების ადგილზე შესწავლას. მან პირველმა შეიტანა აქ ქართული წიგნი. 1890 წელს ქართული წიგნებით დატვირთული ზაქარია აჭარაში მიემგზავრება. 1891 წელს მეორედ ეწვია აჭარას ისევ დიდძალი წიგნებით. ამის შემდეგ იგი მუდმივად მოგზაურობდა სამუსლიმანო საქართველოში ათი წლის განმავლობაში. ზაქარია ჭიჭინაძემ ადრევე იგრძნო, თუ რისთვის უნდა მიექცია ყურადღება. ოსმალური გავლენის საწინააღმდეგოდ იგი ბეჭდავდა წიგნებს ქართულ ენაზე: რელიგიური შინაარსისას, ისტორიულ წერილებს, სახალხო ლექსებს, „ვეფხისტყაოსანს“, განსაკუთრებით სამუსლიმანო საქართველოსთვის. რუსთაველის უკვდავი პოემა აქ ისევ ცოცხლობდა ზეპირი გადმოცემებით, ანდაზებით. მთელ ზაფხულს ზაქარია იქაურ სოფლებში ატარებდა, მოგზაურობდა, კრებდა მათ ზეპირ გადმოცემებს, ზეპირად შეისწავლა მათი ლოცვები, მათ ჯამეშიც დადიოდა და ისე კარგად ლოცულობდა, რომ შემდეგში დაბეჭდა კიდეც მათი ლოცვის წიგნი ქართული ასოებითა და არაბული სიტყვებით. მან კარგად იცოდა, თუ რა ნიადაგზე ხდებოდა სამუსლიმანო საქართველოს მკვიდრთა მასობრივი გადასახლება ოსმალეთში. ისინი სარწმუნოებრივი ფანატიზმის გავლენით ტოვებდნენ სამშობლოს, სახლ-კარს, ნინაპართა საფლავებს და ოსმალეთში მიემგზავრებოდნენ. მათდამი ყოველთვის ფრთხილად მოპყრობა იყო საჭირო და ზაქარია სწორედ ასე იქცეოდა. სამუსლიმანო საქართველოს თავის კაცად მიაჩნდა ეს მოხეტიალე ენთუზიასტი. იგი შეუყვარდათ, მასთან ასობით გზავნიდნენ ბავშვებს, მრავალმა ბავშვმა შეისწავლა მისგან წერა-კითხვა.

ზაქარია ჭიჭინაძემ ამ კუთხის შესახებ დაბეჭდა შემდეგი წიგნები: 1. ისტორია ყოფილი ოსმალეთის საქართველოსი; 2. ქართველების გამაჰმადიანება ანუ გათათრება; 3. ქართველი მაჰმადიანების დიდი გადასახლება ანუ მუჰაჯირობა-ემიგრაცია; 4. ქართველ მაჰმადიანთა ცხოვრება (ერთად აკინძული 15 წერი-

ლი); 5. ქართველ მაჰმადიანთა სოფლები და ხალხი; 6. ალიფაშა თავდგირიძე და მისი გვარის ამბავი; 7. ქართველ მაჰმადიანთა სახალხო ლექსები (მის მიერ შეკრებილი); 8. ჰუსეინ ჰამაზის ლექსები (მის მიერ შეკრებილი) და სხვ. ქართველ მუსლიმთა შესახებ ზაქარია ჭიჭინაძე მრავალ წერილს ბეჭდავდა გაზ. „დროებაში", „ივერიაში" და სხვ. ორი წლის განმავლობაში მარტო ბათუმის ქართულ გაზეთში დაიბეჭდა მისი ასი ფელეტონი, ქართველ მუსლიმთა შესახებ და მეორე ასი ფელეტონი სხვადასხვა ისტორიული წერილისა. ასეთმა განუწყვეტელმა მუშაობამ ნაყოფი გამოიღო და ზაქარია ჭიჭინაძეს ნატვრა აუსრულდა: იქ მკვიდრი საფუძველი ჩაიყარა ქართულმა წიგნმა, გაჩნდა წიგნის კითხვის დაუშრეტელი წყურვილი. იგი იმასაც მოესწრო, რომ მუსლიმ ქართველებში გაჩნდნენ ისეთებიც, რომლებიც თავიანთ თავს ქართველ მუსლიმებს უწოდებდნენ და არა თათრებს.[5]

ესოდენ დიდ მამულიშვილურ საქმეს შეჭიდებული ცნობილი მოღვაწე იმდენად ხელმოკლედ ცხოვრობდა, რომ გამუდმებულმა უსახსრობამ მის იერსახესაც კი კვალი დაამჩნია: „შემოვიდა ერთ დღეს ჩვენთან სტამბაში, ერთი კაცი, ჩაგლეჯილი, წვერ-ულვაშ გაბურძგნული, წიგნებით და გაზეთებით ჯიბეში, ხელში დახეული ქოლგით. პლატონი მდაბლად მიესალმა. რაღაც წიგნის ბეჭდვაზე ილაპარაკა. წასვლისას დაიბარა: „ცისკრის" რედაქტორი ივანე კერესელიძე გარდაიცვალა, კვირას ყველა დასაფლავებაზე წამოდითო". ვინაა პლატონ ეს ჩაჩინთული კაცი? – ვკითხე. – ზაქარია ჭიჭინაძეაო", – იგონებს XIX საუკუნის 90-იან წლებში „ივერიის" სტამბის ასოთამწყობად მომუშავე ვლასა მგელაძე.[6]

ზაქარია ჭიჭინაძე გარდაიცვალა 1931 წლის 27 დეკემბერს. მადლიერმა ქართველობამ მისი ნეშტი მთაწმინდის მიწას მიაბარა.[7]

ზ. ნ.

---

[5] ვ. ჩიქოვანი. ქართველი მწიგნობარი... გვ. 84-85.

[6] ვ. მგელაძე. მოგონებანი. წიგნი მეორე. პარიზი. 1972. გვ. 28.

[7] ვ. მაცაბერიძე. ქართული სახალხო წიგნების შემდგენელ-გამომცემლები. თბ. 1977. გვ. 66.

გაზეთ „ივერიაში“ დაბეჭდილი მასალები ქართველთა გამუსლიმების შესახებ

1. ართვინის (ქლარჯეთამდის) გათათრება (ნაამბობი ლუკა ანდღულაძის მიერ) 29 ივლ. 1895.
2. აჭარის გათათრება. ნაამბობი (თევდორაძეს) ორცეელის სააკოლლისაგან. 22, 26 სექტ. 1895.
3. აჭარის გათათრება. ნაამბობი ქედაში ორცეელის ქართეელ მაჰმადიანის შაელედ ნაკაშიძის მიერ. 4 ოქტ. 1895.
4. აჭარის გათათრება (ს. დერეხოხნაში ნაამბობი ქართეელ მაჰმადიანის მოხუცის დეზმა მხოცვაძის მიერ) 18 აგვ. 1895.
5. ბეთლემის მიდამოების გათათრება 19 აგვ. 1895.
6. დანდალოს გათათრება 27 აგვ., 2 სექტ. 1895.
7. ეფრატისა და იმერხეთის გათათრება. თამარ მეფე და ეფრატის ტაძარი 12, 13 ივლ. 1895.
8. ზედა აჭარის გათათრება 22, 25 ივლ. 1895.
9. კახაბრის, აჭარის, შუა ხეთის და ხულოს გათათრება 24, 25, 26 აგვ. 1895.
10. ლაზისტანის გათათრება 18 აგვ. 1895.
11. ლივანის გათათრება 4, 6 ივლ. 1895.
12. მაჭახლის გათათრება (ნაამბობი ბაზარეთში და ძნელიეთში მოხუცებულ მაჰმადიანის ძნელაძისა და სხვა მოხუცებულ მაჰმადიანებისაგან) 20, 21 ივლ. 1895.
13. მესხეთის და ჯავახეთის გათათრება 16, 17, 18 ოქტ. 1902.
14. ქობულეთის გათათრება 19 ივლ. 1895.
15. ყარსის (კარი) მიდამოების გათათრება 17 ივნ. 1895.
16. ჩაქვისა და კინტრიშ-ქობულეთის გათათრება (მარადიდში ახმედ ეფენდიხალფაშას ნაამბობი) 18 ოქტ. 1895.
17. ჩაქვისა და კინტრიშ-ქობულეთის გათათრება (ნაამბობი სოფ. ზენდიდში და ძველს ქობულეთში მცხოვრებთ გუგუნავასა და დუმბაძის მიერ) 19 ოქტ. 1895.
18. ჭუანის ხეობის გათათრება 22 ივნ. 1895.

სამცხე-ჯავახეთის გამუსლიმება

სამცხე საათაბაგოს, ანუ მესხეთ-ჯავახეთის გამაჰმადიანება

(შეკრებილი ქართველ კათოლიკებში ზეპირ და ისტორიულის ცნობებით)

ქართველ კათოლიკეთ ერთმა მოძღვარმა თავის ქადაგებაში წარმოსთქვა შემდეგი: ქართველთ გათათრების და ტანჯვა-ვაების ისტორია რომ დაიწეროს, 24-ს ტომზედ ნაკლები არ გამოვაო. ჭეშმარიტად ეს ასე იქმნებოდა, რომ თავის დროს ვისმეს ხელი მიეყო. ცნობები ეგროვებინა და თან ეწერა. ქართველთ გათათრება ადვილად არ მომხდარა, მას დიდი, ვრცელი ისტორია აქვს, სამწუხაროდ ამ გათათრების შესახებ-კი ჩვენ ბევრი არაფერი ცნობები გვაქვს. როგორც კვლავაც გვითქვამს, ამ საგანის შესახებ, არც „ქართლის ცხოვრება"-ში და არც სხვა ისტორულს წიგნებში მოიპოვება რამე. ჩვენი ძველი მწერლობა ამაზედ მდუმარებს.

მესხეთი და ჯავახეთი ოსმალთ ადრიდგანვე გაამაჰმადიანეს. ლაზისტანი, არტაანი, არდანუჯი, ლივანა, აჭარა, თორთომი, ოლთისი და სხვა უშორესი ადგილები გამაჰმადიანებული არ იყო, რომ მესხეთის და ჯავახეთის ქართველებს გამაჰმადიანება დაუწყეს.

1657 წ., ახალციხე ოსმალეთის მთავარ საფაშალიკო ქალაქად დაინიშნა და ფაშად დადგენილ იქმნა ბექა ათაბაგი, ეს ათაბაგი პირველად დაუკავშირდა ისლამს და სახელადაც საფარა ეწოდა.

რადგანაც ახალციხეს ოსმალეთის მთავრობაც იმას სცდილობდა, რომ ადგილის გარეშემო მცხოვრებნიც მუსულმანის სარწმუნოების მიმდევარნი ყოფილიყვნენ. ამიტომ ქართველებს ძალით დაუწყეს გამაჰმადიანება და ამ გამაჰმადიანებისათვის მახვილსაც ხმარობდნენ. არც მესხელ-ჯავახელნი აკლებდნენ მათ მტრობას. მესხთაგან მათ საქმე ძლიერ უჭირდებოდათ, ქართველთ გამაჰმადიანება ერთობ უძნელდებოდა. მესხნი და ჯავახნი ჩვეულებრივის გმირობით ებრძოდნენ ოსმალთა სასულიერო წოდებას და არსად და არას დროს ადვილად არ ემორჩილებოდნენ. დროის განმავლობის და ჟამთა ვითარების მეოხებით, მესხნი და ჯავახნიც მოიღალნენ ბრძოლაში და ამიტომ, ზოგიერთს ადგილებში, იწყეს ბედის მორჩილება, სჯულის გამოცვლა. სჯულის გამოცვლას დიდად ერიდებოდა მესხელ და ჯავახელ ქართველთ დედაკაცობა. ამის საფუძვლად კმარა გავიხსენოთ თუნდა როსტომ ფაშა ჯაყელის ცოლის მაგალითი, რომელმაც დიდის ტანჯვით დასთმო ქრისტიანობა და ისლამს დაუკავშირდა. ამით დააწყნარა მან თავის ქმრის როსტომ ფაშის გული. სამცხეში ქრისტიან ქართველთ საქმე ისე გამწვავდა, რომ 1713 წ. ახალციხეში საქვეყნოდ იქმნა დახრჩობილი ელისე არქიმანდრიტი. ოსმალეთის მთავრობას საკმარისად მობეზრდა ქართველ ქრისტიანებთან ბრძოლა, ისლამის ვრცელება და ამიტომ მესხეთსა და ჯავახეთში შემოიღეს ისეთი წესები, რაც ქართველთ, გამაჰმადიანებას ხელს უწყობდა.

პატივცემულ ივანე გვარამიძის მოთხრობილის ცნობებით აი რა წესები ყოფილა შემოღებული ოსმალთაგან.

1) მოლის, თუ ხოჯისაგან მინარეთიდგან დაძახილ ლოცვის დროს, რომ ქრისტიან ქართველს ან გაეცინა, ან დაყვირებით გაეჯავრებინა, ან კენჭი ესროლა და სხვა ამ გვარნი, ამ ქართველს უსათუოდ სიკვდილით სასჯელი ელოდა და მამულების წართმევა. ეს ეპატიებოდა მაშინ, როცა იგი გამაჰმადიანდებოდა.

2) ჯამეს წინ თუ გაევლო ქართველს და აქ რამე სიტყვა ეთქვა თათრის წინააღმდეგ, ან ჯამეში ლოცვის, ბანვის და სხვა დროს, იმას სიკვდილი ელოდა, პატიება მხოლოდ გამაჰმადიანების მეოხებით მოხდებოდა.

3) ქართველს აგინა თათარმა, შეუგინა ყველაფერი, ქართველმაც პასუხი მისცა და სამაგიეროდ გადუხადა სიტყვით ან საქმით, და შეუგინა ზოგიერთი რამ სარწმუნოების მხარეები, მას სასჯელად სიკვდილი ელოდა, სიკვდილი ეპატიებოდა გამაჰმადინებით.

4) ქართველმა თუ თათრის სასაფლაოზე გაიარა და იქ დაპილნა, ამის სასჯელად ეკუთვნის დარბევა, მამულების წართმევა, ეს ეპატიება მხოლოდ გამაჰმადიანებით.

5) ქართველმა თათრის „მეჯლის", ყადებს, მათ მასლაათს და ხაფიზ (ღვთის-მეტყველი) ხოჯებს პატივი არ სცა მდივან ხანაში, მის სასჯელად დარბევა და მამულების წართმევაა, ეპატივა გამაჰმადიანებით ელოდა.

6) ქრისტიანმა ქართველმა ქართველისაგან ფული ისესხა და აღარ მისცა, ან ფული დასტყუა და უარი სთქვა, ამხანაგი იყო და ამხანაგს უღალატა და ფული გამორჩა, იმუშავა და ფული არ მისცა, იყიდა რამე და სამაგიერო არ გადაუხადა, ყველა ეს მას ეპატიებოდა გამაჰმადიანებით.

7) ქართველმა მოკლა თავისი მამა, დედა, ცოლი, და, ან ძმა, გინდა სხვა მონათესავენიც და მასთან აიკლო დახოცილის ოჯახიც, ქართველს ყველა ეს ეპატივებოდა გამაჰმადიანებით.

8) ქართველმა იქურდა, გაჰქურდა ეკკლესიები, ეკკლესიების ნივთები აქა-იქ დაჰყიდა. ამას გარდა მოჰკლა მღვდელი, მთავარი, დიაკონი და აიკლო მათი სახლ-კარი, მას პატივება ელოდა მხოლოდ გამაჰმადიანებით.

9) ქართველს საფაშო ხარჯი, რომ ვერ გადაეხადნა და გინდ სიღარიბის გამო მას ამის გადახდა ვერც შესძლებოდა, ამის პატიობა მას გამაჰმადიანებით ელოდა.

თუმცა მესხელ და ჯავახელ ქართველ ამ ცნობებს ვსწერ მე მესხელ ჯავახელ ქართველ კათოლიკეთა მოხუცებულთა თქმით, რომელთაც ამ კუთხის ამბები კარგად აქვს შესწავლილი. ქრის-

ტიანებს დაუწყეს გადაგვარება, მაგრამ იყვნენ მათში ისეთნიც, რომელნიც თვით უკანასკნელ სისხლის წვეთამდინაც-კი იღვწოდნენ მწარედ, ყოველნაირ საიდუმლო საშუალებას ხმარობდნენ, ისლამს უკავშირდებოდნენ რომ ისლამთან ერთად ქრისტიანობას არ ჰკარგავდნენ და საიდუმლოდ ინახავდნენ, გარეგან-კი ისლამს აღიარებდნენ. ასეთ ჩუმ ქრისტიანთ ქართველთა რიცხვმა ჯავახეთში 1803 წლამდე მოახწია, ასევე იყო მურღულის ხეობისაკენ და პარხალში, რომელთა ქრისტიანეთ მომსწრეთ და მნახველად ითვლებოდნენ გრიგოლ გურიელი და დიმ. ბაქრაძე. მურღულის ჩუმ ქრისტიან ქართველთ მოძღვარი ღებრაძე ყოფილა, – მღებროვი, ტრაპიზონში ნამყოფი. ბერძნების სკოლაში ნასწავლი და იქვე ნაკურთხი იყო ბერძნის ეპისკოპოსისაგან. საინტერესო აქ ერთი ის არის რომ ტრაპიზონის ბერძენთ სკოლაში გაზრდილს ქართველს და მასთანავე ბერძნულის ენით განვითარებულს ქართული ენა და ისიც ძველი ხუცურის წიგნების კითხვა ისე კარგად სცოდნია, რომ მას თავისუფლად შესძლებია ქართული წიგნების კითხვა და მასთანავე დიდის შიშით და ძრწოლით ქართული ენით ქადაგება, იმ ენით მოქმედება და გრძნობა, რომელი ენაც ოსმალთაგან სასტიკათაც იდევნებოდა თურმე მაშინ.

ოსმალეთის საქართველოში, აქა-იქ, სადაც-კი ქართველთ შეინახეს მამა-პაპური სჯული და ენა, ამათში სამღვდელონი ყოველთვის ერთის ოჯახიდგან გამოდიოდნენ, მღვდელი-მამა რომ მოკვდებოდა, მის სიკვდილის შემდეგ მღვდლობა შვილს რჩებოდა, რომელსაც თვით მამა ამზადებდა, მომზადების შემდეგ ამ სამღვდელო პირს ტრაპიზონს გზავნიდნენ და იქ აკურთხებინებდნენ ბერძნის ეპისკოპოსს. ქართლსა და იმერეთში გადმოსვლას-კი ვერ ბედავდნენ, რადგანაც ოსმალთა სასულიერო წოდებისა ეშინოდათ, რომ არ შეგვიტყონო. რამდენსაც ოსმალნი რომელიმე კუთხის ქართველთ უფრო სტანჯავდნენ სარწმუნოების ცვლილებისათვის, იმდენი საუკეთესო ქართველნი და მებრძოლნიც იქ უფრო ხშირად სჩნდებოდნენ. ასეთია მაგალითებრ ჯავახეთი და მესხეთი.

ასპინძის ომის შემდეგ ოსმალთა ჯავახეთში არამც თუ მართლმადიდებელთ, არამედ ქართველ კათოლიკეთაც-კი დაუწყეს დევნა. არსად აღარავის სიტყვის თქმის ნებასაც არ აძლევდნენ და რამდენიმე ალაგას სტანჯეს ქრისტიანები. ასპინძას, სოფ. ბალაჯარის და ახალშენის ქართველთ კათოლიკეებიც-კი დასაჯეს და გაათათრეს. ასპინძის და ადიგენის კათოლიკენი მთლად მაშინ გათათრდნენ, რომელთა შთამომავალი ფანატიკ შვილებთაგანნი დღესაც სცხოვრობენ სოფ. ასპინძას და ზოგნი ოსმალშიაც წავიდნენ. ამ დროს, ოსმალნი ისე აღმხედრდნენ ქართელებზედ, რომ მათ წინააღმდეგ ვეღარას აწყობდნენ თვით ქართველთ მხნე პატრებიც, სწორედ ამ დროს, გაათათრეს მათ დიდი ძალი ქართველ კათოლიკეებისა. თუმცა ასეთი საშინელი გარემოება დატრიალდა ოსმალთაგან, თუმცა ქართველთ დევნის ზომა საზღვარ გადავიდა, მაგრამ ამ დროსაც-კი ქართველთა შორის არ მოსპობილან აქა-იქ თითო-ოროლა ჩუმი ქრისტიან მოძღვართ რიცხვი, რომელთაც ხალხში თავგადადებითაც უღვაწნიათ. ასეთი პირების რიცხვს ეკუთვნიან ვასილი და საბა მღვდელი ორბელიანები, რომელნიც XVIII საუკუნის დამლევს სცხოვრობდნენ. გრიგოლ მღვდელი, დესპოდე ეპისკოპოსი, ტომით ბერძენი.

მესხეთის ქართველთა საიდუმლო ქრისტიანეთ რიცხვი ყოველთვის არსებობდა და მათი რიცხვი 25 სოფელზედ მეტიც ყოფილა. ამასთან საიდუმლო მღვდელს ოსმალურად ეცვა, თავზედ სარული ეხურა ან დოლობანდი, ხშირად ჩოხასაც იცვამდნენ, ზედ ნაბადს ისხამდნენ და საეკკლესიო ნივთებს და წიგნებს ქვეშ მალავდნენ.

თავიანთი სალოცავი ოთახი გაკეთებული ჰქონდათ დარნების მსგასად, თხრილებში, სათონებში და სხვა. საიდუმლო მღვდელნი ამ ადგილებში ულოცავდნენ ჩუმ ქრისტიანებს. საღმრთო მსახურებას ისე ოსტატურად ასრულებდნენ, რომ მათის მოქმედებისა ვერავის რა ესმოდა.

ასეთი მღვდლები 1819 წლებამდე ყოფილან და საიდუმლო ქრისტიანებიც მრავლად ჰყოლიათ. ეს საიდუმლო ქრისტიან მღვდელნი და ერნი სისწორით ასრულებდნენ თვით მუსულმანთა

სჯულის წესებსაც. ჯამეში ერთგულად დაიარებოდნენ, ყოველს სავალდებულო წესსაც ასრულებდნენ, და ისე, რომ კაცი თავის დღეში ვერ იფიქრებდა, იგინი ნამდვილი მუსულმანები არ არიან და მათში ქრისტიანობის რამე არსებობსო.

ამით ეს პირნი დიდს შნოს, დიდს ოსტატობას იჩენდნენ. ასრულებდნენ ქართველთ დღესასწაულებსაც, მაგალითებრ, აღდგომას; იცოდნენ კვერცხის შეღებვა, მილოცვა, საღმრთოს დაკვლა და სხვა.

წმინდა სანთელს, ნართს და სხვა ამ გვარებსაც თვითონვე ამზადებდნენ, ზიარება, სეფისკვრის დარიგება, ზეთის ცხებაც სცოდნიათ.

(იაკობ იოსების ძე ორბელიანის მონათხრობი)

საიდუმლო ქრისტიანეთ ასპარეზზედ დიდად დაიმსახურეს თავი რამდენიმე საიდუმლო მღვდელმა, ორბელიანებმა, ხმალაძეებმა და სალარიძეებმა ამათ შორის ფრიად გამოჩენილი ყოფილა ვასილი მღვდელი ორბელიანი, რომელიც იერუსალიმიდამ 1757 წ. მოსულა საქართველოში. ეს მღვდელი ანაფორას თურმე აშკარად ატარებდა. ამავე ვასილის დროს ყოფილან მღვდლებად გრიგოლი, დიმიტრი და დესპოდე ეპისკოპოზი. ესენი ყველგან ქართველთ ამხნევებდნენ, მომავლის იმედებს უნერგავდნენ და თან არწმუნებდნენ: მაგრად იყავით, მომავალი ჩვენია, ჩვენ ქრისტიან ქართველებთან დავკავშირდებითო. საიდუმლო ქართველნიც, რასაკვირველია, გმირულად მოქმედებდნენ და იღვწოდნენ, ყველაფერს ითმენდნენ.

1805 წ. ამ მღვდლების ამბავი შეუტყვია ვიღაც ფანატიკოს, ხოჯას, დავა აუტეხია და ეს დავა კონსტანტინეპოლს წასულა, იქაური შეიხ ულისლამი დიდად გარისხებულა. იქიდამ ახალციხის სელიმ ფაშას დიდი საყვედური და მუქარის წერილი მოსვლია, ფაშა გაცეცხლებულა, მაშინვე დაუბარებია ეს მღვდელნი და უკითხავს:

– შევიტყვე, ქრისტიანების სჯულს არა სჯერდებით და სხვებსაც ახევევი თავზედ?

– არა, ჩვენო ფაშავ, ჩვენ იმდენი დრო სადა გვაქვს და ან, როგორ მოვახერხებთ ამას.

– მე დამარწმუნეს, მასთან დიდი საყვედურიც მომივდა. გთხოვთ, ჩემს საბრძანებელს მოშორდეთ და წახვიდეთ აქედგან.

– ჩვენ მაგას ვერ ვიზამთ.

– დახოცილ იქნებით და აქ-კი არ დაშთებით!

– დაგვხოცე, მაინც ბოლო ეგ არის ჩვენი.

– უსათუოდ მოისპობით, მოშორდით აქაურობასა.

– ერთს წუთსაც ნუ გვაცოცხლებთ, თუ ჩვენზედ რამე ეჭვს იქონიებთ, თუ ან ვისმე თათარს ათქმევინებთ, რომ იმას ჩვენ ქრისტიანურად ვალოცებთ, ან მათში სადმე რამე გვექადაგოს ქართველებზედ.

– მაშ თქვენ თათრის ოჯახებში რად დაიარებით, იმათში რა გესაქმებათ, რა გინდათ?

– ისინი ჩვენი დოსტები არიან.

მე ეგ არ ვიცი; ბრძანება ასეთია, ან მოშორდით ახალციხეს და ან გათათრდით.

– ვერც ახალციხეს მოვშორდებით, ვერც გავთათრდებით. აქედამ არსად წავალთ.

– იმის გარეშე, რომ თქვენ ჩვენს თათრებში ქრისტიანობას ავრცელებთ და ქართულად ლაპარაკობთ, ახალციხიდამ რუსის მთავრობას ცნობებსაც უგზავნით, აქ რუსების მოყვანა გინდათ. თუ არ წახვალთ, იცოდეთ, დაიხოცებით. მე გიბრძანებთ, წახვიდეთ.

– არ წავალთ, არა, არა. რაც გენებოს, ისა ჰქენით, ჩვენთან ლაპარაკი უბრალოა.

– გირჩევთ, დაგვთანხმდეთ, თორემ თქვენი საქმე ცუდად იქნება.

ფაშამ დარიგება მისცა და შინ გაისტუმრა. საპასუხო დროდ მეორე დღე იყო დანიშნული, მაგრამ მეორე დღესაც იგივე პა-

სუხი მიიღო ფაშამ, რომელიც დაემუქრა: საქმე სიკვდილით გათავდებაო.

ესენი წავიდნენ შინ, შეკრიბეს ქრისტიანი ქართველები და გადასწყვიტეს: ჩვენ აქედგან ფეხს არ მოვიცვლითო.

დანიშნულს დღეს წავიდნენ ფაშასთან და მოახსენეს, აქედგან ვერსად წავალთ და ვერც გავთათრდებითო. ფაშას ჯავრი მოუვიდა და კვალად მისცა სამი დღის ვადა.

მესამე დღეს წარსდგნენ ფაშის წინაშე და ასეთი პასუხი მისცეს: „ვიდრე ცოცხლები ვართ, აქედგან წასულებს ვერ გვნახავ, აქ დავრჩებით და აქვე დავიხოცებით".

ფაშამ გადასწყვიტა, ეს სამივე კაცი სიკვდილით დაესაჯა. ახალციხის ციხის გალავანში ფაშა სცხოვრებდა, დიდი მედრესეც იქ იყო და ქრისტიანეთ საჯალათოც, აქ პირველად თავი მოსჭრეს ვასილ მღვდელს, ორბელიანს, რომელმაც თავის მოჭრის წინად ფაშას მუქარით უთხრა:

– ყველას ხომ ვერ დასჭრი თავებს, დღეს თუ ხვალ სამაგიერო მოგეკითხება ქრისტიანეთაგან.

ვასილის შემდეგ, დესპოდე ეპისკოპოსი სტანჯეს, ჰგვემეს და თავი გააგდებინეს. გრიგოლ მღვდელს ამათის საცოდავობის ცქერით გული წაუვიდა და გარდაიცვალა. ესე რომ მისი დასჯა და თავის მოჭრა ვეღარ მოასწრეს.

ეს შემთხვევა მოხდა 1806 წ. შემოდგომის პირზედ. ამათი წამების ამბები ახალ ციხეში მალე მოიფინა. ფაშისათვის მოუხსენებიათ, მაგ დახოცილებს ერთი ამხანაგიც ჰყავსთო. ეს ყოფილა მთავარი სტეფანე ლორთქიფანიძე. ფაშას სტეფანე დაუბარებია, ფული მიუცია და თან დაუვალებია. ეს გვამები თქვენებურის წესით დაასაფლავეო. ლორთქიფანიძეს წაუსვენებია და დაუსაფლავებია იქ, სადაც დღეს ახალციხის ქართველ წმ. მარინეს ეკკლესიაა. ხსენებულ ტაძრის ერთს კედელზედ არის ქართული წარწერაც, რომელიც ცხადად მოწმობს ვასილი მღვდლის ამაგს.

ამათ შემდეგ ახალ-ციხეში მოღვაწეობდნენ იოსებ მღვდელი ორბელიანი, ძე ვასილისა და პეტრე მღვდელი ხმალაძე და სხვანი.

ამ ორბელიანთ მოძღვართა შთამომავალია აწინდელი ახალციხის მცხოვრები ცნობილი ქართველი იაკობ იოსების ძე ორბელიანი[1] კაცი ხნიერი და ცნობილი კეთილის ადამიანობით. ამათს ოჯახში ბევრი რამ ძველი ამბებია დაშთენილი და ამ ცნობების უმეტესი ნაწილიც მათში შევკრიბე. როგორც თვით იაკობი, ისევ ამათი დაც მეტად კარგი მომთხრობნი არიან ქართველთა ძველებურის ამბების.

მესხეთის და ჯავახეთის უმეტესმა ნაწილმა, ქართველ მაჰმადიანებისამ, დაკარგა ქართული ენა. თუმცა გარშემო ქართულად მოლაპარაკე ქართველები იხვევიან, მაგრამ ესენი-კი გათახსირდნენ და ისე გადაგვარდნენ, რომ დღეს არამც თუ ქართული ენის ხმარება, არამედ საქართველოს ხსენებაც კი ჭირივით სძულთ.

ჩვენი წერილი და სჯა ეხება წარსულის ანუხსვას. რაც იყო და რაც ხდებოდა ჩვენც სწორედ იმას ვსწერთ და ისე, აქ არავინ იფიქროს, რომ ამ წერილის ცნობებით ჩვენ ოსმალებს ვკიცხავდეთ, ან ისლამის გავრცელებას ვემდუროდეთ. არა, ეს ჩვენთვის ორივ ერთია, ისლამსაც მე ისე პატივს ვსცემ როგორც ქრისტიანობას, ამიტომ აქ რამე კიცხვას და საყვედურს ალაგი არა აქვს, მე ვსწერ იმას, როგორც იყო და სრულდებოდა სხვა და სხვა საქმენი. როგორც დარჩენილია ხალხში და რაც არის თქმული და დასაბუთებული, მეც ისა მაქვს მოთხრობილი, მიუდგომლად და სისწორით.

(ნაამბობი ზეგნელ მოხუცებულ მაჰმადიანთაგან)

ჩვენ ახალციხელები გახლავართ. ახალციხე და ახალქალაქი რომ რუსმა აიღო, მის შემდეგ ჩვენ იქ არ დავდექით და მთლად ახმედ ფაშას გამოვყევით, იმან აქ ზეგანში მოგვიყვანა და სხვა და სხვა სოფლებში დაგვასახლა. მაშინ, ჩვენს აქ მოსვლამდის,

[1] იაკობ იოსების ძე ორბელიანი მე გავიცან 1800 წ.

ზეგნელებს შეშინებოდათ, ვაი თუ რუსები მოვიდენო და ამიტომ ისინი ოსმალში გაქცეულიყვნენ. ჩვენ რომ მოვედით აქ, ზეგანში 40 სოფლამდის იყო აყრილი და წასული.

ძველად ბატონო, ასე იტყოდენ ხოლმე, რომ თათრობა ყველაზედ ადრე ახალციხეს და ახალქალაქისკენ შემოუტანიათ. აჭარა შემდეგ, ძრიელ გვიან გათათრებულა, ახალციხეს და ახალქალაქს ყოველთვის ფაშები მსხდარან და ამიტომ ის მხარე ადრე გაუთათრებიათ, ფიქრი ჰქონიათ, რომ ახალციხიდამ უფრო შორს, თქვენსკენ წამოვიდოდენ, იქითაც გაათათრებდენ. აქეთა მხრის შიში მათ არ ჰქონიათ, ესენი შუაში იყვნენ მომწყვდეულნი, ამიტომ დაუტოვებიათ, ამათ შემდეგ გავათათრებთო. საქმე ახალციხე და ახალქალაქი ყოფილა.

– მაშ ყველაზე ადრე ახალციხის და ახალქალაქის ქართველნი გათათრებულან? ვკითხე მე.

– დიახ, სწორედ, ყველაზე წინ ეგ კუთხეები გათათრებულა. გამიგონია, რომ ჯერ არტაანი, ერუშეთი, პარახალი, შავშეთი, აჭარა და ლივანა არ იყო გათათრებული, რომ ახალციხე და ახალქალაქის სოფ. გათათრდაო.

– თქვენის ძველებისაგან არ შეგიტყვია, რომ ძველად, ახალციხის და ახალქალაქისკენ რა ხალხი სცხოვრებდენ, მთლად ჩვენები, თუ ქურთებიც ესახლნენ, როგორც ეს ეხლა არის.

– ეგ ამბავი მეც ვიცი: ძველად მთლად ჩვენები ესახლნენ. მათგანი ზოგი გათათრების გამო გამწყდარან, ზოგნი თქვენსკენ წამოსულან, ზოგნი ერთხელ თქვენს მეფეს მიმხრობიან ომის დროს და აქედამ აყრილან და მეფეს თან გამოჰყოლიან, ზოგნი ოსმალთ დაუხოცავთ, რომ არ გვილალატონო. მათ შემდეგ აქა იქ ქურთები მოუყვანიათ და დაუსახლებიათ, უფრო კი ახალციხის და ახალქალაქის გარშემო, ჩვენებში აურევიათ.

– შენ ხომ არ შეგიტყვია რამე ცნობა, თუ საით უფრო ადრე იწყეს თურქულათ ლაპარაკი, აჭარაში თუ ჯავახეთში?

– ძველი კაცები იტყოდენ, რომ ახალციხეს თათრულს კარგათ ლაპარაკობდენ, ბეგებს გარდა გლეხებმაც ისწავლესო, ქართულს ივიწყებდენ და თათრულს ეჩვეოდენო, იმ დროს, აჭარელებმა, კი

თათრულის არაფერი იცოდენო. თათრულის შესასწავლებლათ ფაშები, ხოჯები და მოლებიც ცდილობდენო, რადგანაც ამის ბრძანებაც იყო სტამბოლიდამაო. მე გამიგონია, რომ ახალციხისკენ ქართულის ლაპარაკის ეშინოდათო.

ამ გარდმოცემის დასამტკიცებელი ცნობები, ჯავახეთში, მე ქართველ კათოლიკეთაგანაც შემიტყვია: მათში დარჩენილია თქმულება, რომ ძველად, ახალციხის და ახალქალაქისაკენ, ქართველ მაჰმადიანებს ქართულ ენას სასტიკათ უკრძალავდენ, ვისაც შეუტყობდენ ქართულს, იმას სასტიკად სჯიდენო. ქართველობას თვით ქრისტიანობასაც უკრძალავდენო, იმის მეოხებით გაბატონდა ძველად ქართველ კათოლიკებში სომხური ენაო. ხალხის გარდმოცემა ძრიელ ემოწმება ისტორიულ ცნობებს და სწორედ ამის მეოხება ყოფილა რომ ქართული ენა ჯავახეთის ქართველებში ადრიდგანვე დაცემულა. საოცარია, რომ ახალციხის გასწვრივ ქვაბლიანსა და ფოცხოვს ქართველ მაჰმადიანებში ქართული ენა აღარავინ იცის და იმათ იქით კი ზეგანს, სადაც 120 სოფელია, აჭარას და სხვაგან კი მთლათ ქართულად ლაპარაკობენ ქართველი მაჰმადიანები. ეს ყოფილა მიზეზი, რომ ოსმალთა მთავრობას დიდი ყურადღება ჰქონია მიქცეული ახალციხესა და ახალქალაქზედ და მიტომაც თვისი მახვილი პირველად აქ უმოქმედებიათ, რადგანაც ამათის გადაგვარების მეოხებით სდომნიათ დანარჩენ საქართველოს დაჭერა და ქართველების გათათრებაც. ეს არის უმთავრესი მიზეზები იმ გარემოების, რომ დღეს ახალციხის და ახალქალაქისკენ ქართული ენა ნატამალობს.

ყარსის მიდამოების გამაჰმადიანება

(ნაამბობი სოფ. ვაიოში გამაჰმადიანებულთ გოგიტიძეების მიერ)

ყარსი ძველად ქართველების ქალაქი იყო, მისს გარშემო სულ ქართველები სცხოვრებდნენ. ყარსის იქითაც საქართველო ყოფილა. ოსმალებს ყველაზე წინად ყარსის ქალაქი დაუჭერიად; რამდენსამე ხნის შემდეგ თათრებს ქართველებისთვის გამაჰმადიანება უთხოვნიათ. მაგრამ ქართველები არ დასთანხმებიან და ოსმალებთან ამის გამო ჩხუბი მოსვლიათ. ქართველთაგან ძლიერ ბევრნი დახოცილან, ბევრნი ქართლ-კახეთს გამოქცეულან, ბევრნი იქ დარჩენილან. ჩხუბებს ბოლო და დასასრული არ მისცემია. ამ დროს, ყარსისკენ მდგარან გოგიტიძეები, ამათი სოფლები იქით ყოფილა. გოგიტიძეები აზნაურები ყოფილან მეფეების დროს და თათრებს ამის მაგიერ აღიობა მიუციათ. ერთი გოგიტიძეთაგანი მეტად შესანიშნავი კაცი ყოფილა, ხალხის მოყვარე და ქვეყნის ერთგული. ეს წასულა ოსმალებთან და უთქვამს:

– ბატონებო, ჩვენი რად გეშინიანთ თქვენა, ჩვენი რის შიში გაქვსთ, ჩვენს სჯულს რად ეხებით, რად გინდათ, რომ ჩვენ ჩვენი ძველი სჯული დაგვაკარგვინოთ, ამით უფრო ბევრს მტრებს გაიჩენთ, თქვენ, სჯობს, რომ ამდენი ხალხის ასე ულეტა-წყვეტას თავი გაანებოთ და ქვეყანას უპატრონოთ. ჩვენ ერთგული ვართ, მე გაძლევთ პირობას, რომ თქვენ წინააღმდეგ სიტყვა, კრინტი არავინ დასძრას, ხმალი არავინ აიღოს ხელში; ოღონდ მოგვასვენეთ, ჩვენს სჯულს თავი გაანებეთ: ხალხი ამაზედ სწუხს და სულ

ამის გამო არის უკმაყოფილო, რომ ნუ გვათათრებენო! ოსმალთ მიუგეს მას:

– ძალიან კარგი, ყველაფერს შევასრულებთ, მხოლოდ შენის სიტყვით და შენის დაპირებით და ისიც იმ შემთხვევაში, შენ თუ თათრის სჯულს მიიღებ; ეს იცოდე, რომ მაშინ ყარსის ფაშობასაც შენ მოგცემთ და მართე იქაურობა ჩვენის ერთგულებით. ასეთი რჩევა გოგიტიძეს მოეწონა. ამან იფიქრა: ამდენი ვაი-ვაგლახი თუ ჩემის გამაჰმადიანებით მოისპობა და მეც ფაშა გავხდები, მაშინ რა მიჭირს, გავმაჰმადიანდები და ამით ქვეყანასა და ხალხს მაინც ავაცდენ დიდს უბედურებასაო ამიტომ ეს კაცი მალე გამაჰმადიანებულა. ამისთვის სახელად სეიდი უწოდებიათ და ყარსის ფაშად დაუდგენიათ. სეიდ ფაშა გოგიტიძე ძლიერ შესანიშნავი კაცი ყოფილა და თავისი საქმეებიც კარგად უმართავს, მაგრამ არ გასულა დიდი ხანი, სეიდ ფაშას გამაჰმადიანების შემდეგ, რომ ოსმალის ფადიშაჰისაგან ბრძანება მოსულა, რომ ქართველები მთლად უნდა გაამაჰმადიანოთ, ჩემს სამეფოში ყველა მაჰმადიანი უნდა იყოსო. ამ ამბავს ხალხი არ დაჰყაბულებია, სეიდ ფაშასთან მისულან და უთქვამთ:

– ეს რა ამბავი არის, დაგვიმორჩილეს, ფეხი გაიმაგრეს, ყოველივე ჩვენი საიდუმლობა შეიტყვეს და ახლა გამაჰმადიანებას გვეუბნებიან, სჯულიდამ ხელის აღებას?!

სეიდ-ფაშა მიმხრობია ქართველთ და ამათ ოსმალთა წინააღმდეგ ჩხუბი დაუწყიათ. ჩხუბში დიდძალი ქართველობა გამწყდარა, მაგრამ არც ოსმალთ დასდგომიათ კარგი დღე, ესენიც მრავალი დახოცილა. ოსმალთ მალე მოშველებია ოსმალოს ახალი დასვენებული ჯარი და ამათ გაუმარჯვნიათ. ქართველები ძლეულან და ამ ძლევის დროს სეიდ-ფაშა გოგიტიძე თავის ხალხით აჭარაში გამოქცეულა რადგანაც აჭარა მაშინ საქართველოსი იყო. აქ ქართველი მეფე იჯდა. ყარსიდგან მოსული სეიდ ფაშა გოგიტიძე აჭარის სოფ. ვაიოში დასახლებულა, აქ გაუმაგრებიათ თავი და აქედგან უბრძოლიათ ოსმალთ წინააღმდეგ. აჭარელთ დიდი ხანი შეუნახავთ თავი. ყარსისკენ კი მთლად გამწყდარა ქართველობა ომში და ვინც დარჩენილან, ბოლოს ესენიც გამაჰმადიანებულან.

გამაჰმადიანების შემდეგ ოსმალმა ქართველებს ხოჯა-მოლები გამოუგზავნეს, ეკკლესიები დაუქციეს, მღვდლები გამორეკეს, ზოგი დახოცეს და ვინც ქართულად ლაპარაკობდა, იმათ კიდევ აღუკრძალეს, რომ დღეის შემდეგ ქართულად ლაპარაკი არ გაბედოთ თქვენ, თორემ დაგხოცავთო. ახალ-გამაჰმადიანებულთ ძლიერ ეშინოდათ, რადგანაც ამათ მომხრე და ქომაგი არ ჰყავდათ და ამიტომ ძალა-უნებურად თათრულს ენაზე ლაპარაკობდნენ. ნელ ნელა თათრულს შეეჩვივნენ და ქართული მთლად დაავიწყდათ, ასე რომ, დღეს ყარსისკენ ქართული აღარავინ იცის. მას შემდეგ, ჩვენ გოგიტიძეები, სეიდ ფაშასი და მის ძმების შთამომავალნი ვსცხოვრებთ ვაიოში და ჩვენში ძველმა კაცებმა ამ სეიდ-ფაშა გოგიტიძის და ქართველთ გამაჰმადიანების შესახებ ბევრი ძველებური ამბები იცოდნენო.

ოსმალებს ყარსისკენ ბევრი უდიერობა ჩაუდენიათ და საბრალო ქართველები უღმერთოდ და ურცხვად გაუთათრებიათ.

ოლთისის ქართველთ გამაჰმადიანება

ოსმალთ სამცხე-საათაბაგო პირველად 1502 წ. დაიპყრეს. ამის შემდეგ იგინი მძლავრად ჰფლობდნენ ამ კუთხეს და ნამეტურ უფრო ისეთ კუთხეებს, რაც მათ სახელმწიფოს საზღვრებთან ახლოს იყო. ოლთისელნი ლაპარაკობენ შემდეგს:

ჩვენი გათათრება დაწყობილა მაშინათვე, როცა ოსმალნი შემოვიდნენ ჩვენს ქვეყანაშიო. იტყვიან კიდევ: რაც ჩვენ გავთათრდით, მას შემდეგ ათი თაობა გასულა და სამას ნელიწადზე მეტი. ასე იტყვიან ჩვენი ძველები.

ესენი ასე ლაპარაკობენ, ხოლო ისტორიულად კი ამის თქმა არ შეიძლება, რადგანაც ეს ასე არ მომხდარა. ოსმალთ სამცხე მართალია პირველად 1502 წ. დაიპყრეს და მის გამგეთ ქაიხოსრო ათაბაგი დანიშნეს, ხოლო ამის შემდეგ, რამდენ გზისმე სამცხელთ ოსმალნი განაძევეს, ქვეყანას თვით მართვიდნენ, თავიანთ საქმეებს თვით განაგებდნენ, 1502 წ. შემდეგ საუკუნეზედ მეტი გავიდა და მხოლოდ 1627 წ. იქმ-საფარ ფაშა ჯაყელის ისლამთან დაკავშირება, რომლის დროსაც იწყება ქართველთ ისლამის ისტორია. ვინ იცის, შეიძლება ოლთისელებმა საჯარ ფაშაზედ ბევრად წინ მიიღეს ისლამი, მაგრამ ჩვენ კი მისი ისტორიული მასალები არა გვაქვს. ისიც ვიცით, რომ ყველაზედ წინედ ისლამის გავრცელება ახალციხიდამ დაიწყეს, ამის დაწყება იწყება 1635 წლებიდამ, ოლთის-თორთომისკენაც უეჭველია ამ წლის შემდეგ დაიწყო, ამიტომ ხალხის გარდმოცემა ოლთისის ჭეშმარიტებას მოკლებულია.

არტაანის (არდაგანი) ქართველთ ისლამთან დაკავშირება

ოლთელ და არტაანელნი ამბობენ, რომ არტაანის ქართველებში გათათრება სწორედ იმავ დროს დაწყობილა, როცა იგი ოლთისკენ დაწინაურებულა და გავრცელებულა. ამიტომ მთელმა არტაანმაც ბევრად ადრე მიიღო ისლამიო, ვიდრე შავშელ და აჭარელთაო. ამ გარემოებას დიდათ ხელს უწყობდა ისიც რომ ყარსის (კარი) თემის ქართველებში თათრობა ერთობ მალე გავრცელდა, ვინც ეს არ იწამა, იმას გადასახლება უხდებოდა, ოსმალოს მთავრობა გადასახლებულთ ადგილებზედ ასახლებდა ბერძნებს, სომხებს, ქურთებს და თათრებს.

ამიტომაც მომხდარა, რომ ყარსისა და არტაანისაკენ ქართველთ რიცხვი ძველადვე შემცირდა, ქართული ენა აქ ადრიდგანვე ამიტომ ამოვარდნილა. დღეს ხომ ამ კუთხის მაჰმადიანებში ბევრსაც კი აღარ ახსოვს, რომ მათი კუთხე წინედ საქართველო იყო, იგინიც ქართველები იყვნენ. აქეთ ეს თითო-ოროლა მოხუცებულმა თუ იცის, თორემ უმრავლესობას აღარა ახსოვს რა, იგინი ტომობით ქართველობისათვის დაკარგულნი არიან, მათ საქართველოს ამბების აღარაფერი ახსოვთ, არტაანს და ოლთისკენ ისევ და ისევ თამარ მეფის სახელი იციან, სხვა მეფეთა, ან თავიანთ თავის და ნამეტურ გათათრების შესახებაც სულ აღარა ახსოვთ-რა. თითო-ოროლა იქმნება სადმე მოხუცებულებმა იცოდნენ რამე ცნობები ამაებზედ.

შავშეთის გამაჰმადიანება

შავშეთის და იმერხევის გამაჰმადიანება

(ნაამბობი ბერიკაცებისაგან შავშეთშივე)

ჩვენს ბერს კაცებს მოვესწარ და ისინი ამბობდნენ, რომ თორთომ ხეობის გამაჰმადიანების შემდეგ ტაო გამაჰმადიანდა და ამის შემდეგ ზარუშეთიო; ზარუშეთის შემდეგ შავშეთი და შავშეთს შემდეგ იმერხევი. ყველაზე გვიან აჭარა და მაჭახელი გამაჰმადიანებულა. ამათ ასი წელიწადი უბრძოლიათ სჯულისთვის, კინაღამ მთლად გაწყვეტილან. მერე ერთს ამათ ჭკუიანს კაცთაგანს უთქვამს:

– ჯანუმ, რაზე ვიხოცავთ თავებს და ბედი ავად ვაწყდებით აქა-იქ? აგერ სხვები გამაჰმადიანდნენ და ჩვენც გავმაჰმადიანდეთო.

ჩვენ მოგვბაძეს მათ, ჩვენ შემდეგ მირატის ხევი გამაჰმადიანდა და მირატის ხევის შემდეგ აჭარელნი, მაგრამ ზოგი ხეობა ადრე, ზოგი გვიან. მე ვჰკითხე მას:

– ზარუშეთს, – თქვენ რომელ მხარეს უწოდებთ? – ჩვენს ქითაბში (წიგნში) ზარუშეთი არსად მოიხსენება, ჩვენში ერუშეთს იტყვიან. საით სძევს ზარუშეთი?

– შავშეთის გადაღმა, აღმოსავლით, არდაჰანის მხარეს, სადაც თვით არდაჰანი სძევს; აგერ, შეხედე არსიანის, შავშეთის და არდაჰანის ტიტელიკანა მთებს, აი იმ მთებს იქითა მდებარე ადგილებს ზარუშეთი ჰქვიან.

მე ვკითხე:

– კარგად, ეხლა მივხვდი, რომ ჩვენს წიგნებში მოხსენებული ერუშეთი თქვენებური ზარუშეთი უნდა იყოს. ეს, მე მგონია, მას შემდეგ უნდა შეცვლილიყოს, რაც ეს ქვეყანა ოსმალთ დაიჭირეს.

– ალბად, ასე იქნება. ოსმალნი შავშეთსაც სხვა სახელს უწოდებენ.

რა სახელს, ვკითხე მე.

– ხან „ნისლათას“, ხან „ნისლიანს“. ჩვენს ძველებს ასე უთქვამთ მათთვის და მათაც ეს სახელი ჩაუწერიათ თავიანთ ქითაბებში (წიგნებში).

– ეს კარგი; აბა ეხლა ის მიამბეთ, თუ შავშეთისა და იმერხევის ხალხი როგორ გამაჰმადიანდა?

– აი როგორ გამაჰმადიანდა: პირველი ღმერთის ბრძანება იყო და მერე ჩვენი მუჰამედისა. ქრისტიანი რომ გამაჰმადიანდება, ის უეჭველად სამოთხეში წავაო, იმას რაც უნდა ცოდვები ჰქონდეს, სიკვდილის შემდეგ ღმერთი აპატიებსო. ეს ამბები და ღვთის ბრძანება ჩვენ მალე ვერ შევიტყეთ. სანამ შევიტყობდით, მანამდის ოსმალებს ვეჩხუბებოდით, რა ზორი გვქონდა, მაგრამ არა გვესმოდა რა და უბრალოდ თავებს ვიხოცავდით. ასე, ჩვენ როცა ეს ამბები შევიტყეთ, მაშინ ჩვენ ჩვენი ნებით გავმაჰმადიანდით, ვისაც არ უნდოდა გამაჰმადიანება, ისინი თქვენსკენ გამოიქცნენ. ვინც აქ დარჩა, ყველამ თაყვანი-სცა მაჰმადიანობას.

– პირველათ ვინც გამაჰმადიანდა თქვენში, ის ხომ წმინდა, კარგი კაცი იყო?

– ოო, რასაკვირველია, რა ფიქრი უნდა, დიდი სუფთა კაცი ყოფილა.

– ვინ იყო ის კეთილი და წმინდა კაი კაცი?

– აგერ, შეხედე, აი იმ მთას, იმ მთის ხეობაზე სძევს სოფ. მიქელეთი; იმ სოფ. მიქელეთში ძველად ერთი ზენგინი (მდიდარი) კაცი სცხოვრებდა. ერუშეთი რომ გამაჰმადიანდა, – მაშინ ეს კაციც გამაჰმადიანდა, სხვა ამის ნათესავები კი თქვენსკენ გამოიქცნენ, რადგანაც მათ გამაჰმადიანება არ ინდომეს.

– გვარად რას ეტყვიან იმ ძველს კაი კაცს?

– იმ მემელექეთის სახელს, მიქელეთს, მიქელ ოღლის, მიქელაძეს, ესენი ზათ სულ აქაურები ყოფილან. ამიტომ ჰქვიან ამ სოფელს და ხეობას მიქელეთი. მიქელაძეები დიდი გვარის ფაშებიც ყოფილან გურჯისტანის დროს.

– მერე, რა ჰქმნა იმ მიქელეთელმა დიდმა კაცმა? ვკითხე მე.

– იმან ის ჰქნა, რომ გამაჰმადიანების შემდეგ ის დანიშნეს არდაჰანის უფროსად და ბეგიობა მისცეს. რადგანაც ის ძალიან ცდილობდა ხალხის გამაჰმადიანებას. იმ დროს ერთი ჩვენი ძველებთაგანი არდაჰანში ჩასულა და მიქელაძეს გამოსცხადებია. მიქელაძეს უცვნია, კარგად მიუღია და ამისთვის უთქვამს: ბიჭო, რაზედ იხოცავთ თავებსაო, მაჰმადიანობა წმინდა სჯული ყოფილა; ქრისტიანი რომ გამაჰმადიანდება, ის პირდაპირ სამოთხეში წავაო. რაზე იჭირვებთ ძმანო, საქმეს, გამაჰმადიანდით და მოისვენეთ დავიდარაბისაგანაო.

ჩვენს ძველს სიტყვა მიუცია. მიქელოღლის ამისთვის ერთი კარგი ცხენი უჩუქებია და ეს ისე გამოუსტუმრებია იმერხევში. ჩვენი ძველები აზნაურები ყოფილან, მთელი ხეობა მათ სჭერიათ, სოფ. წყალსიმერში მდგარან. ამათ შეუყრიათ იმერხევის ბეგიები და აღები: თურმანიძე, საღირასძე, ლომინაძე და მრავალიც სხვანი და უთქვამს მათთვის მაჰმადიანური სჯულის სიწმინდავე, სამოთხეში წასვლა, ცოდვების პატიება და არდაჰანის ბეგისაგან დაპირებული წყალობის მიღება. ესენი წასულან მალე არდაჰანში, უნახავთ მიქელაძე, იმას კარგად მიუღია, ყველაფერი სჯულის საქმეები შეუტყობინებია, თან ფადიშახის მოწყალებას დაჰპირებია და ბოლოს გამოუსტუმრებია ესენი ჩვენსკენ. ესენი მოსულან შინ, მალე ამ ხეობის სოფლის ხალხი შეუყრიათ ერთად და თავიანთი სურვილი განუცხადებიათ. ხალხს მათი აზრი კარგად მიუღია, ამათ გახარებიათ კიდეც და უთქვამთ:

– დიდის სიხარულით ვინამებთ მუჰამედს და ნამდვილი მაჰმადიანები გავხდებით.

აქ მალე მოუყვანიათ ხოჯა-მოლები და ხალხს თავის ნებით დაუწყია გამაჰმადიანება. რამდენიმე ხნის შემდეგ შავშეთისა და იმერხევის ხალხი მთლად გამაჰმადიანებულა. ამ დროს სოფ.

წყალსიმერს, შუა სოფელში ეკკლესია ყოფილა, ეს ეკკლესია დაუქცევიათ და ეკკლესიის მასალით იმავე ალაგას დღევანდელი ჯამე დაუდგავთ. ამ ალაგას ახლა ახალი ჯამე სდგას. ასევე კიდევ ამ სხვა სოფლებში გააკეთეს, ეკკლესიები დააქციეს და ეკკლესიის მასალით იმავე ადგილას ჯამეები დააკეთეს.

– რატომ ტბეთის ეკკლესია კი არ დააქციეს? ვკითხე მე.

– ტბეთის ეკკლესია იმიტომ არ დააქციეს, რადგანაც შავშეთი და იმერხევი ერთობ ადვილად გამაჰმადიანდა. აჭარლებსავით და მაჭახლელებსავით ამათ დიდი სისხლი არ დაუღვრიათ: როგორც უთხოვნიათ თუ არა, ესენი მაშინათვე გამაჰმადიანებულან ღმერთის ბრძანებით. ტბეთს რაღაზედ დააქცევდნენ, მაგაზე უკეთესს რას გააკეთებდნენ, რომ დაექციათ? იმავ თავითვე ეგ ჯამედ გადაუკეთებიათ. მიტომ დარჩა ეგ ქლესია აქამდის, თორემ ეს რომ ჯამედ არ ყოფილიყო გაკეთებული, იქნება აქამდის არც კი მოეღწია.

– შენის ფიქრით, ეს რამდენი თაობა უნდა იყოს მას შემდეგ გადასული, რაც აქ მაჰმადიანობა შემოვიდა? ვკითხე მე.

– მეექვსე თაობა, რადგანაც ჩემი მამის მამა იტყოდა, რომ ჩემი ბაბა, (მამა), ქრისტიანი ყოფილა და პატარა გაუმაჰმადიანებიათო. მას შემდეგ 300 წელიწადი უნდა იყოს გასული. მაჰმადიანები ასეთი კაცები არიან, რომ ტბეთი არ დააქციეს, ჯამეთ გადააკეთეს და ხალხს მისცეს სალოცავად, და თქვენ კი ჩვენი ახალციხის ჯამე ქლესიად (ეკკლესია) გადააკეთეთ, ზანგინები ჩამოჰკიდეთ და არახუნებთ.

სხვა ძველი კაცები ამ რიცხვს უარს ყოფენ და ამბობენ, რომ ამ ადგილების გამაჰმადიანებიდგან 200 წელიწადზე მეტი არ უნდა იყოს გასულიო, ჩვენ ასე გაგვიგიაო.

ამის შესახებ საუბარი დავუწყე და ავუხსენი საქმის ვითარება და ისიც, რომ ძველად ეს ჯამე ქართველების სალოცავად იყომეთქი, მაგრამ მან არ დაიჯერა და ეს კი მითხრა:

– ჩვენ ქლესიებსაც პატივს ვსცემთ, რადგანაც ჩვენ გურჯები ვყოფილვართ, მხოლოდ გამჩენი ღმერთის ნებით ჩვენი ძველები გადაბრუნებულან. ამიტომ ჩვენ ჩვენი ძველების სალოცავები

არ გვეჯავრება. ქლესიებს მიტომ აქცევდნენ, რომ დანაქცევის მასალით ჯამეს აკეთებდნენო. ტბეთს გარდა რამდენი კიდევ სხვა ეკკლესიები არის დარჩენილი და ჯამეებათ გადაკეთებულიო. ხახულის ეკკლესია, თორთომისკენ ართვინიდგან 5 დღის სავალზე, იშხანას და პარხალს, ესენი დღეს სულ ჯამეებათ არის დაკეთებული. ამათზე იტყვიან შემდეგს: **„ხახულის ეკკლესიის სილამაზე, იშხნის სიჭრელე და პარხლის დაჯდომა და დასვენებაო“**. ეს ეკკლესიები თამარ მეფეს გაუკეთებია. ამის გაკეთებისთვის მას ფული დაკლებია. ამიტომ მას თავის ნაწნავი თმები მოუჭრია, ის გაუყიდნია და იმით ანაღები ფულით შეუთავებია ხსენებული მონასტრები. ქვაბლიანი და ფოცხოვის ხალხიც მაშინ გამაჰმადიანებულან, ჩვენს ძველებთან ერთად. ზარზმაც მიტომ არ დააქციეს. რაც დიდი ეკკლესიები არის დარჩენილი, ყველა ჯამეებათ იყო გადაკეთებული. ეხლა კი ისევ გურჯებს უთმობენ ამ ქლესიებს, ტბეთში მიტომ მოვშალეთ ჯამე და ცალკე დავდგით.

შავშეთის გამაჰმადიანება და ტბეთის ტაძარი

(ნაამბობი შავშელის მაჰმადიანის გორდაძის მიერ, ციხის თავს მამასახლისის მიერ, ლომსანაძის და სხვათა მაჰმადიანთა)

ტბეთის ეკკლესია ამ მხარეში პირველი ეკკლესია არის, ასეთ ეკკლესიას კაცი ვერსად ნახავს. მე ბევრი ეკკლესია მინახავს, ბევრად ამაზე დიდი, მაგრამ ასეთი კოხტა, ლამაზი ეკკლესია კი არსად მინახავს. ამბობენ, რომ ეს ეკკლესია თამარ დედოფალს გაუკეთებიაო. ჩვენში ძველი კაცებიც იტყოდნენ ხოლმე, რომ თამარ მეფეც შიგ ამ ეკკლესიაში მარხიაო. თამარ დედოფალს აქ შავშეთში უცხოვრია, ეს ადგილები და ხალხი ძრიელ ჰყვარებია. ამ სოფლის ადგილები და ტყეები სულ შავშეთის ხალხისათვის დაუმტკიცებია. იგი ძალიან კარგი ხელმწიფე ყოფილა. იმის სიკვდილის შემდეგ აქ ოსმალები მოსულან და ყველაფერი სოფლები და ადგილები აუღიათ. ხალხი თავის ნებით ჩაბარებია. ჩხუბი არ

უქნიათ. მერე მაჰმადიანობაც შემოსულა. ჩვენები მალე გამაჰმადიანებულან. ამათ ოსმალოსთვის უთხოვნიათ ასე:

– ჩვენ გაემაჰმადიანდებით, თქვენს ბრძანებას შევასრულებთ, მხოლოდ თქვენთან ერთი სათხოვარი საქმე გვაქვს; თუ ამას შეგვისრულებთ, მაშინ უფრო ერთგულნი ვიქნებით თქვენიო.

– ბრძანეთ, სთქვით, უთხრეს ოსმალთა.

– ჩვენ ვითხოვთ, რომ ჩვენ გამაჰმადიანების შემდეგ ტბეთის ეკკლესია არ დააქციოთ, რადგანაც იმ ეკკლესიაში ჩვენი თამარ დედოფალი მარხია. იქ არის მისი მეზელუხი, თუ ის დაგვიქციეთ, ჩვენ ამას ვერ მოვითმენთ, მთლად გავწყდებით.

– ძრიელ კარგი, სალოცავ სახლის კედლებთან რა ხელი გვაქვს, რომ დავაქციოთ? იყოს მაგრე. ჩვენ ხელს არ ვახლებთ. ჩვენ ისევ თქვენს სალოცავად გავაკეთებთ, ჯამეთ გადავაკეთებთ.

– ნუ, შენი ჭირიმე, ჩვენ სხვა სალოცავს გავაკეთებთ, ეგ მაგრე დარჩეს და დაკეტილი იყოს მისი კარები. გადაკეთებით იქნება ჩვენ ღმერთი გავარისხოთ. მიუგო ხალხმა.

ამათ ეგონათ, რომ ოსმალებმა ეს ადგილები დროებით აიღეს. ამათ აქედან მალე გავრეკავთ და მიტომ ეს ეკკლესია ჯამეთ რათ გადავაკეთოთო. ის კი არა და ოსმალებმა უფრო გაიმაგრეს ფეხი და შავშეთით სხვა ადგილების დაჭერაც დაიწყეს და ხალხსაც მაჰმადიანობა გამოუცხადეს. საქმე სხვა რიგად წავიდა. ხალხს ჯამეს კეთება დააწყებინეს, ამათ ჯამეს კეთება გაუძნელდათ, ერთმა სთქვა:

– ბატონო, ჯამეს რაღაზე ვაკეთებთ, ჩვენი სალოცავი აქ არ არის, გავაღოთ მისი კარები და შიგ დავიწყოთ ლოცვა.

ხალხი თანახმა გახდა. მალე ოსმალთ გამოუცხადეს ეს ამბავი. ოსმალთა ნება მისცეს, მალე კარები გააღეს, შიგ შევიდნენ, მაჰმადიანებრ მოაწყეს და ლოცვა დაიწყეს. მინარად პატარა ეკკლესია გააკეთეს, სადაც ზანგინები და სხვა რამეები მიწაში დაუფლავთ. რაც ეს ეკკლესია ჯამეთ არის გაკეთებული, მას შემდეგ ორასი წელიწადი იქნება.

– ეკკლესიის ზოგიერთი კედლები რომ დაქცეულია ეს რისგან მომხდარა, ვის დაუქცევია, ან შიგ ვის ნაუხდენია?

– ეგ არ ვიცი, ბატონო, იტყოდნენ ხოლმე, რომ ეს დაქცეულები წინადაც იყოვო, სანამ ჯამედ გადაკეთდებოდა. ძველ ჩხუბიანობის დროს შიგ აქაური ხალხი შედიოდა და თავს იმალავდა, გარედან მტერი მოადგებოდა და ზარბაზნებს ესროდაო და მისგან დაქცეულაო. შიგ კიდევ ეჯემებს წაუხდენიათ. ჩვენში იტყვიან, რომ ეს ქვეყანა ეჯემსაც (სპარსნი) ეჭირათ და იმათ წაახდინეს შიგაო. ჩვენ ვერ წავახდენდით მასაო. რადგანაც ძველებისაგან სიტყვა გვაქვს დარჩენილი, რომ ამ ეკკლესიას ხელი არ ახლოთ, ერთი ქვაც არ დააკლოთო.

ახლა ამ ეკკლესიას ზემოთ (გუმბათს) მეხი დაეცა, ჩვენ შევშინდით, ჯამე სხვაგან გავაკეთეთ, 1500 მ. დაგვიჯდა. ამ ეკკლესიას ხელი არ ვახლეთ, ამის მინარა დავაქციეთ მხოლოდ და ქვები ვიხმარეთ იქ. ამბობენ, ეკკლესიაში რომ დიდი ქვა სძევს, მის ქვეშ მარხია თამარ მეფეო.

(სხვის ნაამბობი)

ეს ადგილები საქართველო ყოფილა, ჩემი მამაც ასე იტყოდა იმასაც ასე გაუგონია თავის მამისაგან და იმ მამასაც ასე გაუგონია თავის ძველებისაგან. ჩვენ სულ ქრისტიანები ვყოფილვართ, ჩვენი ხელმწიფე თამარ დედოფალი ყოფილა. ის რომ მომკვდარა, იმის შემდეგ ჩვენ მეფე აღარ გვყოლია, წავმხდარვართ. ჩვენს ბეგიებს აქ ოსმალები მოუყვანიათ და ეს ადგილები ჩაუბარებიათ.

ასე უთქვამთ:

– ჩვენ ჩვენი მეფე მოგვიკვდა, აღარა გვყავს და ამ ქვეყნის მეფე თქვენ ბრძანდებოდეთ, თქვენ გაბარებთ. იმათ უთქვამთ:

– ჩვენ ჩაგიბარებთ, მივიღებთ ყველაფერს, თუ კი ჩვენს სჯულს მიიღებთ და გათათრდებით.

მაშინ აქ ტბეთის ეკკლესიაში ერთი დიდი ქეშიში მჯდარა და იმას უთქვამს:

– ჩაგბარდებით, მაგრამ არ გავმაჰმადიანდებით. გამაჰმადიანება რას საჭიროა. ოსმალთ უთქვამთ.

– ჩვენ ძალათ აგიღებთ და გაგამაჰმადიანებთ, მაშინ უარს ვეღარ იტყვით.

ქეშიშმა უთხრა:

– როგორც გერჩიოთ, ისე ჰქენით, მე ხალხს ნებას არ მივსცემ, რომ გამაჰმადიანდნენ.

ხალხს ძრიელ შეეშინდა. ქეშიშთან მისულან და უთქვამსთ:

– ქეშიშო, ჩვენ ჩვენი მეფე არა გვყავს და რა ვჰქნათ მაშ? ჩვენ ოსმალებთან ჩხუბს ვერ გავბედავთ, თქვენ თუ არა გნებავთ იგინი, თქვენ წაბრძანდით სხვაგან.

ქეშიშმა გაიგონა ხალხის სიტყვა. მოჰკრიბა ეკკლესიის ბარგი, თქვენსკენ წამოვიდა და ყველა ისინი იქ წამოიღო. ამას შემდეგ ხალხი ოსმალთ ჩაბარდა და მალე გამაჰმადიანებაც დაიწყეს. გამაჰმადიანებულებმა სალოცავად ეს ეკკლესია გააკეთეს და აქნობამდის ჩვენ შიგ ვლოცულობდით. ზოგნი, ძველი კაცები იტყოდნენ, რომ ამ ეკკლესიის ხაზინა იმ დროს ეკკლესიის შუა ალაგას მიწაში ჩაფლესო. მისი ზანგინებიც იქ დაუმარხავთ ძველათაო, გამაჰმადიანების შემდეგ, რაც რამ ყოფილა, სულ მიწაში ჩაუმარხავთო. ჩვენი ძველების სიტყვა გამართლდა და ახლა რავდენჯერმე თქვენებური კაცები იყვნენ აქა, ეკკლესიის ადგილები დათხარეს, შიგ მეზელურები აღმოჩნდა, იქ რაღაცაები ნახეს, ამოალაგეს და თან წაიღესო.

– ქართული ენა როგორღა დაჰკარგეთ, თქვენ აქაურები არ უნდა იყოთ?

– აქაური გახლავართ, მე აქ დაბადებულ-გაზრდილი ვარ, არსიანის მთის იქით ფეხიც არ გამიდგამს, ისე დავბერდი.

– მოხდა ასე, რომ დავჰკარგეთ. როცა გავმაჰმადიანდით, მერე მაჰმადიანურათ დავიწყეთ სწავლება. ბერიკაცები ქართულად ლაპარაკობდნენ და პატარები კი ეჩვეოდნენ ოსმალურს სასამართლოებში ყოველთვის ოსმალურად გველაპარაკებოდნენ. მოლა-ხოჯებიც ოსმალურად გვალოცებდნენ და, მაშ მეტი რა გზა გვქონდა, რომ არ დაგვესწავლა მაჰმადიანური!

– თქვენ რომ დაისწავლეთ მაჰმადიანური და ქართული დაიწყეთ, რატომ თქვენ სოფლებს ახლო მდებარე სოფ. ახალ დაბამ, ჯვარემა და გარყილუფმა კი არ დაივიწყა? ეს როგორ მოხდა? ვკითხე მე.

– მაგაზე ასე იტყოდნენ, რომ ეგენი ერთობ გვიან გადაბრუნდნენ სჯულიდან, გვიან მიიღეს მაჰმადიანობაო. ოსმალნი მათ ძალით არ ამაჰმადიანებდნენ, და იგინი კიდევ არ მაჰმადიანდებოდნენ და გამაჰმადიანებულებთანაც მისვლა-მოსვლა არ ჰქონდათ; ერთმანერთში ჰქონდათ მეგობრობა, ნათესაობა, და ყოველთვის ქართულს იტყოდნენო. იმერხევზედაც მაგრე გამიგონია და ასეც იტყოდნენ, რომ შავშეთის გამაჰმადიანების დროს, ნახევარზე მეტი ხალხი გაიქცა, არ გამაჰმადიანდაო; სოფლები განახევრდა, სახლები და მამულები ცარიელები იყოვო; ოსმალებმა აქ ქურთები და თურქები მოიყვანეს და დაასახლესო. ისინი აირივნენ ჩვენში და მერე იმათის ლაპარაკით და მეზობლობით ჩვენც ოსმალური ლაპარაკი შევისწავლეთ და ქართული დავკარგეთო. ქართულის დავიწყება პატარებიდგან დაწყებულაო, რადგანაც ჩვენი და ქურთის და თურქის ყმაწვილები ყოველთვის ერთად იყვნენ ხოლმეო. იმერხევში კი ოსმალებს არავინ ჩაუყვანიათ და არც დაუსახლებიათ.

(სხვის ნაამბობი)

შავშელებმა ქართული ენა მიტომ დაჰკარგეს, რადგანაც ამათზე წინეთ გოლამ (კოლა) დაკარგა, ზარუშეთმა (ერუშეთი) და სხვა ადგილებმა. ჩვენი ძველები იტყოდნენ, რომ ჩვენ ქართულს ვიტყოდითო და ერუშეთი, გოლა, თორთომ-ოლთი კი მაჰმადიანურს ლაპარაკობდნენო. იქ რომ ჩავიდოდით და რამეს ჩავიტანდით გასასყიდლად და ქართულს ვიტყოდით ჩვენ გაგვიცინებდნენ და გვეტყოდნენო:

– ბიჭო, რაზე ვერ დაისწავლე მაჰმადიანური ენაო? თქვენ აჭარლები ხომ არა ხართო? რატომ რჩებით მაგრე ბეჩათო? ქართული მუსლიმან კაცს არ მოუხდება? რომ თათრული ვერ დაისწავლოს, მაშ ლოცვებს როგორ დაისწავლითო?

შავშელებს თათრული ენის სწავლება დაუწყვიათ და შეუსწავლიათ ნელ-ნელა. ესენი ხანდისხან ყარსს, არდაჰანს და ოლთს რომ მიდიოდნენ სავაჭროდ, იქ მაჰმადიანის და ქურთის ქალებს ირთავდნენ ცოლად, და მოჰყვანდათ შინ იმ ჰაზრით, რომ ყმანვილებმა მაჰმადიანური დაისწავლონო; თორემ ჩვენებური ქალები შვილებს ქართულად ელაპარაკებოდნენ და ამიტომ პატარანი მაჰმადიანურს ველარ სწავლობდნენო. ძველად შავშეთის სოფლებში არ ყოფილა არც ერთი ოჯახი, რომ იქ ორი თუ არა, ერთი მაჰმადიანის ან ქურთის ქალი მაინც არ ყოფილიყოს, ამიტომ გადაბრუნდა შავშეთის ხალხი ქართულის ენიდგანაო.

იმ დროს, აჭარ-მაჭახელი ქრისტიანები იყვნენ და ჩვენსა და იმათ შუა დიდი ჩხუბი იყო ხოლმე. ოსმალნი ჩვენ აჭარაში აღარ გვიშვებდნენ, რომ იქ აჭარა მაჭახლელებთან ქართულად არ გველაპარაკნა, რადგანაც იგინი ჩვენ გვემტერებოდნენ, მაჰმადიანურად არ ლაპარაკობდნენ, მტერობით გაცარცვაც დაგვიწყეს, მთლად ფირალად გახდნენ, შავშელ კაცს სადაც დაიჭერდნენ, იქ მაშინათვე გაჰქუცავდნენ, წაართმევდნენ ყველაფერს, ვინც ძალაზე დაუდგებოდა, იმას თავსაც მოსჭრიდნენ. აჭარლებზე უარესი მაჭახლელები იყვნენ. მათგან ყოველთვის შეწუხებაში ვიყავით, სადაც დაგვიჭერდნენ, გვცემდნენ, გვცარცვავდნენ, გვხოცავდნენ, ვინ იცის რაებს არ გვიშვრებოდნენ. მთლად აგვიკლეს, არ მოისვენეს, აღარც ჩვენ გვასვენებდნენ, – შავშელნო, რად გამაჰმადიანდითო! ამიტომ ყველაფერ ცუდს საქმეებს ჩადიოდნენ. იგინი აღარც მუშაობდნენ, არც სთესდნენ, არც ხნავდნენ, მარტო მარტოდ ფირალობდნენ და ჩვენის შრომით სცხოვრობდნენ.

ამათ ისე არიეს ქვეყანა, და ხალხი იმ ზომამდის შეაწუხეს, რომ უკანასკნელ ოსმალმა დაიჭირა იგინი, მაგრამ არც იმათ დაემორჩილნენ. იმათაც დიდხანს ეჩხუბებოდნენ და არ მორჩილდებოდნენ. ბოლოს მათ გამაჰმადიანება დაუწყეს. არც ეს ჰქნეს ადვილად. ამისთვისაც ჩხუბობდნენ, უკანასკნელ მაინც გამაჰმადიანდნენ და გამაჰმადიანების შემდეგ კი ცოტად დაგვიმეგობრდნენ, რადგანაც ჩვენის სჯულის იყვნენ. ბევრნი იტყოდნენ ხოლმე, რომ აჭარელნი ადრე შავშეთში რომ მოვიდოდნენ და ტბეთის ეკკლესიას დაინახავდ-

ნენ, გარედ პირჯვარს დაინერდნენ, ქრისტიანულად ილოცავდნენ და შინ შესვლის შემდეგ კი მაჰმადიანურადაო. აჭარლებსაც დიდად უყვარდათ ტბეთის ეკკლესია, და ამ ეკკლესიის დაქცევა რომ ვისმეს გაებედნა, იმას აჭარელნი ცოცხალს აღარ გაუშვებდნენო.

შავშეთში, ამ 40 წლის წინად, ყველა მოხუცმა კაცმა და ქალმა იცოდა ქართული ლაპარაკი. ამის შემდეგ აქ ხმები მოჰფინეს, რომ გურჯიჯას ენაზე ლაპარაკს თავი გაანებეთ, თორემ დღეს თუ ხვალ რუსი მოვა აქ, ტბეთს აიღებს და მაშინ ვინც კი ქართულად იტყვის რასმეს, იმას უეჭველად გააქრისტიანებენო. შავშელთ დიდად ეშინოდათ ამისი და ამიტომ ყოველი შავშელი თავის შვილს მხოლოდ მაჰმადიანურს ლაპარაკს და წერა-კითხვას ასწავლიდა. ასე და ამ რიგად შავშეთში ქართული ენის ძირიანად ამოვარდნის დრო 1840 წლიდან იწყება. შავშელთ მოამბეთა უკანასკნელ მე შემდეგი სიტყვა ვუთხარი: ქართული ენა ამოვარდა იმ კუთხეში, სადაც ძველად ესევე ენა ჰყვავოდა. ოსმალთა მეოხებით დაეცა დასავლეთ საქართველო, მაგრამ ღმერთმა არც იგინი დასტოვა, მღვთის მადლით იგინიც ეცემიან დღეს, საქართველოს ცოდვები არ რჩება მას, ნელ-ნელა ეკითხება და უკანასკნელ მთლად პასუხის მიცემაშიაც დაილევა. რას ემართლებოდნენ საწყალ ქართველებს რომ ძალით ათათრებდნენ, ყველა ნაშთებს უნგრევდნენ და სამშობლო ენას და მწიგნობრობასაც სისხლის ღერით ავიწყებდნენ.

ევფრატის და იმერხევის გამაჰმადიანება. თამარ მეფე და ევფრატის ტაძარი

(ნაამბობი ევფრატელ ცეცხლაძისაგან)

თამარ მეფე შავშეთიდამ კარჩხალის მთაზე გადმობრძანდა, ევფრატელებმა და მაჭახელელებმა თამარ მეფეს მაჭახელში მობრძანება სთხოვეს თამარ მეფემ შეისმინა ეს თხოვნა და ბრძანა:

– რამდენსამე ხანს აქ მთაზე დავრჩებით და მერე, დაბრუნების დროს, მაჭახელში გიახლებით.

ერს ძრიელ ესიამოვნა მეფის ბრძანება. მეფის ბრძანებით კარჩხალის მთის წვეროზე მდებარე ერთ ვაკე ალაგს დაარქვეს „თავკალო". ამავ თავკალოზე მისივე ბრძანებით აღაგეს დუქნები და გააჩინეს ტბა. თვით თამარ მეფისთვის გააკეთეს მშვენიერი კოშკი, რომელსაც გარს სულ ირმის რქები ეკრა. სამეფო საქმეების გაკეთების შემდეგ თამარ მეფე სტუმრებს მიიღებდა ხოლმე. სტუმრები სამეფო ტანთ-საცმელით უნდა გამოსცხადებოდნენ. სოფ. ევფრატში გაკეთებული იყო ერთი დიდი სასახლე, სადაც აუარებელი ტანთ საცმელი ეწყო. აქ მოვიდოდნენ თამარ მეფის მნახველნი, თავიანთს ტანთ-საცმელს გაიხდიდნენ, სამეფო ტანთ-საცმელს ჩაიცვამდნენ და თავ-შიშველა წავიდოდნენ კარჩხალის მთაზედ თამარ-მეფის სანახავად. ნახვის შემდეგ ესენი დაბრუნდებოდნენ ევფრატს, სამეფო ტანთ-საცმელს გამოიცვლიდნენ, ისევ თავიანთსას ჩაიცვამდნენ. მალე თამარის ბრძანებით კარჩხალიდან ევფრატამდის საურმე გზა გააკეთეს. კარჩხალიდან ხალხი ურმით ჩამოდიოდა ევფრატს!

ერთს საღამოს ჟამს, როცა თამარ მეფე თავის კოშკში ბრძანდებოდა და აქეთ-იქით იმზირებოდა, ევფრატის ეკკლესიის გვერდით შენიშნა ერთი მეტად საუცხოვო ბრწყინვალე ცეცხლის შუქი, თამარ მეფემ ამიტომ კარჩხალიდან მალე ისურვა ევფრატში ჩამოსვლა და ნახვა იმ ეკკლესიისა სადაც მან შუქ მფინარე ცეცხლი დაინახა. საქმე აღარ დაახანა. მალე ჩამოვიდა ევფრატში და ნახა ის ადგილი და ეკკლესია, საიდანაც მან ცეცხლი დაინახა. ევფრატის კარგი ეკკლესია მაინც-და-მაინც დიდად არ მოეწონა და ბრძანა:

– მე ჩემის ხარჯით ერთი კარგი ეკკლესია ხერთვისში უნდა ავაშენო სამახსოვროდ ჩემის აქ მოსვლისა და კარჩხალის მთაზედ ყოფნისა.

რამდენიმე დღის შემდეგ ხერთვისში ეკკლესიის კეთება დაიწყეს. დღისით ხელოსნები და მუშები მუშაობდნენ, საღამოთი იარაღს ეკკლესიის შენობასთან აწყობდნენ და თითონ ისვენებდნენ; დილა რომ გათენდებოდა, ხელოსნები მოვიდოდნენ ეკკლესიასთან სამუშაოთ, მაგრამ თავიანთ იარაღს იქ ველარ ნახავდ-

ნენ, არამედ 8 ვერსის მოშორებით, სოფ. ევფრატის ეკკლესიის გვერდით ნახავდნენ იარაღს დაწყობილს რამდენჯერმე მოხდა ასეთი მაგალითი და ხელოსნები ერთობ გაკვირვებულნი იყვნენ ასეთის საკვირველმოქმედებით. ესენი წავიდნენ და თამარ მეფეს მოახსენეს ყოველისფერი დაწვრილებით. თამარ მეფე დაფიქრდა და ბრძანა შემდეგი:

– მაშ დაანებეთ თავი ხერთვისში ეკკლესიის კეთებას, დარჩეს ისევ ისე ევფრატის ეკკლესია ამ ხეობის მცხოვრებ ქართველთა დედა ეკკლესიათ. თუმცა ეს ეკკლესია ღარიბათ არის ნაშენი, მაგრამ მე გავამდიდრებ, მე შევმოსავ მას ყოველის სამკაულებით.

ხელოსნები თავთავიანთკენ წავიდნენ. მესამე დღეს თამარი ჩამობრძანდა ევფრატში, ეკკლესია შემოსა ძვირფას განძეულებით, სასულიერო წოდებას გადაახდევინა პარაკლისი და შემდეგ ამისა მაჭახლის გზით დაბრუნდა ლივანს. მაშინ მთელს მაჭახელში საურმე გზა ყოფილა გაკეთებული. რამდენიმე ხნის შემდეგ ეს ეკკლესია შეაკეთეს და ის კედელიც შეამკეს ძვირფასი ფარჩა მარგალიტებით, რომლის კედლის თავზედაც თამარ მეფემ მეტათ სხივოსანი კვამლი დაინახა. გაკეთების შემდეგ წყევლა-კრულვა დაუდვიათ, რომ არამცა და არამც ეს ეკკლესია არავინ დააქციოს. თუ თავისით დაიქცეს ოდესმე, ეცადნენ, რომ მაშინ ეს კედელი მაინც დარჩეს საშვილიშვილოთაო. ამავე დროს თამარ მეფეს გაუკეთებია ხერთვისის ორი ხიდი, სოფ. ჩხუტუნეთის ახლოს და ერთი დიდი კოშკი სოფ. აჭარ-აღმართას ზემოდ, მაჭახლის წყლის პირას, რომლის ციხის კედლები დღევანდლამდე სდგას. მაჭახლის პირიდან მტერი რომ შემოსულიყო, ის მხოლოდ ამ ციხემდის მოაღწევდა და ამას აქეთ ფეხს ვერ შემოსდგამდა, რადგანაც გზაში კარები დაკეტილი დახვდებოდა.

თამარ მეფის შემდეგ გავიდა რამდენიმე ხანი და ოსმალთა საქართველო აიღეს. რამდენიმე ხნის შემდეგ ქართველთ გამაჰმადიანება დაუწყეს. უკანასკნელ გაამაჰმადიანეს აჭარელნიც და გაუმაჰმადიანებელი დარჩა მაჭახელი და იმერხევი. უკანასკნელ ოსმალებმა აქაც მოჰკიდეს ხელი და დაუწყეს მაჭახლელთა და იმერხეველებს გამაჰმადიანება, იმერხევის ხალხი და შავშეთი ადრე

გათათრებულან, მაჭახელს კი ბევრი უბრძოლია და უჩხუბნია, მთელი მაჭახელი განყენტილა ბრძოლაში. ბოლოს ესენიც გაუთათრებიათ და გათათარების შემდეგ აქ განწესებულან ხოჯა-მოლები და ჯამეები გაუკეთებიათ. ეკკლესიების ქცევა-ნგრევაც შემოუღიათ. ახალ გამაჰმადიანებულთ დიდად დაუვედრებიათ ოსმალთათვის, რომ ევფრატის ეკკლესიას ნუ დააქცევთ, მაგ ეკკლესიის შესახებ ჩვენის ძველებისაგან წყეველა-კრულვა არის დატოვებული, თუ ვინმე მას დააქცევსო. ოსმალთ თხოვნა შეუსმენიათ, ევფრატის ეკკლესია არ დაუქცევიათ, მხოლოდ ეკკლესიის კარები დაუკეტიათ. თუმცა ხალხი გამაჰმადიანებულა, მაგრამ პირველ ხანებში დღესასწაულ დღეებს ხალხი ამ ეკკლესიას არ ივიწყებდა, მიდიოდნენ და შიგ სანთლებს ანთებდნენ და ლოცულობდნენ. ნამეტურ ლოცულობდნენ მოხუცებულნი. ეს ამბები აქაურ ახალ მოლა-ხოჯებს სტამბოლის მთავრობისათვის უცნობებიათ. იქიდგან ბრძანება მოსულა, რომ ეგ ეკკლესიაც დააქციეთ და ხალხსაც გამოუცხადეთ, რომ იქ ფეხი სალოცავად არავინ შედგასო, მალე ხალხი შეკრიბეს და გამოუცხადეს. ხალხმა მიუგო:

– ჩვენის ძველებისაგან ანდერძად გვაქვს დატოვებული, რომ ეს ეკკლესია არავინ უნდა დააქციოს, ვიდრე თავისით არ დაიქცევა.

– არ შეიძლება, რაც გებრძანათ უნდა აღასრულოთ, ევფრატის ეკკლესია უნდა დააქციოთ, უბრძანეს ოსმალთ.

– ვინც მას წერაქვს და ბარს დაჰკრავს, ამას მაშინათვე ხელები მოსწყდება და გაქვავდება. კარჩხალი და „პაწა-მთა“ იწივლებს, იქ ქართველი დევები მარხიან, თამარ მეფის საფლავიც „თავ-კალოზეა“, ისინი აღდგებიან და ჩამოვლენ ჩვენ შესარცხვენად, ჩვენ გავქვავდებით. ოსმალთა მაინც არ ქმნეს და ძალას ატანდნენ, რომ ეს ეკკლესია თვით ქართველთა ხელით დაქცეულიყო და მით დარწმუნებულიყვნენ ესენი, რომ მის დაქცევით არაფერი მოხდება. ხალხს დიდი ძალა დაატანეს, შეაწუხეს, მოაბეზრეს წვალებით. ბევრნი ახლად გამაჰმადიანებულნი მოხუცნი ქალნი და კაცნი მწარედ სტიროდნენ და ქვითინებდნენ, ხმა-მაღლა ჰყვიროდნენ:

– ევფრატს აქცევენ, ღმერთო, ევფრატს აქცევენ, ღმერთო! მაშინ ამ ეკლესიას ევფრატს უწოდებდნენ და არა ეკლესიას.

ამის დაქცევის გულისთვის დიდი ძალი ხალხი გაწყდა. ბევრმა თავი მოიკლა, რომ მე არ მხვდეს ევფრატის დაქცევაო. უკანასკნელ რომ ვეღარა მოაგვარეს რა, ოსმალთ ასე განუცხადეს თანხმობაო.

– ჩვენ, თქვენი ერთგულნი ვართ და მუჰამედისა. ჩვენ, როგორც ერთგულნი მოგახსენებთ და გთხოვთ, რომ ამ ეკლესიას ჩვენ დავაქცევთ, შევასრულებთ ბრძანებას, მხოლოდ ნება მოგვეცით, რომ მარჯვენა კედლის მცირე რამ კედელი არ დავაქციოთ, სადაც ჩვენს მამებს გამჩენელ ღმერთის საკვირველება უნახავთ.

ოსმალთ ნება მიუციათ და ქართველთ დაუქცევიათ ევფრატი, მხოლოდ დაუტოვებიათ ის კედელი, სადაც თამარ მეფეს ნათლის შუქი დაუნახავთ, ეს კედელი დღევანდლამდის დგას დაურღვეველი. შემდეგ დროებში ამ კედლის დაქცევაც განუზრახავთ, რადგანაც ამ კედლის გვერდით შეიყრებოდნენ ხოლმე მოხუცებულნი და ხან ტიროდნენ ცრემლებით და ხან ლოცულობდნენო. ახალგაზრდა ქართველ თათრებმა კი არაფერი იცოდნენ მისი და ყოველთვის გაკვირვებით უმზერდნენ თავიანთ დედ-მამის ტირილსაო. ამ 30-40 წლების წინად აქ ყოფილან ისეთი მოხუცებულნი, რომელთაც კარგად ხსომებიათ ეს ამბები ამ 30 წლის წინად, გარდაიცვალა ევფრატისაკენ ჭიჭინოლლის (ჭიჭინაძე) მოხუცი დედა, რომელსაც კარგად ხსომებია ეს ამბები და თვითაც ხშირად ულოცნია ხოლმე ამ კედლის გვერდით. ევფრატის დაქცევის დროს ქართველ მაჰმადიანებს თავიანთის შვილებისთვის წყევლა კრულვა დაუდვიათ, რომ ამ ეკლესიის ქვები არავინ გაზიდოს აქედანაო და სახლების საკეთებლად არ იხმარონო. შთამომავლობას მტკიცედ შეუნახავს ძველების სიტყვა და იქიდგან არავის რა წაუღია. დაქცეულის ეკლესიის კედლის ქვები იქვე არის, ზოგიერთ ბელტოებს სამი-ოთხი საჟენი სიგრძე სიგანე აქვთ, ამ ეკლესიის სამრეკლოსთვის ხელი არ უხლიათ. სამრეკლო აღმოსავლეთის კარის წინ ყოფილა და ქვეშ გასავლელი იყოვო. სამრეკლო დაუქცევიათ უკანასკნელ ომის დროს, ასე 1877 წ., რადგანაც აქ ქართველები მოვლენ და ამის

ძალით ჩვენც გაგვაქართველებენო. უწყიან, რომ მაშინ რამდენიმე კაცმა გაბედა აქედან ქვების წაღებაო. ერთი კაცი ავად გახდა და მოკვდა, მისმა შვილებმა თავიანთ სახლიდან გამოიღეს აქედან წაღებული ქვები და ისევ უკან მოიტანესო, გარდა ამისა ცხვარი დაუკლეს და ხალხს დაურიგესო.

ამ ეკკლესიის რამდენიმე ქვა ამ სოფლის მამასახლის ტყიბორიძეს წაუღია და თავისის სახლის კედლების შენების დროს შიგ ჩაუტანებია. ერთს ქვას ქართული ნაწერები ჰქონია. ეს კაცი დღესაც ცოცხალია და ამბობს, რომ ზოგიერთი ქვები, რომლებსაც ნაწერები აქვს, აქვე ეკკლესიის გვერდით ყრიან, მხოლოდ ერთობ ძირს არის მოქცეულნი, ასე რომ მათ ზემოდ 2-3 საჟენი ქვები და კედლის ლოდები ჰყრიაო, 1893 წელსაც განუძრახავთ აქაურებს ქვების გაზიდვა, მაგრამ შიშის გამო ვერ გაუზიდნიათ.

ეკკლესია სხალტის ანუ ტფილისის ანჩხატის ეკკლესიის გეგმით ყოფილა გაკეთებული. 5 საჟენი სიგანე ჰქონია და 7-8 საჟენი სიგრძე. ეს ცხადად სჩანს დღევანდლამდე დაშთენილ საძირკველის კედლებიდამ. აქვე უწყიან, რომ ძველად იტყოდნენ ხოლმე: ამ ეკკლესიის ნივთები და ფული აქვე ეკკლესიის ქვეშ, მიწაში მარხიაო; ყველა ესენი გათათრების დროს ჩვენს ძველებს მიწაში დაუმარხავთ, რადგანაც შინებიათ, რომ ოსმალებმა არ მოგვტაცონო. ეკკლესიის გვერდით ძლიერ ბევრი სახლები ყოფილა ძველად, ამ სახლების კედლები დღევანდლამდე სჩანს. უკანასკნელ ომის დროს აქ ყოფილა 80 კომლი ქართველი მაჰმადიანებისა, ომის შემდეგ იმათგან 72 კომლი ოსმალეთში გადასახლებულა და აქ დარჩენილა მხოლოდ 8 კომლი. დღეს ეს რვა კომლი 14 კომლია.

კარჩხალის მთის ქედ-ქედ არის ერთი დიდი მთა, რომელსაც ნინო-წმინდა ეწოდება. ძველად აქედ საცაღა ეკკლესია თუ მონასტერი ყოფილა; რომელსაც სახელად ნინო-წმიდა რქმევია. პირველ გათათრების დროს ეს ეკკლესიაც მთლად დაუქცევიათ. არსად ერთი ქვაც აღარ დარჩენილა. დღეს ამ მთას ქართველი მაჰმადიანები ინა-წმიდის მთას უწოდებენ და იმასაც უწყიან, რომ ძველად იქ ეკკლესია იყო და ხალხი სცხოვრებდაო. გამაჰმადიანების დროს ხალხი დაუხოციათ და ვინც დარჩენილა, ისინიც აქეთ-იქით

სოფლებში გაქცეულან. ფიქრი არ უნდა, რომ ეს სწორედ ასეც იქმნებოდა. ხალხის გარდმოცემით თამარ მეფეს თუ კარჩხალის მთაზე ცხოვრება დიდად უყვარდა, მაშასადამე, იგი ამ საყვარელ უმშვენიერეს მთებზე რომელიმე ქართველთ წმიდანის სახელზედ ეკკლესიას აღაგებდა და მით შეამკობდა. სჩანს, რომ თამარ მეფეს თუ სხვა ვინმე ქართველთ მეფეს აქ ნინო-წმიდის ეკკლესია ან მონასტერი უნდა აღეშენებინოს, ნინო წმიდის მთიდამ ერთი გზა კარჩხალის მთით შავშეთში გადადის და მეორე ლივანაში.

ქართული ენის დაკარგვა შავშეთში

(ნაამბობი შავშეთის სხვა და სხვა სოფლის მოხუცებულ ქართველთაგან)

არდაჰანი (არტაჰანი) გამაჰმადიანებულა, იქაური ქართველების ბევრნი სხვაგან გაქცეულან, არდაჰანის სოფლებში ქართველების ცოტა ხალხი დარჩენილა. ზოგნი შავშეთში გადმოსულან – მაშინ შავშეთი მთლად ქრისტიანი იყო, ქართულად ლაპარაკობდა. არდაჰანის გამაჰმადიანების შემდეგ შავშელებზე წინეთ ფოცხოვი და ქვაბლიანი გამაჰმადიანდა, აქედამაც ბევრი ხალხი გაიქცა გურჯისტანისკენ, იგინიც არ მაჰმადიანდებოდნენ, მაგრამ საქმე გაუძნელდათ. დარჩენა აღარ შეიძლებოდა. ამ ადგილების ხალხმა მალე იწყეს თურქულად ლაპარაკი, მცირე ხნის განმავლობაში მათი ყმაწვილები მთლად შეეჩვივნენ თურქულს და ქართულ ენას ივიწყებდნენ. ამ დროს შავშეთშიაც შემოვიდა თათრობა. შავშელთა მიიღეს მაჰმადიანობა, ამათ მიჰბაძეს არდაჰანს, ფოცხოვს, ქვაბლიანს და იწყეს მათებურად თურქულებრ ლაპარაკი, ყველა ცდილობდა რომ თურქული ესწავლათ, მოლა ხოჯებიც არიგებდნენ:

– ჩვენი სჯულის ენა თურქულია; ეცადეთ, რომ ეს ენა დაისწავლოთ, თორემ გურჯიჯა თქვენი საქმე არ არისო.

ჩვენი სოფლის ხალხი კეთილი ხალხია, უფროსის სიტყვის გამგონი. მათ მოისმინეს მთავრობის და მოლა ხოჯების თხოვნა,

თურქულ ენის შესწავლა დაიწყეს; თურქულის შესწავლის დროს ქართული ენის შენახვის თავი აღარ ჰქონდათ, ამიტომ დაჰკარგეს ქართული ენა, დაავიწყდათ. დღეს, შავშეთში ქართული ენა არავინ იცის, მაგრამ ჩვენ მაინც გურჯები ვართ. მე ქართული არ ვიცი, მაგრამ ჩემს თავს გურჯს ვუწოდებ. ოსმალნიც ასე გვიწოდებენ. აი ამიტომ, დავიწყებიათ შავშელთ ქართული ენა, რადგანაც ესენი მორჩილნი ყოფილან თავიანთის უფროსების. ქართული ენის დავიწყების პირველი ბრძანება ახალციხის ფაშისაგან გამოდიოდა, ამიტომ პირველად იქით ივიწყებდნენ ქართულს, ამ საქმეში ჩვენ ახსიხელები[2], ქვაბლიანელნი და ფოცხოველნი გვჯობდნენ, ისინი ჩვენზედ მალე ივიწყებდნენ ქართულს.

(მეორეს ნაამბობი)

შავშეთის ხალხი გამაჰმადიანებულა, ბევრი მათგანი აჭარაში გაქცეულა, რადგანაც გამაჰმადიანება არა სდომნებიათ; შავშეთის სოფლები განახევრებულა, ისე, რომ თითო სოფელში 10-15 კომლი მოსახლე დარჩენილა, ამაზე მეტი ცარიელი სახლები. ამ ცარიელ სახლებში საცხოვრებლად ოსმალებს თურქები და ქურთები მოუყვანით და დაუსახლებიათ. ამ დროს შავშელნი გამაჰმადიანებულან. მერე გამაჰმადიანებულს ქართველებს თურქებს და ქურთებს შუა ნათესაობა ჩამოვარდნილა, ერთმანეთს ქალებს მიათხოვებდნენ, ქირვათ გაჰყვებოდნენ. რადგანაც ქართველები გამაჰმადიანდნენ, ამიტომ მათ თათრული ენის შესწავლა იწყეს; შავშელთ მალე შეისწავლეს თურქული, თურქებმა და ქურთებმა კი ვერ დაისწავლეს ქართული, ამათთვის არც იყო საჭირო რომ დაესწავლათ ქართული ენა. ყველას თათრული უნდა დაესწავლა, რადგანაც ხელმწიფე და მთავრობაც თათრის იყო. ყველა დიდი კაცები თათრულად ლაპარაკობდნენ, ამიტომ ქართველებმა დაივიწყეს ქართული ლაპარაკი, ოსმალურად დაიწყეს საუბარი. ეს

[2] ახალციხელები (რედ.).

საქმეები მაშინ უფრო წავიდა წინ, როცა ქართველებს, ოსმალებს და ქურთებს შორის ნათესაობა ჩამოვარდა. შავშელნიც ხშირად ირთავდნენ ოსმალოს და ქურთის ქალებს. რომელ ოჯახშიაც თურქის, ან ქურთის ქალი შესულა ცოლად, იმ ოჯახის შვილებს ქართული მალე დავიწყებიათ. მე მოვესწარი ისეთ მოხუც ბერ კაცებს, რომელთაც ქართული ლაპარაკი კარგად იცოდნენ. დღეს, მათ შვილის შვილებმა კი ქართული აღარ იციან, რადგანაც ზემოხსენებულ მოხუცებულთა ზოგს ქურთის ქალი მოეყვანა ცოლად და ზოგს თურქისა.

(მესამეს ნაამბობი)

მთელი შავშეთის სოფლის ხალხნი სულ ქართველები ვართ, ეს ადგილებიც საქართველოა, ამას ფიქრი არ უნდა. აი ტბეთის ტაძარი, ოპოზის და სხვების მიტომ გაუკეთებიათ, რადგანაც აქ საქართველო ყოფილა. ყველა აქაურ სოფელს, მთას და ხეობას ქართული სახელები აქვს, აი მეც ქართული გვარი მაქვს: ჯინჭაროღლი-ჯინჭარაშვილი, თუმცა ერთი სიტყვა ქართული არ ვიცი. მამა-ჩემი კი იტყოდა, რომ ჩვენმა ძველებმა ყველამ იცოდნენ ქართულიო. აქ ქართული ენა მიტომ ამოვარდნილა, რადგანაც ფადიშაჰის (სულთნის) ბრძანება ყოფილა. გარდა ამისა, ჩვენ ძველ კაცებს ბრძანება მოსვლიათ; რომ თქვენ შვილებს დღეის შემდეგ ქურთის ან თურქის ქალები უნდა შერთოთო, რომ ყმაწვილებმა თურქული ენის ლაპარაკი დაისწავლონო. ვინც ჩვენ ბრძანებას არ შეასრულებს იმას სასტიკად მოვეკიდებით, დავსჯითო. შავშელები ბრძანების შესრულებას შეუდგნენ, იწყეს არდაჰანისკენ მგზავრობა, იქიდან ქურთის და თურქის ქალები მოჰყვანდათ ცოლებად, თავიანთ ქალებს კი ქურთებს და თურქებს აძლევდნენ ცოლად. აი ამის გამო დაისწავლეს შავშელთ ყმაწვილებმა თურქული ენა და ქართული დაავიწყდათ თორემ ეს რომ ასე არ მომხდარიყო, მაშინ ვინ დაავიწყებდა ქართულს ლაპარაკს შავშელ კაცს! მე ვჰკითხე:

— ეგ ძალიან კარგი და პატიოსანი, მაკრამ ეს როგორ მოხდა, რომ მთელ შავშელთ დაივიწყეს თავიანთი ენა და ამ ხალხთან

ახლოს მდებარე იმერხევის სოფლებში კი ყველა ქართულს ენაზედ ლაპარაკობს, ეს როგორღა მოხდა, ამაზე არაფერი იცი შენა?

– იმერხეველებზე იტყვიან, რომ ეგენი მთლად ისე დარჩნენ, როგორც იყვნენო. ოსმალებმა იქ არც ქურთები დაასახლეს და არც თურქები. იმერხევის მორიდება ოსმალებს არ ჰქონდათ, თვით იმერხევიც ისეთი ადგილებია, რომ მას ოსმალნი არ ეტანებოდნენ, აქ არავის ასახლებდნენ, შავშეთი კი ყველას მოსწონდა და ნამეტურ ოსმალოს. ამათ ჰშურდათ, რომ შავშეთში მათი ხალხი არ ესახლა, ამიტომ მოიყვანეს აქ ოსმალნი, ქურთნი და დაასახლეს, რომელთა მეოხებითაც შავშეთში ქართული ენა ადრიდგანვე მისცემია ამოვარდნას.

(მეოთხეს ნაამბობი)

შავშეთი საქართველოა, ჩვენც გურჯები (ქართველები) ვართ, ხოლო გურჯული ენა აღარ ვიცით. ჩემი გვარი გორდაძეა, სოფ. ციხისთაველი ვარ. მე ბერი კაცი ვარ და ჩვენი ბერი-კაცებისაგან შემიტყვია ასე:

შავშეთში ქართულის დავიწყება თავის ნებით იქმნაო. გამაჰმადიანების შემდეგ ქართული ენა ჩვენთვის აღარ იყო საჭირო, ჩვენ ჩვენს სჯულის ენაზე ვიწყეთ სწავლება და ქართული მთლად დაგვავიწყდა. ამის მოდავე არავინ იყო. ჩვენ თვითაც დიდათ ვსცდილობდით, რომ ჩვენი სჯულის ენა დაგვესწავლა, სხვა თუნდ დაგვვიწყებოდა, ეს არაფერი სადარდელი საქმე იქნებოდა. ჩვენმა ძველმა კაცებმა ქართული კარგად იცოდნენ, თათრული მძიმედ, იმათ შვილებმა და შვილის-შვილებმა ვიმეცადინეთ და თათრული ენა კარგად დავისწავლეთ, ამიტომ ქართული დაგვავიწყდა, მე ვჰკითხე:

– თქვენ თუ დაგავიწყდათ, რატომ ახალ-დაბის, ჯვარების და გარყლუფის სოფლელთ კი არ დაავიწყდა, ისინიც ხომ თქვენს სოფლებს ახლო სცხოვრებენ?

– იგინი ბატონო, ერთობ გვიან გადაბრუნებულან სჯულიდამ, მიტომ არ იტყვიან თათრულს.

– იმერხევი ხომ შავშეთთან ერთად გამაჰმადიანდა, რატომ იქ კი არ დაივიწყეს ქართული?

– ეგ იმიტომ რომ ოსმალები იმერხევს არ ეტანებოდნენ, ქვიანი ადგილია, იქ მცხოვრები კაცი მხნე, მუშა კაცი უნდა იყოს და მასთანვე იცოდეს იქაური ადგილების საქმეები. ამიტომ ოსმალები იქ არავის ასახლებდნენ გარედამ მოყვანილებს. იმერხეველებს მიტომ შერჩათ ქართული ენა. შავშეთიც რომ ასე ყოფილიყოს, მაშინ აქაც ასე იქნებოდა, მაგრამ შავშეთი ლამაზი ქვეყანა არის, კარგი ადგილებია, ოსმალებმა ეს ადგილები ვერ დასთმეს, აქ ქურთები და ოსმალები მოიყვანეს და დაასახლეს, ჩვენი ძველები იმათში არეულან და მიტომ დაივიწყებიათ ქართული ლაპარაკი. დღეს შავშეთში ნახევარი თუ ქართველის კაცის არის დარჩენილი, ნახევარი ქურთ-თურქების და ყველა ესენი ისე ჰგვანან ერთმანეთს, რომ იგინი ერთმანერთისაგან ვეღარ განირჩევიან; ყველას თავის ძველების ამბები დავიწყებიათ და ამბობენ, რომ ჩვენ ძველთაგანვე აქ ვსცხოვრებდით შავშეთშიო, ყველას გურჯად მიაჩნია თავისი თავი. ეს დღეს უფრო გახშირდა, რადგანაც აქაურებს ეშინიანთ, რომ გურჯათ არ ვსთქვათ ჩვენი თავები, მაშინ შეიძლება, რომ ოდესმე აქედან გაგვრეკონო, რადგანაც ეს ადგილები გურჯისტანია, და თქვენ კი თათრებსა და ქურთებს აქ რა ადგილი გაქვთო.

(მეხუთეს, ღრმად მოხუცის ნაამბობი)

ჩვენში, ბატონო, აი როგორ ყოფილა სჯულიდამ გადაბრუნება და გურჯის (ქართული) დავიწყება:

ოსმალებს გურჯისტანი (საქართველო) აუღიათ, მერე ზარუშეთი (ერუშეთი) გამაჰმადიანებულა. ზარუშეთი არდაჰანს (არტაანს) იქით არის, ზარუშეთის შემდეგ გოლა (კოლა), სადაც

არდაჰანი სძევს. გამაჰმადიანების შემდეგ გოლას და ზარუშეთს ხალხი ცოტა დარჩენილა, ოსმალებს თავისი კაცები მოუყვანიათ და დაუსახლებიათ. იქ დარჩენილი გურჯები ახალ მოსულ ხალხში არეულან, ამათი ენა შეუსწავლიათ და თავიანთი დავიწყებიათ. იმ დროს შავშეთი ქრისტიანი ყოფილა. ჩვენი ძველები ზარუშეთის ერთს ხევში მდგარან, ჩილდირში, სოფ. წყაროს თავში, იქ დიდი ქლესიაც არის, იქიდამ აქ მოსულან და დასახლებულან. შავშელებს მაშინ იქით მისვლა-მოსვლა არ ჰქონდათ, რადგანაც სჯულიდამ გადასულები სძულდათ. ტბეთში დიდი ქეშიში იჯდა და ეს არ უშვებდა, რომ შავშელები გამაჰმადიანებულიყვნენ. რამდენიმე ხნის შემდეგ ტბეთის ქლესიიდამ დიდი ქეშიში გააგდეს (წინამძღვარი) და ქლესიის კარები დაკეტეს; მერე ხალხს გამაჰმადიანება სთხოვეს, შავშელნი მალე გამაჰმადიანდნენ. გამაჰმადიანების შემდეგ შავშელებმა ზარუშეთში და გოლაში გადასვლ-გადმოსვლა იწყეს, იქ ყველი, ერბო, პური და ხილი მიჰქონდათ და ჰყიდდნენ. ამიტომ შეისწავლეს თათრული ენა; მერე ჩვენში ნათესაობაც ჩამოვარდა, ერთმანეთში ავირიენით და ამიტომ მოხდა, რომ შავშეთში დაივიწყეს ქართული, ჩვენს გარშემო ზარუშეთში და გოლაში აღარავინ ლაპარაკობდა ქართულს და ჩვენ აბა რას ვიზამდით? ყველაზე უფრო კარგა ხანს ჩილდირში დარჩა ქართული ენა. მე კარგად მახსოვს, რომ იქიდან ჩვენსა ბერი კაცები რომ მოვიდოდნენ, მაშინ ისინი მამაჩემს ქართულად ელაპარაკებოდნენ. მე კი თათრულს ვლაპარაკობდი, მათი ენის არაფერი მესმოდა. ჩილდირში ხან კაიმაკანი იჯდა, ხან ბეგი და ადრე ფაშაც მჯდარა. რაც შავშეთში ქართული ენა დაიკარგა, მას შემდეგ 80 წელიწადი იქნება, მეტი არა. ამ 30 წლის წინეთ შავშეთში ყველა ბერმა კაცმა და ქალმა იცოდა ქართული ლაპარაკი, თუმცა ისინი თავიანთ შვილებში ქართულს აღარ ლაპარაკობდნენ. შვილებს თათრულს ენაზე ელაპარაკებოდნენ, რომ შვილები თათრულს შესჩვევოდნენ, ამ ცოდნით ლოცვის თავებიც გაეგოთ. ხოჯებიც ამას ითხოვდნენ.

ლივანის გამაჰმადიანება

ართვინის (ართვანი) გამაჰმადიანება

(ნაამბობი ლივანაში ქრისტიან კათოლიკეებთაგან და ქართველ მაჰმადიანებთაგან)

ლიგანის ხევი – დღეს ლივანად იწოდება. ლიგანი ძველად იწყებოდა შესართავთან და იქიდან ართვინამდის მიემართებოდა; ართვანს იქით კი, ანუ ბერთას სამზღვრიდან კლარჯეთი დაიწყებოდა. დღეს აქეთ კლარჯეთის ხსენება არავინ იცის, ყველა ლივანას უწოდებს ამ ადგილებს. ყველა ეს ადგილები ძველად საქართველოს მკვიდრს საკუთრებას შეადგენდა; აქ ქართველთ ტომით იყო მოფენილი, ლივანის დაბა, ართვინიც, ქართველთა მეფეთაგან იყო გაკეთებული; ეს ადგილები ძველადვე დაადგა წარმატების გზას, აქაურნი ქართველნი ადრიდგანვე შეეჩვივნენ მწიგნობრობას, ხელოსნობას, მეცნიერების მიყოლას და ღვთის-მეტყველებას. ამ ადგილებში ძველად შენდებოდნენ მრავალი მონასტერ-ეკკლესია და დიდრონი სასწავლებელნი, რომელთა ნაშთნი დღემდეც შენახულან აქა-იქ. აქაურნი ქართველნი იყვნენ მეტად მხნე და ლომ-გულნი, მამულის მოყვარენი და საქართველოსთვის თავ-დადებულნი, ამას ხომ ჩვენი ისტორიაც ამტკიცებს. ამათ დიდხანს იბრძოლეს ქართველების გულისთვის პირისპირ ოსმალებთან, მაგრამ უკანასკნელ ესენიც იძლივნენ, – მუდმივ ომებისაგან დაღალულნი დაემორჩილნენ თავიანთ კარზე მომდგარს შავს ბედს და მიეცნენ ოსმალთა მონებას.

ოსმალთა მონების ქვეშ შესვლას შედეგად მოჰყვა მთელი ამ ადგილების გამაჰმადიანება, გამაჰმადიანებისთვის წამება. ხალხი დიდს უარს იყო გამაჰმადიანებაზე, მაგრამ ხსნა არ საიდგან იყო. უკანასკნელ იწყეს გამაჰმადიანება და რამდენიმე ხნის განმავლობაში მთელი ეს ადგილები, ბერთამდის მცხოვრებნი ქართველნი მთლად გაამაჰმადიანეს. ამათ შემდეგ ბერთას მიადგნენ. ბერთაში ძველად მშვენიერი ეკკლესია იყო და ამ ეკკლესიას დიდი ზე-გავლენა ჰქონდა ამ მხრის ქართველებზე; ბერთას ხსენება სასტიკად ამაგრებდა ქართველთა და ამათ მხნეობით მოსავდა გამაჰმადიანების წინააღმდეგ, მაგრამ ესეც შემცირდა. უკანასკნელ ოსმალთა სცნეს საქმის ვითარება და მალე ბერთას ტაძარსაც მოხვიეს ხელი, სამღვდელონი გაძარცვეს და ეკკლესია ჯამეთ გადააკეთეს. ეს ეკკლესია ჯამეთ გადაკეთებული დღემდეც სდგას კლარჯეთში.

ქართველთა ოსმალთ წინააღმდეგ მკაცრად იწყეს ბრძოლა; ესენი ბრძოდნენ სასტიკად მით უფრო, რადგანაც ოსმალებმა ამათი მოძმე ქართველნი აქა-იქ დასტანჯეს უწყალოდ, და ამ ტანჯვით იგინი მაინც გაამაჰმადიანეს. ბრძოდნენ გმირულად, მაგრამ ბოლოს ქანც-გაწყვეტილებმა იწყეს აქეთ-იქით ლტოლვა; დაბა და სოფლებმა იწყეს ვერანად ქცევა. ოსმალთ თავიანთ ხრიკები შეაჩერეს, ხალხი დააშოშმინეს, რამდენიმე ხნის შემდეგ ხელ-ახლავ მოჰკიდეს გამაჰმადიანებას ხელი და ქართველებს დაუწყეს გამაჰმადიანება და აი როგორ: ოცი, ოცდა-ათ სოფელს დაეცემოდნენ, ამ სოფლის ხალხს ერთად შეჰყრიდნენ, გარს ოსმალოს ჯარს შემოაკრავდნენ და თათრობას ეუბნებოდნენ. ქართველთაგან ესმოდათ:

– არ გავთათრდებით, რაც უნდა იქმნეს.

– დაგხოცავთ სუყველას, არც ერთს არ დაგარჩენთ ცოცხალს. ეუბნებოდნენ ოსმალნი.

– ნება თქვენი გახლდესთ, როგორც გერჩიოთ, ისე ჰქმენით საქმე.

– ჩვენი ნება და საქმე თქვენი გამაჰმადიანება არის. მიუგეს ოსმალთა.

– არა, ჩვენ მაგას ვერ ვიზამთ. ჩვენ, თქვენი ნება დახოცვის მხრით გითხარით, მიუგეს ქართველთა.

– დახოცვა ჭკუის საქმე არ არის, საქმე გამაჰმადიანება არის. ეს ადგილები ჩვენ მიტომ დავიკავეთ, რომ ქართველნი გავამაჰმადიანოთ და არ დავხოცოთ. ჩვენ მაჰმადიანობის გავრცელება გვინდა, რომ ეს წმინდა სჯული მოიფინოს უსჯულო ქართველებში.

– ჩვენ ვერ ვიზამთ მას, მიუგეს ქართველთა.

– არა გიშაესთ-რა, ჩვენ შეგაჩვევთ, გასწავლით ყველაფერს, მიუგეს ოსმალთა. მაგრამ ქართველნი მაინც არ თანხმდებოდნენ.

ლივანელ-კლარჯელებისთვის დადგა დიდი უბედურების დღეები. აქ მცხოვრებ ქართველობას გარს აუარებელი ოსმალოდან მოსული ჯარი შემოეკრა, და ინ'ყეს ქართველების დევნა და პატიმრება, მოხუცებულნი ქართველების დედაკაცნი და მამაკაცნი ხმა-მაღლა ჰყვიროდნენ ტირილით.

– არ გავთათრდებით... ვაი ჩვენს თავს, ჩვენს ბედს, უნდა გაგვამაჰმადიანონ ძალით, ღმერთო, ნუ გვიწყენ, გვაპატიე! პატიმარ ქართველებს მოუყარეს ერთად თავი და ყველა ესენი წყობა-წყობა მიჰყვანდათ ართვინის ხიდის გვერდით, რომელი ხიდიც ჭოროხზე იდგა. აქ აყენებდნენ ქართველთა და გარს ჯარის კაცნი სცავდნენ.

პყრობილ ქართველთა პირდაპირ, ხიდის გვერდით, ერთ ალაგას, დაასვენეს ერთი ძველი ქართველთა ხატი, რომელსაც ქართველნი დიდს პატივს სცემდნენ. ეს ხატი ართვინის ეკკლესიისთვის წაერთმიათ ოსმალებს. ხატის გვერდით იყო თავ-საკვეთი ქვა და იდგნენ ჯალათები თავ საკვეთით აღჭურვილნი. პყრობილ ქართველთაგან სამ სამნი მოჰყვანდათ ქართველთა ხატის წინაშე და გაკრძალვით აყენებდნენ და თან ეუბნებოდნენ:

– თათრდები თუ არა? თუ თათრდები ხომ კაი, თუ არა და აი თავ-საკვეთი და ჯალათი.

– არ გავთათრდები, არა და არა, შეუტიეს მრავალთა.

– აბა, მაშ თავები ამათ, იყვირეს ოსმალთა, ჯალათის წინ წააყენეს პყრობილი ქართველთაგანი და მოჰკვეთეს თავი და დაჭრილი ჭოროხში გადაყარეს. ქართველთა ნახეს მეგობრის წამება სჯულის გულისათვის. ესენი შეჰკრთნენ, შეშინდნენ, მტერს

დახანება სთხოვეს. ამათ მისცეს მათ ნება. იგინი დაფიქრდნენ. ბოლოს უთხრეს:

– გავთათრდებით, მეტი გზა არ არის.

– ძალიან კარგი, მაშ თუ გათათრება გინდათ, აგერ, იმ ხატს მიაფურთხეთ, რომ ჩვენ დავრწმუნდეთ თქვენს გათათრებაზე.

– ხატს რაღაზე მივაფურთხოთ, იგი რას გიშავებთ თქვენ ან ჩვენ, რა გინდათ მისგან, რომ მივაფურთხოთ?

– რომ ჩვენ დავრწმუნდეთ თქვენს გათათრებაზე, თუ არა და უამისოდ ჩვენ ვერ ვირწმუნებთ თქვენს გათათრებას.

ქართველთა მიუგეს:

– ჩვენ გავთათრდებით, მაგრამ ხატს ვერ მივაფურთხებთ.

– ვერა და დაიხოცებით, მიუგეს ოსმალთა მრისხანებით.

– ნება თქვენი აღსრულდეს, როგორც გერჩიოსთ ისე ჰქმენით. ჩვენ არ შევშინდებით; და რამდენიმე ქართველთ პყრობილნი წარსდგნენ წინა და მოჰკვეთეს ამათ თავები და გადაჰყარეს ჭოროხში. ამ მოწამეების სიკვდილი და წამება რა ნახეს მრავალთა, ესენი შეშინდნენ, იწყეს დრტვინვა, თავის დანანება და ამიტომ ისურვეს ოსმალთა ბრძანების აღსრულება და ხატზედ მიფურთხება. ხატზე მიფურთხების შემდეგ მიმფურთხავს ათავისუფლებდნენ და იქვე ათათრებდნენ. ორი დღის განმავლობაში რვაას ქართველს მოსჭრეს თავი და გადაჰყარეს ჭოროხში, რომელთაც ვერ გაბედეს ხატზედ მიფურთხება. ზოგნი კი ასახელებენ, რომ ათას ოთხას კაცს მოსჭრეს თავიო.

ასე და ამ გვარად, ართვინის ხიდის გვერდით დიდ-ძალი ქართველობა გაწყვეტილა ოსმალთა წინაშე ბრძოლაში მაჰმადიანობის გამო. დახოცილებში ბევრი დედაკაციც რეულა და მღვდლებიც. ვინც დარჩა ისინი გაათათრეს და მათში ასეთის სასტიკის შიშიანობით დაამკვიდრეს მუსლიმანობა.

აქაური ქართველნი მეტად ჭკვიანნი და მხნენი იყვნენ. ბევრმა მათგან იწყეს კათოლიკეთ თავის აღიარება, ზოგმა სომხობა და ამით გადირჩინეს თავი ნამებისაგან, რადგანაც ოსმალნი კათოლიკებსა და სომხებს არ ატანდნენ ძალას. საქართველოს კათოლიკეთ თვით პაპი მფარველობდა. პაპს სულთანთან პირობაც

ჰქონდა შეკრული. სომხებს კი ხმას არ სცემდნენ, რადგანაც მათი მორიდებაც არ ჰქონდათ. მარტოდ ქართველებს მტრობდნენ, რომ ამათ საქართველოს მეფესა და ერთან კავშირი არა ჰქონიყოთ.

ამ ადგილებში ქართველნი გათათრდნენ, მაგრამ ქრისტიანობას მაინც არ სტოვებდნენ, საიდუმლოდ ქრისტიანობდნენ. ეს ამბები ოსმალთა შეიტყვეს, ამიტომ მათ ქართველებს სასტიკად უწყეს დევნა და ტანჯვა-წამება. უკანასკნელ საქმე იქამდის მივიდა, რომ ლივანელ და კლარჯელ ქართველებს ქართულს ენაზე ლაპარაკიც კი დაუშალეს. ქართულს ენაზე ლაპარაკის დაშლამ დიდი ზედგავლენა იქონია ქართველებზე და ამიტო მათ ლტოლვა იწყეს საქართველოს იმ ადგილებისკენ, სადაც ქართველი მეფე იჯდა, ქართველთა გამგეობა იყო. ოსმალთა მალე მოიღეს ამის წინააღმდეგი ძალა და იარაღი; ამათ ოსმალოს ჯარი დაახვიეს ქართველებს გარს და სასტიკის მუქარებით აუწყებდნენ თავიანთს ბრძანებას. ვინც თანახმანი იყვნენ ბრძანების – იმათ სტოვებდნენ თავისუფლად და ვინც წინააღმდეგი იყო, იმათ აპატიმრებდნენ. წინააღმდეგ პირებს ერთად აგროვებდნენ და ბოლოს ყველა ამათ მისირში[3] რეკავდნენ, ამ გარეკილ ქართველების ადგილებზედ კი ნამდვილს ოსმალებს ასახელებდნენ. აი ამ მიზეზით აიხსნება, რომ ლივანის ხევის დასასრულს მრავალს ალაგას, სოფლებში დღეს ქართული ენა აღარ სუფევს და ზოგიერთს სოფლებში მცხოვრებნი ოსმალურად ლაპარაკობენ. ამ მრავალ ოსმალთა მეოხებით ყველა სოფელში თვით მკვიდრთ ქართველთა მცხოვრებთაც დაჰკარგეს თავიანთი დედა-ენა. ოსმალთა ნატვრაც ეს იყო, ამისთვის ბრძოდნენ იგინი. აი, ამიტომ არის, დღეს ლივანის ხევის დასასრულს ადგილებში ქართული ენა დავიწყებული და მოსპობილი. აქ ისიც უნდა ითქვას, რომ ლივანის ხევს იქით, კარგა გზას რომ გასცილდებით, იქითა მხრის სოფლებში კი ყველგან ქართული ენა სუფევს. ლივანის ხევიდან წაყვანილ და გადასახლებულ

[3] მისირი – ეგვიპტე (რედ.).

ქართველთა რიცხვით ძველად სავსე ყოფილა მისირი, შამი[4] და დიარბექირი. ეს ასევე მარწმუნა ადრე აჭყვისთაველმა ჰუსეინ ხაბაზ ქამჯარაძემ, სახალხო მელექსემ, რომელიც დიარბექირს და ხსენებულს ადგილებში 20 წელიწადი ყაჩაღად იყო გავარდნილი.

აი უმთავრესი მიზეზები იმისა, რომ ართვინის ახლო-მახლო ქართული ენა ზოგიერთ სოფლებში სრულიად მოისპო.

ართვინის (კლარჯეთამდის) გამაჰმადიანება

(ნაამბობი ბ. ლუკა ანდღულაძის მიერ)

რუსეთმა რომ ბათუმი ჩაიბარა, მე მაშინ სამსახურში შეველ, მალე ბათუმში ვიქმენ განწესებული და იქიდგან გურიის მილიციაში ვემსახურებოდი. აჭარის ჩაბარების შემდეგ მე აქედ ვმსახურებდი, ხან აჭარაში, ხან ზეგანს, ლივანას და მურღულის ჩაბარებაშიაც თვით ვიყავ დამსწრე და მონაწილეობის მიმღები. იმ დროებში ჩვენ აქ ძლიერ ბევრი ღრმად მოხუცებული ქართველ-მაჰმადიანები ვნახეთ, რომელნიც ლაპარაკობდნენ თამამად შემდეგს:

მას შემდეგ სამი თაობა გავიდა, რაც ართვინის ხალხი კლარჯეთამდის გამაჰმადიანდაო. ართვინელნი დიდად მაგრობდნენ და ამიტომ ოსმალოსაგან დიდძალი ჯარის კაცი იქმნა მოგზავნილი და ამ ჯარის კაცებმა ქრისტიანობის გულისთვის 1400 ქართველს მოსჭრეს თავი და ეს თავები ჭორიხში ჩაყარესო. აქეთ ბევრ მოხუცებულთ ახსოვთ გაგონილი ამბავი, რომ ქრისტიანობის გულისთვის ერთს დროს ქართველთ 1400 კაცს მოსჭრეს თავიო. მოხუცებულთა ფიქრით ეს უნდა მომხდარიყოს 1740 წლებში.

---

[4] შამი – დამასკო (რედ.).

(ქედის ხოჯა ახმედ ხალიფაშვილის ნაამბობი)

ზეგანი ნებით არის გამაჰმადიანებული, აქ ოსმალებს სისხლი არ დაუღვრიათ. – ამიტომ ზეგანი ნებით გაქრისტიანდებაო. ამის ნიშანი ჩვენ უკვე ვნახეთ, შერიფ-ბეგ ხიმშიაშვილი, ზეგნელი, თავის ნებით გაქრისტიანდა. ძველად ხოჯა ხერხეულიძე ასე იტყოდა: რომ ნებით არც ერთი მხარეა გამაჰმადიანებული, სადაც კი გამაჰმადიანებულან, ყველგან ძალით მომხდარა. ზეგნელების აჭარელებზედ არა ნაკლები უტანჯნიათ, ნახევარი ზეგანი ფოცხვისა და ქვაბლიანისკენ გაწყდა ბრძოლაში, რადგანაც არ თათრდებოდნენო, დანდალომ ზეგანს მიჰბაძა და მიტომ გაწყდნენ ესენიც ბრძოლაში. დანდალოს აჭარამ მიჰბაძა და აჭარაშიაც დიდი სისხლი დაიღვარა. ხოჯა ხერხეულიძეს კარგად ახსოვდა ის დრო, როცა აჭარაში ხალხი ქრისტიანობდაო.

ხერხეულიძე ღრმად მოხუცი გარდაიცვალა, ასე 90 წლისა. ეს იტყოდა ხოლმე, რომ ჩვენის გვარიდან პირველად მამა-ჩემი გამაჰმადიანდაო. მამაჩემი მაშინ 20 წლის დელეყანდი იქნებოდა და სჯულზე ძლიერ მაგრობდაო. თურქებს ბრძოლა აუტეხეს, მამაჩემის ერთი ნათესავი დაიჭირეს და თავი მოჰკვეთეს, ზოგი ბანრით დაარჩეს; მამაჩემს შეშინებია და გამაჰმადიანებულა. ეს ამბები უნდა მომხდარიყოს 1770 წლებშიო.

ხულოს ეკკლესია რომ დააქციეს, მაშინ ზეგნელები ძრიელ ჯავრობდნენ და ლაპარაკობენ, რომ რად აქცევენო. ფაშასთან მივიდნენ და სთხოვეს:

– ფაშა, აგრემც თქვენს მუხლებს ვენაცვალებით, ამ ეკკლესიას ნუ აქცევთ, ცოდოა, ჩვენი ძველების გაკეთებულიაო, ნუ იზამთ ამასაო!

ფაშამ ამათ ღალატი შესწამა; ქრისტიანობას სწამებდნენ, ამიტომ თავები მოჰკვეთეს. ეკკლესია მაინც დააქციეს, ეკკლესიის ქვებით ფაშის სახლი გააკეთეს და მათ მეზელუხს (სასაფლაო) ყორე შემოავლეს, ჯამეს საძირკველი მით ჩაჰყარეს და წყაროს კედლებიც მით გააკეთეს. სხალტა რომ ჯამეთ გააკეთეს, მე პირველად ვალოცე იქ ხალხი, პირველად მე დავიძახე მაჰმადის ლოცვა

მის მინარიდგან. სხალტის ეკკლესიის სურათებს რომ ცეცხლს ვაძლევდით, ესეც ძლიერ ბევრს მოხუცებულებს სწყინდათ.

აჭარლებზედ მეტი სისხლი მაჭახელმა დალვარა. აჭარის გამაჰმადიანების შემდეგ გავიდა ბარე 50 წელიწადი და მაჭახელი არც თათარი იყო და არც ოსმალს იცნობდა, იგინი ხარჯს არავის აძლევდნენ, იყვნენ კაი თოფების და ხმალ-ხანჯლის მკეთებელნი და ამიტომ ერთთავად ომი და სისხლის ღვრა უყვარდათ; ესენი აჭარლების სიტყვით გამაჰმადიანდნენ, თორემ ოსმალები ამათ ვერაფერს დააკლებდნენო. მაჭახლის სრულიად გამაჰმადიანება უნდა მომხდარიყოს 1790-1805 წლებამდის. ხალიფაშვილი ამბობდა, რომ მე გამიგია სხვებისაგან, შავშეთი და იმერხევიც ნებით არის გამაჰმადიანებული და ისინიც თავისს ნებითვე გაქრისტიანდებიან; შავშელნი ისეთი ხალხია, რომ ისინი ყველაზედ ადრე გაქართველდებიანო.

მურღულის გამაჰმადიანება

(ნაამბობი სხვა და სხვა მოხუცებულ ქართველ მაჰმადიანებთაგან)

მურღულში რომ შესვლა დაიწყეს ოსმალთა, მურღულელებმა იგინი არ შეუშვეს. შეკრეს მურღულის შესავალი კარი და ოსმალთ შეუთვალეს:

– მურღულს უბრალოდ ეჩხუბებით, მის აღებას ვერ მოახერხებთ. გინდ რომ აიღოთ, ხალხი მაინც არ ჩაგბარდებათ.

– ჩვენ ავიღებთ და ჩავიბარებთ კიდეც. მიუგეს ოსმალთა.

– ეს ქვეყანა თამარ დედოფლის არის, ამას ვერა სახელმწიფო ვერ აიღებს, ჩვენ არავის მივსცემთ ამის აღების ნებას! მიუგეს მურღულელებმა.

– ეგ ჩვენ ვიცით, როგორც ავიღებთ, თქვენ რაც გერჩიოთ ის ჰქენით, ანი თამარ დედოფალი წამოგეშველოსთ.

– კარგი, ანი დაიწყეთ ომი, და ვნახავთ, ვინ ვის აჯობებს.

ოსმალთ გადასწყვიტეს ომი, მაგრამ ვიდრე ომს დაიწყებდნენ, მათ განიძრახეს მურღულის მოწინავე კაცების შესყიდვა. დაიბარეს ეს კაცები და თავიანთი წადილი განუცხადეს; მაგრამ მურღულელებმა უარი უთხრეს.

– ჩვენ როგორ შევიძლებთ თქვენის თხოვნის ასრულებას?

– რატომ, მიზეზი რა არის? ჰკითხეს ოსმალთა.

– მიზეზი ის გახლავთ, რომ ჩვენ ვიღწვით თქვენს წინააღმდეგ, ხალხს ჩვენ ვაბრძოლებთ და აბა ჩვენ რომ მათ ვუღალატოთ, ეს როგორ იქმნება, მიუგეს ქართველთა.

– ბეგობას და აღიობას მოგცემთ, აილუღს, ფულს, ოლონდ ჩვენი სიტყვა შეასრულეთ.

– ვერ ვიზამთ მაგას, ვერ შევასრულებთ. მიუგიეს ქართველთა.

– მაშ დაგაპატიმრებთ.

– დაგვაპატიმრეთ, როგორც გენებოსთ. უთხრეს ქართველთა.

– დაგხოცავთ და საქმე უფრო ცუდათ წაგივათ. მიუგეს ოსმალთა.

– დაგვხოცეთ, მაგრამ რისთვის და რაზე: ჩვენ თუ დაგვხოცავთ, ჩვენს გარდა მურღულში სხვებიც არიან ჩვენზედ უკეთესნი. ისინი გაუწევენ წინამძღვრობას. როგორც გერჩიოსთ, ისე ჰქენით.

ოსმალთ დააპატიმრეს ეს კაცები და დაუწყეს ტანჯვა-წამება, მაგრამ მაინც ვერ დაიყოლიეს. ბოლოს ესენი დაახრჩეს ბაწრით. ამათი ამბები მურღულში მივიდა. ოსმალებს ეგონათ, რომ ეს კაცები რომ დავხოცოთ, მათ შემდეგ მურღულელები თავს დაგვიკრავენ და დაგვმორჩილდებიანო, ეს კაცები ამაგრებენ მათაო. ის კი არა და ამ კაცების დახოცვის მეოხებით მურღულელები უფრო გაგულისდნენ, – გაცხარდნენ და ოსმალთ სასტიკი უარი შეუთვალეს. ოსმალთ მალე დაიწყეს მათთან ომი, ომი დიდ ხანს გაგრძელდა, მაგრამ ოსმალთა ვერაფერი გააწყეს; მურღულელებმა ოსმალთა ჯარის უმეტესი ნაწილი გაწყვიტეს, სულ უკან იფრინეს. ასეთი დამარცხება ჯარისა მურღულელებისაგან ხშირად მომხდარა ხოლმე. ოსმალებს გაუძნელეს მურღულის აღება. მურღულის ხალხის გმირობას ის უფრო ამხნევებდა და ინახავდა, რადგანაც მურღულში

ბატონად ერთი ქართველი მღვდელ-მთავარი იჯდა, რომელიც მართავდა და განაგებდა მურღულის ქართველთა საქმეებს.

ბევრის სისხლის ღვრის შემდეგ ოსმალთა სძლიეს მურღულელებს. მთლად აიღეს, მაგრამ დიდის შიშით და ძრწოლით. ოსმალთ უთხრეს:

– თქვენ ოღონდ ჩვენს ხმალს მოენდეთ და სხვაფრივ თქვენ ჩვენი ფიქრი ნუ გაქვსთ, ჩვენ თქვენ არაფრით შეგაწუხებთ. სხვა ხეობის ქართველებსავით სჯულს არ გამოგაცვლევინებთ. თქვენ ოღონდ ხარჯი გვაძლიეთ.

მურღულელნი დაემორჩილენ მათს სიტყვას და დაიწყეს ცხოვრება. ოსმალთა იწყეს ფეხის გამაგრება. ნელ-ნელა შეისყიდეს აქა-იქ მოწინავე კაცები და უკანასკნელ მურღულის ქართველებს გამოუცხადეს შემდეგი:

– მურღული ოსმალისა არის, თქვენ ქართველებიც ოსმალისა ხართ, ამიტომ ჩვენ ვითხოვთ, რომ თქვენ ჩვენი წმინდა სჯული მიიღოთ და გათათრდეთ.

– ოჰ! ჩვენ მაგას ვერ ვიზამთ, ეგ არ შეგვიძლიან. მიუგეს ქართველთა.

– ომი მოხდება, დაიღუპებით, საქმე ნაგიხდებათ.

– როგორც გერჩიოსთ, დაიწყეთ ომი, ვნახოთ, როგორ იქმნება ბრძოლის საქმე!

ოსმალთა მალე დაიწყეს ომი; პირველ ხანებში იძლივნენ, მაგრამ მალე ტრაპიზონის და არზრუმის ჯარები მოვიდნენ და ასეთის შეერთებულის ძალით მურღულს დაუწყეს ომი. მურღულის ერი მოსდრიკეს. მონების ბორკილი დაადვეს კისერზედ. დამონების უმალვე გათათრება უთხრეს, მაგრამ ამაზედ უარი მიიღეს. ოსმალთა მალე მღვდლების გარეკვა დაიწყეს, მოკლე დროის განმავლობაში მურღულში ერთი მღვდელიც არ დარჩა, თვით მღვდელ-მთავარნიც გამოაგდეს. საჩქაროდ ეკკლესიების ნგრევა-დაგცევაც დაიწყეს. ისე უწყალოდ და შეუბრალებლად მათ არსად დაუქცევიათ ქართველთა სისხლი და ეკკლესიები, როგორც მურღულში. მურღულის ქართველობამ თითქმის ასახელა თავისი არსებობა; ოსმალნი გააკვირვეს ამათ თავიანთის გმირობითა და

ბრძოლით; ესენი ოსმალებს სჯულის გულისთვის დაუცხრომლად 1790 წლებამდის ებრძოდნენ. ამ ხანამდე აქ ბევრს სოფელში ქართველნი ქრისტიანობდნენ; ქრისტიანობისთვის ესენი არც ოსმალებს უშინდებოდნენ. როგორც შეეძლოთ, ისე ბრძოდნენ და იღვწოდნენ, მაგრამ ესენიც მობეზრდნენ ბრძოლას და უკანასკნელ მთლად მურღულის ქართეელნიც გამაჰმადიანდნენ.

ოსმალნი დაწყნარდნენ და მურღულის ქართველებს მიუყენეს ჭანელ მოლა-ხოჯები. მურღულელთ მალე დაისწავლეს მუსულმანური ლოცვები და ლოცვის წესები. ესენი მალე ისე დახელოვნდნენ, რომ ამათგან ზოგიერთმა ყმაწვილებმა სასულიერო წოდებაში შესვლაც ისურვეს და ამისთვის მზადება. მურღულელ ქართველთაგან მალე მოლა-ხოჯებიც გამოვიდნენ. ამათ იწყეს ხალხის მზადება და მაჰმადიანობის გავრცელება, მტკიცე ნიადაგზე დამყარება. ამათ ოსმალთ დაუნიშნეს საკუთარი მუდერისი, ამას ჰქონდა თავის „მეჯლიში" და ეს განაგებდა მურღულის ერის საქმეებს. მუდერისი სხვა მხრის მცხოვრებ მაჰმადიან ქართველებს არ ჰყავდათ, მურღულელებს ოსმალებმა ასეთი უპირატესობა უფრო შიშის გამო მიანიჭეს, რადგანაც მურღულელების ეჭვი ჰქონდათ, ქრისტიანობას სწამებდნენ, ეკკლესიების პატივის-ცემას და სხვანი, მაგრამ მათ ვერც ხოჯებით და ვერც მუდერისით ვერაფერი გააწყეს. ყოველივე ამაოდ დაუშთათ. მურღულელების ზოგი თუ გათათრეს, ზოგი სულ ვერ გატეხეს.

1840 წ. ოსმალთა დიდის მეცადინეობით შეიტყეს, რომ მურღულში თურმე გათათრებული ქართველები ჩუმად ქრისტიანობდნენ, და ეს ჩუმი ქართველი ქრისტიანები მთელს მურღულის ხეობის ქართველებსაც ამაგრებდნენ სჯულზე, ამათ მიმხრობილი ჰყვანდათ თვით მოლა და ხოჯები. ქრისტიანების რიცხვი აღმოსჩნდა სოფელს გევლეში, თხილაზორში, ძანცულას, თასმალოს და რამდენიმეც სხვა სოფლებში. საქმის გამოძიების შემდეგ აღმოჩნდა, რომ ხსენებულ სოფლის ქართველთ სჯულის გულისათვის ასი წელიწადი ოსმალთ წინააღმდეგ უბრძოლიათ და ასი წელიწადიც ამათ ქრისტიანობა ჩუმად შეუნახავთ.

ერთს დროს ესენი მუსულმანებიც ყოფილან და საიდუმლო ქრისტიანებიც. მუსულმანობას დღისით ასრულებდნენ, მუსულმანობა ისე ოსტატურად ეკავათ, რის გამოც კაცი მათ ვერაფერს ეჭვს აართმევდა, ბაირამს, რამაზანს და ასეთს დიდს დღესასწაულებს და მარხვებსაც დიდის ამბებით იხდიდნენ, სუნებსაც სიამოვნებით იხმობდნენ თავიანთ სახლებში, ერთის სიტყვით, კაცს ეს ხალხი ნამდვილი მუსლიმანები ეგონებოდა, ვერაფერს ეჭვს შეიტანდა მათზედ.

ქრისტიანობას ესენი ასრულებდნენ ღამე: მათ ერთი ოთახი ჰქონდათ ამორჩეული, ეს ოთახი ერთი მოსახლის ქვეშ იყო გაკეთებული, სარდაფივით, დანიშნულს დროს, ამ ოთახში გროვდებოდნენ და აქ ლოცულობდნენ ქრისტიანულად. ამათ ჰყავდათ მღვდელი; ეს მღვდელი ტრაპიზონში იყო ნაკურთხი, ბერძნის ეპისკოპოზისაგან. ეს მღვდელი დღისით ნამდვილი მუსლიმანი იყო და ღამე ქრისტიანი, ერის კაცის ტანთ-საცმლით იარებოდა ხალხში სალოცავს ოთახში კი იგი ფილონით შეიმოსებოდა. მღვდელს ჰყვანდა ვაჟი-შვილი, და ეს ამზადებდა მას, რომ მამის შემდეგ მღვდლათ შვილი უნდა კურთხეულიყოს. ამათ გვარის წევრთ ასე მოუხერხებიათ ხოლმე ყოველთვის და ესენი ყოფილან მღვდლებად.

მღვდელი საეკლესიო ნივთებსაც ინახავდა, ბარძიმ ფეშხუმს; სამთლებსაც აკეთებდნენ, სამთლებს შიშის გამო ცოტას ანთებდნენ, საკმელს კი ხშირად აკმევდნენ; სხვა რამ საეკლესიო ნივთებიც ჰქონიათ, ნამეტურ ძველი ხატები, მაგრამ ყველა ესენი მათ სწყობიათ სალოცავ ოთახის ერთს დოლაბში, რომლის კარებიც კედელში ისე ოსტატურად ყოფილა ჩატანებული, რომ ხამი, უცხო კაცი იმას ვერ გაარჩევდა, ვერას შეატყობდა. საიდუმლო ქრისტიან-ქართველები საიდუმლო ლოცვას გარდა მცირედ კარშიაც ქრისტიანობდნენ. მაგალითებრ, შობა ღამეს ამათ იცოდნენ „ალილოს" თქმა: პატარა ბიჭები ერთად შეიკრიბებოდნენ და აქა-იქ ქართველებთან „ალილოს" ძახილით წავიდოდნენ; ოსმალთა მოლა ხოჯები კი ასე ჰფიქრობდნენ, რომ ვითომც ბავშვები მღერიანო. ქართველნი ყველა ქრისტიანთ დღესასწაულებსაც იგონებდნენ ხოლმე და ნამეტურ უქმობდნენ შობას, აღდგომას, წყალკურთხე-

ვას, ახალ წელიწადს და ელიობას, ქრისტიანულ მარხვასაც ინახავდნენ. საიდუმლო ქრისტიან ქართველებს ერთი ჭანელი ხოჯა და ერთი მოლა გადაეკიდა: ესენი დიდის ოსტატობით ადევნებდნენ მათ თვალყურს და უკანასკნელ დარწმუნდნენ ქართველთა ქრისტიანობაზე, ამიტომ მათ საჩქაროდ დააბეზღეს ქართველნი. ოსმალოს სასულიერო მთავრობამ მალე კაცები გამოგზავნა; გამოძიება მოახდინეს, და რამდენიმე ბავშვი გატეხეს, რომ იგინი ქრისტიანობდნენ. პატარები რომ არ გამოეტეხათ, დიდრონებთაგან კი ვერას შეიტყობდენ. საქმე გამოაშკარავდა. ქრისტიანებთაგან საქმის დამალვა აღარ იქნებოდა. ამათ მიმართეს ასე:

– ბატონებო, თქვენ რა გეპრიანებათ ჩვენის რჯულისაგან, ჩვენ ხომ მუსლიმანებიცა ვართ.

– არ შეიძლება, თუ მუსლიმანი ხართ, მუსლიმანი უნდა იყოთ და არა გიაური – ქართველი, გიაური და მუსლიმანი ერთად არ შეიძლება რომ იქმნეს.

– ჩვენ გიაურები არ ვართ, ჩვენ გურჯები ვართ. მიუგეს ქართველთა.

– თქვენ სუყველას დაგხოცავთ, არც ერთს აღარ დაგტოვებთ. მიუგეს ოსმალთა.

– ნება თქვენი აღსრულდეს, ხოლო ჩვენ რაც ვართ ის ვიქნებით და იმითივე გავსწყდებით.

საქმის გამოძიების და გარკვევის შემდეგ საიდუმლო ქრისტიანე ქართველები სიკვდილით იქმნენ განკითხულნი. დანიშნულს დღეს გაიყვანეს ისინი და ზოგი სახრჩობელაზე ჩამოჰკიდეს და დაახრჩეს, ზოგს თავი მოჰკვეთეს და ზოგი დაჩეხეს; მაგრამ არც ერთმა მათგანმა ამ დროს წარბიც არ შეიხარა. ქართველთა დახოცვის შემდეგ ოსმალთა მოსძებნეს სამლოცველო ოთახიც, იქ იპოვეს ყველა საეკლესიო ნივთები და წიგნები; წიგნებს ცეცხლი მისცეს და დასწვეს, ოქრო ვერცხლის ხატები თვით წაიღეს და დაჰყიდეს, სხვადასხვა ნივთები კი თათრებს დაურიგეს, სამლოცველო ოთახიც მთლად დააქციეს.

ოსმალებმა ესენი ასე უწყალოდ მიტომ დასაჯესო, რადგანაც სხვა ქართველების ეჭვიც ჰქონდათო, რომ სხვებიც თუ არიან აქ

ვინმე ჩუმი ქართველ-ქრისტიანები, იმათ ნახონ ამათი ჟლეტა, წყვეტა და თავი გაანებონ გიაურობასო. ზემოხსენებულ ქრისტიან ქართველთ გარდა სხვებიც ყოფილან ჩუმი ქრისტიანები, რომლებიც აქა იქ სხვა-და-სხვა სოფლებში სცხოვრობდნენ და ჩუმად ქრისტიანობდნენ. ამათ რა ნახეს თავიანთ მოძმეების დიდი ტანჯვა-წამება, შემდეგ თვითონაც განშორდნენ ქრისტიანებს და სრულიად მუსლიმანობა იწყეს, – მეტი გზა აღარ ჰქონდათ, რას იზავდნენ! ასე და ამ გვარად მოსპეს ოსმალებმა მურღულში ქრისტიანობა, ამის მოსპობის შემდეგაც მურღულელი ქართველნი ქრისტიანულს წესებს არ სტოვებდნენ თურმე და, როგორც ერთმა ბერძენმა (ლაზარევმა) მარწმუნა, „ალილოს“ თქმა მურღულში გათათრებულ ქართველთა შვილებს 1870 წლებამდის სცოდნიათ. შობა ღამეს თურმე ესენი ამ ლოცვით დაივლიდნენ და მიულოცავდნენ იმ ქართველთა ოჯახებს, სადაც ასეთი მილოცვა მოსწონდათ. ჩვეულებად შერჩათ კიდევ საღვთოს დაკვლა და წითელი კვერცხების შეღებვა, მაგრამ ოსმალთა მძლავრობის მეოხებით არც ეს იქმნა დიდხანს დაშთენილი მათში, უკანასკნელ ომის წინად ყველა ესენი სასტიკის ბრძანებით იქმნა მათში აღკრძალული და მოსპობილი.

დღეს, მურღულში, ქრისტიანობის აღარაფერი ნიშნებია დაშთენილი; მურღულელნი ნამდვილი ფანატიკოსები არიან, მოძულენი ქართველთა და ყველა ქრისტიანების. უკანასკნელს ომის დროს ყველაზე დიდის ფანატიზმით ესენი აღმოჩნდნენ. მთელი მურღული ოსმალში ნავიდა.

უწყიან, რომ მურღულელების მსგავსადვე იბრძოდნენ ქრისტიანობის დასაფარავად პარხალის ხეობის ქართველ მაჰმადიანთა ზოგიერთი სოფლელებიო. ამ საუკუნის 1860 წლებამდის პარხალის ერთს სოფელში ქართველ მაჰმადიანებს ქრისტიანობაც ეკავათ, და საიდუმლოდ ქართველობდნენო, მღვდლად მათ მღებრაძე ჰყანდათო. მაგრამ ამათაც შეუტყეს ოსმალებმა და დასჯა დაუპირესო. პარხლელებმა თავი გაიმართლეს, სიკვდილს გადარჩნენ, მხოლოდ ქრისტიანობას კი სამუდამოდ გამოემშვიდობენო. ამ ცნობას დ. ბაქრაძე და გ. ყაზიბეგიც მოიხსენებენ. 1873 წ. დ. ბაქრაძეს,

ლივანაში მგზავრობის დროს, შეხვედრიან ისეთი მოხუცებული მაჰმადიანები, რომელთაც უამბნიათ, რომ პარხალში და მურღულში 1833 წლებამდე იყვნენ ისეთი ქართველი მაჰმადიანები, რომელნიც საიდუმლოდ ქრისტიანობდნენო.

(ქედის მუფთის ხალიფაშვილის ნაამბობი)

როგორც შემიტყვია ჩვენის ძველებისაგან, ოსმალნი იმ კუთხეების ქართველთ უფრო მალე ათათრებდნენ და ქართულ ენას ავიწყებდნენ, სადაც ქალაქი ადგილები იყო და იქ ფაშები ისხდნენ, სწორეთ ამის მიზეზია, რომ არდაჰანისკენ, ახალციხის, არდანუჯის და ართვინისკენ ქართველნი ადრევე გაათათრეს სისხლის ღვრით და ქართული ენაც დაავიწყეს. სადაც ფაშები არ იყვნენ და კაი მაკანები, იქით თათრობაც გვიან შევიდა და ქართული ენაც მიტომ დარჩა. ოსმალთ ძრიელ სძულთ ქართული ენა, ადრე მე, ჯამეში ქართულად ვქადაგებდი, წარმოიდგინეთ, რომ ამაზედ თათრის მოლა, ხოჯები გადამემტერნენ, სტამბოლში დამაბეზღეს, ამაზედ პასუხი მომთხოვეს და მეც დროით ავხსენ საქმის გარემოება: ქართველთ მძულვარება მოლებს და ხოჯებს ედებათ კისერზედ ცოდვათ.

დევესქელის ხეობის გამაჰმადიანება

(ნაამბობი სოფ. პეტრულის მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიან ეუბასაგან და ამის მოხუც მამის და სხვათა მაჰმადიანთაგან)

დევესქელის ხეობა სძევს ლივანაში, იგი ლივანიდან აღმოსავლეთ-სამხრეთით მიემართება. შვენიერი ხეობა არის, მეტად ცუდი გზები კი აქვს, დევესქელის ხეობაზე ადრე ოცზე მეტი სოფელი ყოფილა, ეხლაც ამდენივეა. მაშინდელ დევესქელის სოფლის ხალხთა კარგ ეკკლესიად პეტრულის პატარა ეკკლესია ყოფილა.

ამ ეკლესიის გვერდით წელიწადში ერთხელ ხალხი შეიკრიბებოდა და ლოცვას და ლხინს გადიხდიდა. დევესქელის ხალხი ძალიან მხნე და ყოჩაღი ხალხი ყოფილა.

ოსმალებმა ლივანის გამაჰმადიანების შემდეგ მაჭახელასა და დევესქელის ხეობის გამაჰმადიანებას მიადგნენ. მაჭახელმა ძლიერ ინინააღმდეგა, ბევრი სისხლი დაღვარეს, ამათვე მიჰბაძეს დევესქელის ხეობის ქართველთაც. ხალხი გაწყდა თითქმის, განახევრდა სოფლები, მაგრამ მაინც ვერა გააწყეს რა. ოსმალებსაც მობეზრდათ ჩხუბი და დროებით თავი დაანებეს. ხალხში მოიფინა ხმები, რომ ოსმალები ქართველებს აღარ ამაჰმადიანებენო. ყველანი ემადლიერებოდნენ მაჰმადიანებს.

მალე დევესქელის ხეობა ხელ-ახლა გაივსო ხალხითა. აქ ხალხი საქართველოდგან მოსულა, რადგანაც მათ შეუტყვიათ, რომ დევესქელის ხეობაში, სოფლებში ცალიერი სახლები ბევრგან არისო, გარდა ამისა საცხოვრებელი მიწებიც ბევრიაო. ამ ადგილებს ხალხი მით უფრო ეტანებოდა, რადგანაც აქეთ პურის მოსავალიც იცის. დევესქელი მალე გაივსო ხალხით, მოშენდა ისევ ძველებურად სოფლები და გამრავლდა ხალხი.

განვლო დრომა და ოსმალთა ხელ-ახლა დაიწყეს ბრძოლა და მეცადინეობა გამაჰმადიანების შესახებ. მალე დევესქელის ხეობასაც მოადგნენ. დევესქელის ხალხი შეიარაღდა, ხელ-ახლა ჩხუბი დაიწყეს, მაგრამ ძალი აღარ იყო. ოსმალთ დევესქელის ორივე მხრის ხეობათა გზები შეჰკრეს და სასტიკის ბრძანებით გამაჰმადიანება გამოაცხადეს. მეტი გზა აღარ იყო, ხალხი უნდა გამაჰმადიანებულიყო, თორემ ყველას ანიავება ელოდა. მალე სასტიკი ბრძანება გამოიცა და ხალხმაც იწყო გამაჰმადიანება, მთელი დევესქელის ხეობა გამაჰმადიანდა.

იმ დროს, აქა იქ თითო ოროლა მღვდლები იყვნენ და ხალხს ქრისტიანებრ ალოცებდნენ, მაგრამ ამანაც დიდხანს არ გასტანა. მღვდლებს ლოცვები აღეკრძალათ და გარეკილ იქმნენ სხვაგან. ვინც გამაჰმადიანება ისურვა, ისინი აქ დასტოვეს. პეტრულში დარჩენილა ერთი მოხუცი მღვდელი, რომელიც ჩუმად ალოცებდა ხალხს ქრისტიანულად. ეს მღვდელი მთელს დევესქელის ხეობის

ეკლესიებს ჰპატრონობდა და უვლიდა. ხალხი, რადგანაც ახლად გამაჰმადიანებული იყო, ამ მღვდელს საკმარისად პატივს სცემდა, ყველა ემორჩილებოდა მის სიტყვას. ხოჯებიც არ უშლიდნენ, რადგანაც იგი ბერიკაცია და დღეს თუ ხვალ მოკვდებაო. ასეც მოხდა, მოხუცი მღვდელი მალე გარდაიცვალა. ამის შემდეგ დევესქელში მოისპო მთლად და სამუდამოდ მღვდლების რიცხვი.

თუმც მღვდლები აღარ იყვნენ, მაგრამ ხალხი მაინც ჩუმად ქრისტიანობდა და ლოცულობდა აქა-იქ ეკკლესიებში, ნამეტურ პეტრულის ეკკლესიაში. მოხუცი მღვდელიც პეტრულის ეკკლესიაში მდგარა. სიკვდილის შემდეგ იქვე დაუმარხავთ ჩვენ ხოჯებს. ხალხის ჩუმს ლოცვებს და ქრისტიანულს წესებს ჩვენმა ხოჯებმა ჯეროვანი ყურადღება მიაქციეს და იგინი სასტიკად უკრძალავდნენ ქრისტიანებრ ლოცვას და აქა იქ ეკკლესიებში სიარულს, მაგრამ მაინც ხალხში ვერ სპობდნენ ქრისტიანობის სიყვარულის ნიშნებს. რამდენიც ისინი წინააღმდეგნი იყვნენ, იმდენი ჩვენები უფრო მაგრა და სასტიკად ასრულებდნენ ყველაფერს.

იმ დროში კი შიგა და შიგ შესყიდვით, ნამდვილი მაჰმადიანობის მექონი ქართველნიც მრავლდებოდნენ; ხოჯები მალე დარწმუნდნენ მასზედ, რომ ხალხს მალე ვერ დავავიწყებთ თავიანთ წეს-ჩვეულებასაო. მათ ითათბირეს და უკანასკნელ იჩივლეს ბათუმში, რომ დევესქელის მუსლიმანები ჩუმად ქრისტიანობენ და რა უნდა ეშველოთ მათაო? ბრძანება მოვიდა: რომ რაც ძველი ეკკლესიები აქვთ, სულ დაუქციეთ და ხალხსაც სასტიკად აღეკრძალოს ეკკლესიებისკენ სიარული და ქრისტიანებრ ლოცვაო.

ბრძანების შესასრულებლად მალე ჯარიც მოვიდა და ხალხს გამოეცხადა ბრძანება.

– მთავრობა გიცხადებსთ თქვენ, რომ დღეის შემდეგ ქრისტიანობის აღარ ილოცოთ რა, თორემ ყველას თავები დაგეჭრებათ.

– ჩვენ მაჰმადიანები ვართ, თათრის რჯული გვიჭირავს, ამას სუფთად ვასრულებთ და სხვაც რომ ვილოცოთ, ამასთან ვის რა საქმე აქვს? მიუგეს ქართველთა.

– ეგ არ შეიძლება, ბრძანება ასე არის! სთქვეს იქ მყოფ ხოჯა-მოლებმა.

ასევე მიუგეს ჯარის კაცთა და მალე განაცხადეს ხოჯებმა შემდეგი:

– აბა, ვინც ნამდვილი მუსლიმანები ხართ, გამოდით და პეტრულის ეკკლესია დააქციეთ.

– ჩვენ თუმცა ნამდვილი მაჰმადიანები ვართ, მაგრამ პეტრულის ეკკლესიას ვერ დავაქცევთ, ეს არ შეიძლება, იგი ჩვენს ძველებს გაუკეთებიათ ჩვენთვის და ჩვენ რას ვემართლებით, რომ იგი დავაქციოთ.

– არ შეიძლება, უნდა დააქციოთ, გაისმა ხმა მოლა ხოჯებისა და ჯარისაც.

საქმე ძალაზე მივიდა, ხალხს ორგულობას სწამებდნენ: ალბად ნამდვილი მაჰმადიანები არა ხართ, რომ ამ ეკკლესიის დაქცევა არ გინდათო, სულ ამ ეკკლესიის ბრალია, რომ დევესქელის სოფლების ხალხი ჩუმად ქრისტიანობსო. ამის დაქცევა აუცილებლად უნდა მოხდესო. მოხუცებულ ქალებსა და კაცებს ძლიერ ეწყინათ თურმე, კინაღამ ტირილი დაიწყეს, მაგრამ რას გააწყობდნენ, საქმე ძალაზე მივიდა.

მაშინ ქართველ ახალ გამაჰმადიანებულებში რამდენიმე კაცი გამოსულა და ამათ უთქვამთ:

– ჩვენ დავაქცევთ, ჩვენი ფიქრი ნურაფრის გაქვსთ, ჩვენ ნამდვილი თათრები ვართ.

– კეთილი, სთქვეს ხოჯა-მოლებმა.

მალე მოზიდეს ბარი, ნიჩაბი, წერაქვი და სხვა იარაღები და შეუდგნენ ეკკლესიის დაქცევას. ერთი ხოჯა წინამძღვრობდა ამას, ერთმა გათათრებულმა წერაქვი აიღო, ავიდა ეკკლესიის თავზე და დაქცევა უნდა დაეწყო. ამან პირველად წერაქვი ჯვარს დაჰკრა, ჯვარი მოვარდა, მაგრამ თვით დამკვრელიც ვერ დარჩა იქა, ისიც უცბად გადმოვარდა ძირს, კინაღამ მოკვდა. ხალხმა იყვირა:

– ღმერთი არ ყაბულობს მის დაქცევასაო.

– ჩვენ დავაქცევთო, იყვირეს მოლა-ხოჯებმა და ახლა სხვა თათარი აგზავნეს მაღლა გუმბათის დასაქცევად, მაგრამ ვერც ამან მოახერხა, ამასაც იგივე დღე დაადგა, რაც პირველს. ერთიცა და მეორეც ავადმყოფი წაიყვანეს შინა და ლოგინში ჩააწვინეს

ერთს ამათგანს იმ დაქცევის დროს რაღაც საეკკლესიო ნივთები ეშოვნათ და შინ წაელო. წამღები ავად გახდა თურმე და ძლიერაც შეწუხდა. ერთ ღამეს ასეთი სიზმარი ნახა მან:

– მე თქვენი ძველების ხელით ვარ გაკეთებული და გამშვენებული, ჩემში თქვენი ძველები ლოცულობდნენ და დღეს კი თქვენ მე მქუცავთ, და მაქცევთ. რას მემართლებით; რა დამიშავებია თქვენთვის? ჩემი ნივთი ჩემს გვერდით მაინც იყოს! ჩემი სიტყვა შეისმინე, თორემ ბოლოს ერთობ შეგანანებ, კარგად არ გახდები.

ავადმყოფმა სიზმარს ყურადღება მიაქცია, საჩქაროდ გაიქცა, ის ნივთი მიიტანა და ეკკლესიის გვერდით დასტოვა. ამის შემდეგ ის ავადმყოფი ძალიან მალე მორჩა. ხალხი გაოცდა ამაზე. ერთ კაცს კიდევ იქიდან რაღაც ქინძისთავი წაელო, მეორე-მესამე დღეს ავად გამხდარიყო და შემდეგ გაგიჟდა კიდეც. მერე სიზმარი ენახა და პეტრულის ეკკლესიის ჩივილი შეეტყო, რომ ნუ მაქცევთ მაგრე და ნუ მქუცავთო. მან ის ქინძისთავი საჩქაროდ მიიტანა იქ და დასდო, რის მეოხებითაც იგი მალე მორჩა. ამაზე ხალხი ერთობ გაჰკვირდა.

უკანასკნელ ყველანი დარწმუნდნენ მასზე, რომ ამ ეკკლესიას ძალა ჰქონიაო, და ამიტომ მას ნუ დავაქცევთო, ხალხიც ამას ითხოვდა. მოლა ხოჯებიც დარწმუნდნენ ამაზე და მის დაქცევას თავი დაანებეს. მერე აქ მომსვლელ მაჰმადიანებსაც არ უშლიდნენ ლოცვას, ხალხიც დიდხანს იარებოდა სალოცავად, მაგრამ უკანასკნელ ესეც დაივიწყეს, რადგანაც მაჰმადიანობა წმინდათ მტკიცდებოდა აქედ.

ჩვენ გავმაჰმადიანდით, დღეს ნამდვილი მაჰმადიანები ვართ, მაგრამ ამ ეკკლესიის ამბებს კი არ ვივიწყებთ და მას ერთ კენჭსაც არ მოვაცლით. ვინც რამეს წაიღებს მისგან, ჩვენში ნათქვამია, რომ იგი კაი დღეში არ ჩაცარდებაო. სწორედ ამის მიზეზი გახლდათ, რომ 1890 წელს ჩვენმა თათრებმა ამ ეკკლესიას კარებიც გაუკეთეს და შეუბესო. ამ ეკკლესიაში აქაურებს ჩუმი ლოცვა 1830 წლებამდის ჰქონიათ. დევესქელში სრულიად ქრისტიანობის ნიშნების მოსპობის დრო სწორედ ამ წლებს მიეწერება.

შავშეთი მიტომ გამაჰმადიანებულა, რადგანაც ამაზე წინად გოლა გამაჰმადიანებულა, ერუშეთი, თორთომი და თაესკერი (თაოსკარი); ამათ შემდეგ ჩვენ გავმაჰმადიანებულვართ, ახალციხე იმ დროს უკვე გამაჰმადიანებული ყოფილა. ფოცხოს და ქვაბლიანსაც ცოტათი წინად დაუწყეს გამაჰმადიანება; იქ ხალხი არ თათრდებოდა, ბევრნი აქეთ იქით გაიქცნენ, სოფლებში ბევრი სახლები ცარიელი დაშთა. იქ ოსმალმა თათრები მირეკა და დააყენა, ბოლოს იქაურნიც გამაჰმადიანდნენ, მოსულ ხალხში აირივნენ და თავიანთი ენა დაჰკარგეს ჩვენ ცოტა ხნით მათ შემდეგ გავმაჰმადიანდით.

ბერიკაცებისაგან გამიგონია, რომ შავშელნი მეტად ლაჩარი ხალხიაო, რასაც ეტყვი, იმას დაგიჯერებენო. ოსმალის მათ ძლიერ ეშინოდათ. იგინი მალე გამაჰმადიანდნენ და ცდილობდნენ, რომ ყველაფრით ოსმალებს დაჰგვანებოდნენო. ამიტომ ოსმალნი მათ არ ვნებდნენ, ქართულიც მიტომ დაივიწყეს თურმე.

აჭარელნი კი ასეთი არ იყვნენ. ესენი ოსმალებს ასი წელიწადი ებრძოდნენ ქვეყნის დაჭერის დროს, მერე სჯულის გამოცვლის გამო ჰქონდათ ჩხუბი, ხოცვა, ულეტა-წყვეტა და სისხლის ღვრა. ყოფილა ისეთი დრო, რომ ესენი ოსმალოს სისხლს დალევდნენ ომის დროს და ნამეტურ მაჭახლელნი. ამათ მოაბეზრეს ოსმალნი; იგინი ვერას აწყობდნენ. ამ საუკუნეშიაც აჭარლებმა ოსმალნი კინაღამ გარეკეს აქედან, ომი ასტეხეს და ოსმალოს ბევრი ჯარის კაციც მოუკლეს. ოსმალმა დიდის ტანჯვით და შრომით გაათათრა აჭარელნი, მაგრამ სრულიად მაინც ვერ მიიმხრო თვისკენ, ამათში ქართული ენა ვერ მოისპო, მცირედაც ვერაფერი ავნო.

ოსმალებმა აჭარლებს ბევრნაირად დაუწყეს პატივისცემა, სულთანს თავის მცველებად ყოველთვის აჭარლები ჰყვანდა და მათში ზოგნი ფაშობამდისაც მიაღწევდნენ. აჭარელს რომ ესურვა ოსმალოს სამსახურში შესვლა და რამე ადგილის შოვნა, იგი მალე მიაღწევდა თავის წადილს, რადგანაც ოსმალთ აჭარლებისთანა ყოჩაღი ქვეშევრდომი იშვიათად ჰყვანდა, და ამიტომ აჭარლებს სიამოვნებით აძლევდნენ უპირატესობას. ამ უპირატესობის მი-

ნიჭებით აჭარელი მიაღწევდა თავის მიზანს, იგი ხდებოდა სადმე მთელი მაზრის უფროსად, და ისიც შუაგულს და განაპირს ოსმალოს ხალხსა და ქალაქებში. ყველა ეს პატივსადები მხარეები ოსმალთაგან აჭარელთათვის იმ მიზნით იყო შემოღებული, რომ ამ ოსტატობით და აჭარლების დაყვავებით აჭარაში მაჰმადიანობა მტკიცე ნიადაგზე დამყარებულიყო, აჭარელი ოსმალოს ერთგული გამხდარიყო და როცა საჭირო იქნებოდა, მაშინ იგი დაუზოგავად გამოსულიყო ბრძოლის ველზე მტრის წინ საომრად. ოსმალთა მიაღწიეს თავიანთ ნადილს, აჭარლებს ქართული ყველაფერი ამოაცალეს, სული, გული, გრძნობა და ხასიათიც კი, მხოლოდ ვერ ამოაცალეს ქართული ენა და ვგონებ ამის ამოცლას ისინი მალე ვერც მოახერხებენ, თუმცა 1850 წლების შემდეგ აქაც იწყეს მედგრად მოქმედება და მოღვაწეობა ქართული ენის წინააღმდეგ.

ოსმალთა ხოჯა-მოლები და თვით ქართველ გვარის ხოჯებიც აჭარელთ ისე აზიზღებდნენ ქართველებს, რომ ქართველთ თვით სისხლის დალევასაც კი უქადაგებდნენ. მაინც მათ მიაღწიეს საწადელსა და აჭარლებს ისე შეაძულეს ქართველობა, რომ ერთმა მაჰმადიანმა ქათამაძემ აჭარ წყალზედ დაიკვეხა: რომ მაჭახელში, ერთი ქართველი მოკლეს ჩვენებმა, ის იყო მეც მივედი და ურჯულო ფეთქამდა, ხელი შეუშვირე, მისი სისხლი დავლიე და თან ასე უთქვამს: – „უჰ, ძლივს არ მელირსა ურჯულო ქართველის სისხლის დალევა“, ეს მე თვით მოვისმინე მისგან.

(ნაამბობი შავშეთის სოფელს გარყილუფში, შავმთას, ჯვარებს და ივეთს მცხოვრებ მოხუცებულებთაგან)

ქართველები გათათრების დროს მაგრად იდგნენ. ამათ ოსმალთ მორიდება არ ჰქონდათ. ოსმალოს შიშს ესენი არ ემორჩილებოდნენ. ერთი სოფლის ხალხი მეტად უარს იდგა გამაჰმადიანებაზე. დიდროვან თათრის კაცებს ასე უთხრეს:

– გინდ ე ყელები დაგვჭერით, გინდ ჭოროხში ჩაგვყარეთ და გამაჰმადიანება კი არ გვინდა. ვერ გავმაჰმადიანდებით!

– ჩვენ გაგამაჰმადიანებთ, მაგის ფიქრი ნუ გაქვსთ, ბევრს თქვენისთანებს უთქვამთ, რომ არ გავთათრდებითო, მაგრამ ბოლოს გათათრებულან. მიუგეს ოსმალოს დიდმა კაცებმა.

– ჩვენგან ეგ არ იქნება, ნუ ელით მაგას! ჩვენ ჩვენის ძველებისაგან ფიცი გვაქვს მიღებული, რომ ჩვენ იმათ სჯულს არას დროს არ ვუღალატებთ. მიუგეს ქართველთა.

– მაშ ეგ არის თქვენი პასუხი, არ მაჰმადიანდებით რაღა? ბოლოს ინანებთ, ჩვენ ძალით გაგამაჰმადიანებთ და თქვენი უარი უბრალოდ დაშთება.

– ვნახავთ, მაგრამ გეტყვით იმას, რომ ასე იქმნება თუ ისე ჩვენ მოლა-ხოჯა-მეჩითებს ვერ დავემორჩილებით. პირველ გამაჰმადიანების დროს ქართველნი საერთოდ მეჩითს უწოდებდნენ სუნნის სალოცავს, რასაც დღეს ჯამე ეწოდება. ოსმალნი ასე უწოდებენ „ჯამეს".

ოსმალნი შეუდგნენ გათათრების საქმეს და მალე ამ ცნობილ სოფლის ხალხსაც დაუწყეს გამაჰმადიანება, ესენი დიდად გაგულისდნენ, გაჯავრდნენ. ჯავრთან ძალი არ შესწევდათ, თორემ ოსმალებს კბილებით დაჰგლეჯდნენ, ამათაც მალე წაუხდაც საქმე. რომელი სოფელიც ამათ ამაგრებდა და დიდს მეგობრობას უწევდა, იმ სოფლის ქართველთა იწყეს გამაჰმადიანება. რამდენიმე ხნის განმავლობაში იგინი მთლად გამაჰმადიანდნენ და იწყეს მაჰმადიანურად ლოცვა. ბევრნი კი გამაჰმადიანების შემდეგაც ქრისტიანობდნენ ჩუმად.

– ბიჭო, რაიზა გამაჰმადიანდით, ქრისტიანობას როგორ სჯობია მაჰმადიანობა?

– ხოჯა-მოლებმა გვითხრეს, რომ ქრისტიანობა ლპებაო, მაჰმადიანობა კი მაგრდებაო, ჩვენ დავიჯერეთ ესა; ჩვენ ქრისტიანები ვართ და ძალი არ მოგვდევს! აბა თუ ჩვენი რჯული მართალია, აბა ქრისტემ გვიშველოს. მაშ, რატომ არ გვიშველის? იგინი უსჯულოები არიან და ჩვენზე, სჯულიანებზე უფრო ძლიერნი, მაჰმადი მათ შველის!

– აი, თქვე ოხრებო, თქვენა, თქვენ მაჰმადიანობაზედაც ლაპარაკობთ? მიუგეს ქართველთა.

– მეტი რა ზორი გვაქვს, რომ ასეა საქმე? დღეს ჩვენ მაჰმადიანები ვართ და დღეში ხუთჯერ ვლოცულობთ. უსჯულოები ვართ და ასე სუფთად ვიქცევით და როცა ქრისტიანები ვიყავით, მაშინ კი ჩვენ დღეში ერთხელაც არ ვლოცულობდით.

– რატომ არ ლოცულობდით, ვინ გიშლიდათ, რას შვრებოდით მაშა?

– რასა და ყურძენს ვკრეფდით, ღვინოს და არაყს ვწურავდით, და ვსვამდით და ვითვრებოდით, დამთვრალნი ერთმანეთს ვეჩხუბებოდით, ვსცემდით, ვაგინებდით და ყველა გონჯს საქმეს ვშვრებოდით. ლოცვისთვის ვიღას სცალოდა? მიუგეს გამაჰმადიანებულთა.

ამათ კინაღამ ჩხუბი მოუვიდათ, კარგად შელაპარაკდნენ, ერთმანეთს დიდად გაუწყრნენ, გაჯავრდნენ.

გამაჰმადიანებულებმა იწყეს ცხოვრება და მეცადინეობა. სადაც ქრისტიანად დაშთენილნი იყვნენ, ამათ იგინიც აიყოლიეს და ლივანაში მაჰმადიანობამ იწყო მოფენა. ესენი ყველას არწმუნებდნენ, მაჰმადიანობა კარგი არის, ჩვენ ვცადეთო, თქვენც სცადეთ და ამაზე დარწმუნდებითო. ტყუილად თავებს ნუ წაიხდენთ, ჩვენს ძველს სჯულს იმდენი ძალა არ აქვს, რამდენიც თათრებისასო. ხალხს სჯეროდა ამ კაცების სიტყვები და ადვილად თათრდებოდნენ, ამ საქმეების გამო ქრისტიან ქართველები დიდად ჯავრდებოდნენ, გამაჰმადიანებულებს სასტიკად გადაეკიდნენ. იმათ გამოუცხადეს ასე:

– ოსმალთა ჩხუბს თავს დავანებებთ და თქვენ დაგიწყებთ ჩხუბს. არ შეგარჩენთ სჯულიდან გასელას. ეკკლესიების ჯამეთ გადაკეთების ნებას არ მოგცემთ, დაიცადეთ თქვენა! ესენი ასე ამბობდნენ, მაგრამ გამაჰმადიანებულთა იწყეს გაძალუანება. საქმემ მალე იქამდის მიაღწია, რომ ტბეთის საყდარი ჯამეთ გადააკეთეს და მაჰმადიანურად მორთვა დაუწყეს. ქრისტიან ქართველებს ეს ამბავი დიდად ეჯავრათ. მრავალნი ეტყოდნენ მათ:

– ბატონო, რა ზორი გაქვსთ, რომ მაგრე სტირით და სწუხთ, რა წახდება მით, ღმერთის სალოცავად იქნება. რა არის აქ სატირალი?

ქრისტიანები დაემუქრნენ თათრებს: არ შეგარჩენთო, თქვენს ჯაერს ამოვიყრითო. ამათ აი რა მოუხერხებიათ ახალ გამაჰმადიანებულებისათვის.

რამდენიმე ალაგას ჯამეს ცეცხლი მისცეს და გადასწვეს და ეს ისე მოახერხეს, რომ მათ ვერავინ რა შეუტყო. თავიანთ მეგობარ ახალ გამაჰმადიანებულს ქართველთა ჯამესაც ავნეს.

ჯამე ხისაგან იყო გაკეთებული, მაგრამ გვარიანი ჯამე კი იყო, ჯამეს საძირკვლის მაგიერ დიდრონი ბოძები ჰქონდა მიცემული, ამ ბოძებზე იდგა ჯამე. ქრისტიან ქართველებმა ამ ჯამეს ძირის ბოძებს დაჭრა დაუწყეს, ნელ-ნელა ძირს უფულუროებდნენ. ეს ჯამე მაღალ ალაგას მდგარა, წინ დიდი გადმოსავარდნი ჰქონია. ერთ დღეს ხალხს მოუყრია თავი და შესულან ჯამეში სალოცავად. ხოჯა დამდგარა თუ არა ლოცვაზე და უთქვამს „ელაუექბერ“ და მუხლი მოუყრია, ამის მუხლის მოყრის უმალვე მთელი ხალხიც დამხობილა ძირსა. ამ დროს ჯამეს უგრიალია და დაქცეულა მთლად ხალხი და ჯამე კლდეში ჩაცვივნულან ზოგი მომკვდარა, ზოგი დამტვრეულა და ზოგი კი გადარჩენილა. ამ ჯამეს დაქცევის საქმე სტამბოლამდის წავიდა. აქ კი ვერავინ მიხვდა მის მიზეზს, თუ ეს ახლად გაკეთებული კარგი ჯამე რა მიზეზით დაიქცა. ქართველებმა დაცინვა დაუწყეს გამაჰმადიანებულ ქართველებს:

– ბიჭო, აგერ ნახეთ, რა მოგივიდათ! ღმერთმა დაგანახვათ, რომ თქვენ კაი საქმეებს არ შვრებით. სჯულიდან ხელს იღებთ. თქვენ პატარა მოითმინეთ და ბევრს სხვა რამეს გაჩვენებთ ღმერთი. ახლა მაინც არ დაიჯერებთ, რომ მაჰმადიანობა ქრისტიანობას არ სჯობია და, გინდ სჯობდეს, მაინც ქართველი კაცისათვის სჯულის გამოცვლა კარგი არ არის?!

– ჩვენ რაკი გადავბრუნდით, მოხდა ეს საქმე, ეხლა ვერ გადმოვბრუნდებით. დაიცადეთ, ვნახოთ, თუ სხვა ჯამეებიც დაიქცევა, მაშინ კი გავბედავთ და გადმოვალთ ისევ ძველს სჯულზე, მეტი გზა არ იქნება.

– აბა, შვილო, ეკლესიებზე რომ ამბობდით, რომ ლპებაო, იმდენ ხანს ვერ სძლებენ, რამდენსაც ჯამეებიო, აბა ნახეთ, თქვენი ახალი

ჯამე როგორ დაიქცა დამპალი სახლივით! აბა, ერთი ეკკლესია გვაჩვენეთ, რომ ის თავის ნებით იყოს დაქცეული?

ამ შეითნებმა თურმე ისეთი რამეები უთხრეს იმ ახალ გათათრებულებს, რომ კინაღამ სჯულიდან გადააბრუნეს იგინი. ბევრი კი მიიმხრეს თურმე თვისკენ და ჩუმად დაანყებინეს ქრისტიანულად ლოცვები.

ის შეითანები აი რას შვრებოდნენ თურმე. აქა, იქ სოფლებში დაძვრებოდნენ და ზოგს ჯამეს ჩუმად ცეცხლს აძლევდნენ, ზოგს ძელებს უჭრიდნენ, ქვის ჯამეებს სხვაფრივ აზარალებდნენ და მათი ოსტატობით ზოგი ჯამე ცეცხლისაგან იწოდა, ზოგი მთლად იქცეოდა, ზოგს კედლები ენგრეოდა. მთელი დუნია დაფიშმანდა ამაზე, მაგრამ მიზეზი ვერ შეიტყეს. მათ კი ერთმანეთში ფიცი ჰქონდათ მიცემული რომ არავის არ შევატყობინოთო.

ხალხს კი ისე ეგონა, რომ ყველა ეს უბედურებანი გამჩენელი ღმერთის ბრძანებით ხდებაო. ამას თვალით გვაჩვენებს, რომ სჯულიდან ხელს ნუ იღებთო, ნუ მაჰმადიანდებითო! ამიტომ მრავალთა იწყეს უკან გადაბრუნებაო. სჯულის გადაბრუნება ღმერთს არ მოეწონა, ამიტომ მან ერთს ქართველს გულში წმინდა ჰაზრი ჩაუნერგა; ეს ქართველი ქრისტიანი მივიდა გამაჰმადიანებულ ქართველებთან და უთხრა:

– ძმებო, თქვენს ჯამეებს გამჩენელი ღმერთი კი არ აქცევს, არამედ ქართველები აქცევენ და ცეცხლს აძლევენ უჩუმრად, თქვენ კი სხვა გეგონათ, მეც იმათში ვერიე, აი გიჩვენებთ ყველაფერს.

ოსმალთა და ახალ გამაჰმადიანებულთ გაეხარდათ. ამათ დაუწყეს ქართველებს ჩუმად ზვერვა. დამბეზღავი ქართველიც მალე გადაბრუნდა სჯულიდან, მაჰმადიანობა მიიღო. ამის ნათესავ ქართველებმა შეიტყეს ამ კაცის გამაჰმადიანება, ამათ სთქვეს, რომ ახლა კი შეგვიტყობენ საქმესაო. გამაჰმადიანებული გაგვცემსო. ამათ ჯამეების ქცევა-ნგრევას და ცეცხლის ძლევას თავი გაანებეს, საქმე ცუდათ წაუვიდათ, გამჩენელმა ღმერთმა არ შეარჩინა, ყველაფერი შეიტყეს ოსმალთა. ამათ მალე გაიგეს თურმე, რომ ჩვენი საქმე ცუდათ არისო, ან გაგვამაჰმადიანებენ

და ან თავებს დაგვჭრიანო. გამაჰმადიანებას ჩვენ ვერ ვიზამთო, რაც უნდა დაგვემართოს, ჩვენ მაინც ქრისტიანები უნდა ვიყოთ, ისე უნდა ვილოცოთ, როგორც ჩვენს ძველებს ულოცნიათო.

ესენი თურმე ერთ ღამეს მოემზადნენ გაქცევასა და როცა შუაღამე გახდა და აქა იქ სოფლის ხალხს დაეძინათ ღრმა ძილით, მაშინ ამათ აღკაზმეს ცხენები, ზედ შესხეს ქალ-ბაღანა, ვისაც ფეხით შესძლებია სიარული, ის ფეხით წასულა, თან წაულიათ მხოლოდ ლოგინი და წასულან უჩუმრად და გასულან ქრისტიანების მიწაზე. მეორე დღეს მაჰმადიანები შევიდნენ სახლებში და სახლები ხალხით მთლად ცარიელი დახვდათ, არსად ერთი კაცი აღარ იყო. მთლად ამათი ქონება, საქონელი და ავეჯი კი აქ დარჩენილიყო, ყველა ესენი ახალ გამაჰმადიანებულებმა და თურქებმა აიღეს და გაინაწილეს, ზოგი ქონება და რამეები ამ შეითანებისაგან დამწვარ და დაქცეულ ჯამეების განახლებას მოანდომეს. ამ სოფლის ხალხის გაქცევის შემდეგ აქეთკენ მაჰმადიანებით მთლად მოფენილა. ესენი იყვნენ თურმე გაუტეხავნი და ესენი რევდნენ ქვეყანას.

(ნაამბობი სოფ. ნადარბაზევის მცხოვრებ მაჰმადიან მოხუც თათრის აფიცრად ყოფილის თიკანაძის მიერ – იგივე სოფიოშვილი)

ოსმალებმა ლივანა დაიჭირეს, ლივანა არ ემორჩილებოდა, ამისათვის ლივანელებმა ბევრი სისხლი დაღვარეს. ლივანაში ოსმალთა კაცები გამოგზავნეს და მორჩილება ითხოვეს. ლივანელთ უარი შეუთვალეს და ამათ შეკრეს ჩხალის ხეობა, გაამაგრეს ამ ხეობაში მდებარე თამარ მეფის ციხე, გაამაგრეს მაქრიალის გზები და მოემზადნენ ოსმალთა საჩხუბრად; გაიმართა ჩხუბი, ორსავ მხარეს ბევრი ხალხი გაწყდა, ჩვენები სჯობნიდნენ ოსმალთ, ჩვენის მხრიდგან ქალებიც ომობდნენ თურმე. ბოლოს საქმე მაინც გაჭირდა, ლივანელნი იძლივნენ, ოსმალთ გაიმარჯვეს და ლივანა

აიღეს, მალე ხარჯიც დაადვეს ლივანელებს. ხალხი არ დაყაბულდა, ბევრნი საქართველოში გამოიქცნენ, უმეტესი აქ დარჩნენ. ჩვენებიც აქ დარჩენილან, რადგანაც მათთვის აღიობა მიუციათ, ქართველ მეფეების დროს ესენი აზნაურები ყოფილან. თამარ მეფის დროს მიუღიათ აზნაურობა და თიკანაძეც მაშინ დარქმევიათ გვარად, რადგანაც თამარ მეფის თიკნების შემნახველთ უფროსი ყოფილა ჩვენი ძველი.

პირველ ხანებში ოსმალნი ოსტატურად მოექცნენ ხალხს, ხარჯს გარდა გამაჰმადიანება არავის უთხრეს, ამაზედ ძალას არ ატანდნენ. რამდენიმე ხნის შემდეგ კი დაატანეს ძალა, მაგრამ ვერაფერი ჰქნეს. ამბობენ, რომ ერთს დღეს მარადიდში ოთხას კაცს მოსჭრეს თავი გამაჰმადიანების გულისთვისაო. მარადიდის დიდი ეკკლესიაც დააქციეს და მარადიდის ხიდიც დასწვეს, რომ ხალხი აჭარაში არ გაქცეულიყო. ეს ხიდი ჭოროხზედ იყო. ძველად მთელს ლივანში ჭოროხზედ ხიდი მარადიდის გარდა სხვაგან არსად ყოფილა. მარადიდის ეკკლესიაც კაი დიდი ეკკლესია ყოფილა. შემდეგ დროებში ქრისტიანებს საქმე გასჭირვებიათ, მაგრამ არც ოსმალნი ყოფილან მოსვენებაში; ამათ უფრო გასძნელებიათ ხალხის გამაჰმადიანების საქმე. ჭოროხის ნაპირებს ახლო მახლო მდებარე სოფლები ადვილად გაუმაჰმადიანებიათ და რომლებიც მეტად შორს ყოფილა, იქ ვერაფერი მოუხერხებიათ. იქიდან ხალხს დიდხანს უბძოლია, მაგალ: ჭოროხის ნაპირს სოფლებს, ცოცხების მიყრუებულ ადგილებიდან და სოფლებიდან, რომლებიც მაღალს მთებზე სძევს, ამათ დიდხანს უბრძოლიათ ოსმალთ წინააღმდეგ და ქრისტიანობით ძლიდ ხანს შეუნახავთ თავი. ბოლოს ოსმალთ მოუგონიათ ასეთი ოსტატობა: ამ მხრის მოწინავე კაცები დაუბარებიათ და გამოუცხადებიათ, რომ ვინც აქ იმეცადინებს და ხალხს გაამაჰმადიანებს, იმას ჩვენ აღიობას მივცემთ და თითო ოჯახის გამაჰმადიანებაში თითო ოქროსაც ფულს მივსცემთო. მოწინავე კაცებს ეს ძლიერ გახარებიათ: ამათ დაუწყიათ შორს, მაღალ სოფლებში სიარული და ხალხში მეცადინეობა, ლაპარაკი, რომ გამაჰმადიანდით, თორემ ბოლოს საქმე წაგვიხდება, ოსმალნი მაინც გაგვამაჰმადიანებენ და ძალიან დაგვსჯიან კიდეცაო, მეტი

გზა არ გვაქვსო. ხალხი ისმენდა ამათს ლაპარაკს, ესენი მაშინვე მღვდლებს რეკავდნენ სოფლებიდგან და ამათ მაგიერ ხოჯებს იბარებდნენ პირველ ხანებში აქეთ თურმე ხოჯები ეკკლესიებში ალოცებდნენ ხალხსა და ხალხი ამიტომ უფრო არ შინდებოდა მაჰმადიანობის მიღებ-შეჩვევას. მოწინავე კაცებმა ამ საქმეებისაგან დიდი ფული იშოვნეს და ამ ხალხის ბატონობაც მათ ჩაჰბარდათ ოსმალებისაგან. ესენი რომ არ ყოფილიყვნენ და ამათ რომ არ ემეცადინათ აქ ხალხის გამაჰმადიანებაზედ, მაშინ შესაძლებელი იქნებოდა, რომ ლივანაში მაჰმადიანობა 100 წლის შემდეგ შემოსულიყო, რადგანაც ლივანის ზემოდ, ჭანეთს შუა ისეთი მივარდნილი და მიყრუებული მთებია და იქ ისეთ ადგილებშია სოფლები, რომ გამაჰმადიანების შემდეგ იქ ოსმალებს ფეხიც აღარ შეუდგამთ დღევანდლამდის. შინაურებისაგან მომხდარა ჯაშუშობა და ღალატი, თორემ ოსმალნი აქ ადვილად ვერაფერს გააწყობდნენ და ვერც ხალხს გაამაჰმადიანებდნენ მალე.

ლივანაში ერთხნობით ძლიერ გასძნელებიათ ხოჯა-მოლებს ხალხის გამაჰმადიანება, გასძნელებიათ მით უფრო, რადგანაც დღეში ხუთჯერ ლოცვას ვერ შეუჩვევიათ ხალხი და გარდა ამისა ფეხის ბანას ხომ უფრო გაუჭირებია საქმე. ერთ დღეს ხალხს ხოჯისთვის უთქვამს:

– ხოჯა, ეს რაფერ იქნება, რ ომ დღეში ხუთჯერ ვილოცოთ და მასთანავე ზამთარში ფეხები ცივი წყლით ვიბანოთო.

– რა ვქნათ, ძმაო, ჩვენი სჯული ესეთი წმიდა არის, სუფთა, თქვენ რომ ქრისტიანები იყავით, მიტომაც არ გქონდათ ესენი და მურდლები იყავით.

– ეგ კი, მაგრამ, მაინც გვიძნელდება, წაღების გახდა და სიცივეში დაბანვა.

– არა უშავს რა, წაღებს ნუ გაიხდით, ის მაინც მოახერხეთ, რომ ხელები წყლით დაისველოთ და სველი ხელი წაღებზედ სამჯერ გარედან წაისვათ, ვითომც წაღები გაგიხდიათ და დაგიბანიათ, მაჰმადი ამას არ იწყენს, რადგანაც თქვენ ჯერ ახალი თათრები ხართ.

ასეთის ოსტატობით შეაჩვიეს მოლა-ხოჯებმა ახალი თათრები ფეხის ბანასაო...

ქართველთ ბარე არ უნდოდათ შეჩვევა და ამის წინააღმდეგ დიდათაც იბრძოდნენ, მაგრამ ვინ იყო მშველელი, არავინ, დაგეშილ ოსმალის მახვილს ვინ აღუდგებოდა წინ. მათის წყალობით ყველგან სისხლი იღვროდა უღმერთოდ.

ს. აბარის მაჰმადიანთ დევაძეების გვარში დარჩენილი

ოსმალნი ლაზისტანში შემოვიდნენ და მთლად დაიჭირეს იქაურობა, მაქრიალის ციხეში ფეხი გაიმაგრეს; იქიდამ აჭარლებზედ მოინდომეს გამოლაშქრება და გამაჰმადიანება. აჭარელებმა ეს ამბები შეიტყეს და ძლიერ შეშინდნენ. ამათ მაშინვე თავიანთი დიდი კაცები შეკრიბეს და ლაპარაკი დაიწყეს, თუ საქმეს რა ვუყოთ, რა გვარ მოვაგვაროთო. დიდკაცებმა უთხრეს, რომ ჩვენ ძალი არა გვაქვს, ტყუილად წავიხდენთ თავს, იგინი ბოლოს მაინც დაგვიჭერენ, ამიტომ უმჯობესი იქნება, რომ ჩვენ წავიდეთ იქა და მაჰმადიანობა გამოუცხადოთ, ვთხოვოთ, რომ ჩვენზე ომსა და განადგურებას თავი გაანებონ. ხალხის უმეტესი ნაწილი უარზე დადგა: ჩვენ მათ ვერ ჩავბარდებით, რადგანაც მაგენი მურდლები არიანო და გინდ რომ ჩავბარდეთ, სჯულს მაინც არ გამოვიცვლითო. ჩავბარდებით, ხარჯს მივცემთ და სჯულთან რა საქმე, რა ხელი აქვთო. ასეთი პირობა გავგზავნოთ, რომ ჩვენ თქვენი დიდი ერთგულები ვიქნებით, ხარჯს გადავიხდით, რასაც გვიბრძანებთ, ყველაფერს აგისრულებთ, მხოლოდ გთხოვთ, რომ სჯულს კი ნუ შეგვაცვლევინებთო. ამ გარდანყვეტილების წაღება იქ ვერავინ ვერ გაბედა, ოსმალნი პასუხს უცდიდნენ. ბოლო ორმა მღვდელმა წაიღო ეს ამბავი და მივიდნენ მაქრიალში. იქ ამათი ამბავი მოისმინეს ოსმალთ და პასუხად მოგვცეს, რომ არ შეიძლებაო. ოსმალთ ხელში ყველა მუსლიმანი უნდა იყოს, ქრისტიანი არ შეიძლებაო.

ეს ამბები იქიდგან მღვდლებმა-კი არ მოიტანეს, არამედ ოსმალის კაცებმა. მღვდლებს მაშინათვე თავები დასჭრეს. ამის შემდეგ კიდევ წავიდნენ მოსალაპარაკებლად მღვდლები, მაგრამ იქ ნებას არ აძლევდნენ, იჭერდნენ ამათ და თავებს აყრევინებდნენ.

იმ დროებში, მაქრიალში, ოსმალთ სულთან სელიმი მოუვიდათ. სულთან სელიმის ამბავი ჩვენმა დიდ კაცებმა რომ შეიტყეს, ძლიერ გაეხარდათ. მაშინათვე ამათ აქ ხალხი შეკრიბეს და დაიწყეს ლაპარაკი, რომ ჩვენ სულთან სელიმს დავმორჩილდეთ, ფიცი მივცეთ ერთგულებაზედ რომ გავმაჰმადიანდებით და ის ამის გამო ჩვენ გაგვანთავისუფლებს. ჩვენ აქ დაგვტოვებს და თვით წავა ოსმალეთში და ჯარსაც თან წაიყვანს. მერე როგორც გვინდა ისე მოვიქცეთ. ამ რჩევის უპირველესი პირი ვიღაც აბაშიძე იყო, რომელიც იმერეთიდგან იყო გამოქცეული კაცის კვლის გამო და აქ იფარავდა თავს და თვისს თავს თავადათ აღიარებდა. ეს წავიდა სულთან სელიმთან; ამას რამდენიმე სხვა კაცებიც გაჰყვნენ. აბაშიძე მივიდა, სულთანს თავი დაუკრა და უთხრა, რომ მე ვარ თავადი აბაშიძე, მე მსურს თქვენი სჯული მივიღო და ჩემთან მთლად აჭარის ხალხმაცაო. ძალიან კარგიო, მიუგო სულთანმა. აბაშიძე იქვე გამაჰმადიანდა, ამას მისცეს ბეგიობა, ანუ სანჯახ ბეგობა და ჩააბარეს მთელი აჭარა, კახაბერი და ბათუმი. იმ დღიდგან აბაშიძეები გაძლიერდნენ აქ და დაიწყეს ბატონობა. მაქრიალიდან აბაშიძე მობრუნდა, თან მოიყვანა ხოჯები და სოფლებში დააყენა და ხალხს უთხრა, რომ სულთანმა თქვენი თხოვნა შეისმინა და რაკი მაჰმადიანობას მიიღებთ, მერე ფიქრი ნუ გაქვთ, იგინი აქედან წავლენ და თქვენ დაგტიებთო. ხალხს ძლიერ გაეხარდა, სთქვეს: გავმაჰმადიანდებით და მათი წასვლის შემდეგ ჩუმი ქრისტიანები ვიქნებითო. ამათ მალე ხოჯები და მოლები მოუვიდნენ და ზოგიერთ სოფლებში გამაჰმადიანდნენ, პირველ ხანებში ესენი ჩუმად ქრისტიანობდნენ კიდეც, ეგონათ მაჰმადიანობა ცუდი იყო, მაგრამ რომ ნახეს მაჰმადიანობა უფრო წმიდა ყოფილა ქრისტიანობაზეო, ამათ ჩუმათ ქრისტიანობას თავი გაანებეს და ნამდვილ მაჰმადიანებად გახდნენო. მღვდლებს გამოუცხადეს, რომ წადით ჩვენგან, თქვენ ჩვენი აღარ ხართ დღეს,

ჩვენი ხოჯები, იმამი და მოლები არიანო. მღვდლებმა იწყინეს, მათ უთხრეს: აი, თქვენ მურდლებო, თქვე ურჯულოებო, სჯულიდამ გასულებო, სჯული გაყიდეთ, ქრისტიანობა თათრის სრჯულზე გასცვალეთ; შეგირცხვეთ კაცობაო! სანჯახბეგს ამაზე ჯავრი მოუვიდა. იმან შეაკრებინა რაც მღვდლები იყვნენ, ბანარში გაუბა ყველას თავები, ერთი მეორეს მიაბა და მერე ყველა ესენი შავს ზღვაში ჩაყარა. სანჯახ-ბეგებმა ბევრი კარგი საქმე ჰქნეს; ვინც მაჰმადიანობდნენ, იმას ესენი დახმარებას და საჩუქარს აძლევდნენ, ადგილებს და სხვა რამეებს. ვინც არ მაჰმადიანდებოდა, იმას ჯერ მოლა-ხოჯებს მიუჩენდნენ და მაჰმადიანობას ურჩევდნენ, რომ ამასაც მიეღო მაჰმადიანობა და ვინც არ შეისმენდა, იმას ან დააბამდა, ან თავს მოსჭრიდა და ისე კი არ დასტოვებდა.

ეს ქვეყანა ასე ძალით გამაჰმადიანებულა და ამას ძალით თუ გააქრისტიანებენ, თორემ ნებით არაფერი იქნება; ძალით გაქრისტიანებას და გაუსჯულოებას დიდი ზარალი მოჰყვება. მაშინ ვინც მალე გამაჰმადიანდნენ, ისინი ყველანი კაი კაცები იყვნენ, კაი აღიები, სულ ბეგები დახდნენ.

აქ უნდა შევნიშნოთ ზემოხსენებულ გარდმონაცემს, რომ სულთან სელიმი სცხოვრობდა და მეფობდა 1780-1815 წლებში. ამ სულთანმა 1800 წ. გიორგი მეფეს ახალციხიდან მოციქულები გამოუგზავნა და შემოუთვლა, შენ ოლონდ რუსეთს ნუ შეუერთდები და დღეის შემდეგ შენ ჩვენ აღარ შეგაწუხებთ. რაც ადგილები წაურთმევიათ თქვენთვის ჩვენს ძველებს, ჩვენ ყველა იმაებს დაგიბრუნებთო. სჯულით არავის გაგამაჰმადიანებთ და ყოველნაირს ღონისძიებას მოგცემთ ჯარით, თოფით, ზარბაზნებითა და წამლით, ფეხზედ დადგეს თქვენი სამეფო და გამაგრდესო, ოლონდ მანდ რუსებს ნუ შემოუშვებთ და გზას ნუ გაუხსნითო. გიორგი მეფემ ამაზედ უარი შეუთვალა.

მაჭახლის გამაჰმადიანება

(ნაამბობი სოფ. ბაზარეთში და ძნელიეთში მოხუცებულ მაჰმადიანის ძნელაძის და სხვა მოხუცებულ მაჰმადიანებისაგან)

მაჭახელში მთლად გათათრდა ხალხი, მაგრამ სოფ. ევფრატის ხალხმა-კი დიდხანს შეინახა ქრისტიანობით თავი. ამათ ოსმალებიც ხმას არ სცემდნენ, რადგანაც ძველთაგან ბრძანება ასე იყო, რომ ევფრატის გათათრება არ შეიძლებაო. ძველად იქ თამარ-მეფის სახლი და დიდი ეკკლესია იყოვო. ამ ეკკლესიაში მარხია თამარ მეფე და იქ რომ ხალხს დაუწყონ გათათრება, ეს ძალიან ცუდი იქნება და ღმერთი არ იყაბულებსო. გარდა ამისა მის ზემოდ კარჩხალის მთა არის, იქ ეშმაკებით სავსეა, ბევრი ლომები და არწივები არიან დაბმულნი, გამაჰმადიანების დროს სულ აწყდებიან იგინი, ჩამოვლენ ძირსა და ხალხს დასჭამენ, აღარც ერთს ოსმალს ცოცხალს არ გაუშვებენ და „გვანცალელაც" ვინ იცის რაებს იზავსო. ჩვენები ევფრატის გამაჰმადიანებას ხელს არ ჰკიდებდნენ; რამდენისამე ხნის შემდეგ ოსმალოს კაცები მოვიდნენ აქ. ესენი მიუსიეს ევფრატს. ამათ დაიჭირეს იგი და ამათის ძალ-დატანებითაც გაამაჰმადიანეს ხალხი და მერე აქედგან კარჩხალის მთაზედ ავიდნენ და იქ ნახეს თამარ-მეფის სასახლე, საიდგანაც ის მთელს მაჭახელს დაჰყურებდა. ნახეს მისი ხაზინა, ტბა, სასახლეები და დუქან ბაზარი და ეკკლესიები. ყველა ესენი დააქციეს, დაანგრიეს და ამის შემდეგ უკან დაბრუნდნენ, გურჯებმა ამაზედ ბევრი იწუხეს და იტირეს, მაგრამ ვერაფერი ჰქმნეს, მაჭახელი მთლად გათათრდა და ევფრატშიაც ყველაფერი დააქციეს. ევფრატელები გამაჰმადიანების შემდეგ ჩუმად კიდევ დიდხანს ქრისტიანობდნენ, მაგრამ მაინც ვერაფერი გააწყეს. როცა ბათუმის ფაშამ შეიტყო ეს ამბავი, ესენი დაიბარა და ძლიერ შეაშინა: თუ დღეიდგანვე ნამდვილი მუსლიმანები არ გამხდარხართ, მაშინ მე თავებს დაგჭრით სუყველას თქვენ და გაგაქრობთ მიწაზეო. ესენი მაინც დიდხანს არ ივიწყებდნენ და არ სტოვებდნენ თავიანთს ძველს წეს ჩვეულებას.

მაჭახლის შესახებ ბევრნი ამბობენ, რომ გამაჰმადიანების გამო ყველაზედ ბევრი სისხლი მაჭახლელებს დაუღვრიათ. ამდენი სისხლი არც აჭარელთ, არც ზეგნელთ, არც ლივანელთ და არც სხვათ არ დაუღვრიათ, რამდენიც მაჭახლელებს. რაც აქედგან ხალხი გაიქცა გურჯისტანისაკენ, იმდენი ხალხი არც ერთის აქაურის მხრიდგან არ გაქცეულა იქითკენაო. მაჭახელი ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქართველდებაო. მაგრამ ჩვენში თქმულობა არის, რომ ეს ისევ უნდა გაქართველდეს, უამისობა არ იქნებაო. ამბობენ და ჩვენი ძველებიც იტყოდნენ ხოლმე, რომ ერთს ღამეს, ხერთვისის ეკლესიასთან ოსმალები დაესხნენ თავს ჩვენს ძველებსა და სულ დახოცეს, რადგანაც მათი ბაირამი იყო. ღამე ეკკლესიაში შეგროვილიყვნენ, სანთლები დაენთოთ და აშკარად ლოცულობდნენ ოსმალების გასაჯავრებლად და ოსმალებმაც ამიტომ დახოცეს ყველა იქ მყოფნიო. ამაზეა ნათქვამი, რომ ჩვენმა ძველებმა წითელის კვერცხისთვის ასი კაცი მოაკლევინეს ოსმალებსაო. ვაი რა ჩერჩეტები ყოფილანო!..

ლაზისტანის ოსმალნი ლივანაში შემოვიდნენ და აქედგან მაჭახელში, მაჭახელი მათ მაგრად და გულადად დახვდა; მაჭახლის ხალხი მეტად მაგარი და გაუტეხავი ხალხი იყო: ესენი ადვილად არ ჩაბარდნენ მაჰმადიანებს, ბევრი იჩხუბეს, მაგრამ ბოლოს მაინც ვერაფერი გააწყეს და ჩაჰბარდნენ ოსმალებს. ოსმალთ მაჭახლელებს მალე გამაჰმადიანებაც გამოუცხადეს; ეს ამბავი მაჭახლის ხალხს დიდად ეჯავრა. ამის გამო დაიწყეს ჭოჭმანობა და ბოლოს ოსმალოს წინააღმდეგ ჩხუბი ასტეხეს, გამაჰმადიანება არ გვინდაო. ოსმალთ ამაზედ ძლიერ ბევრი მაჭახლელები დახოცეს. მაჭახლელებიც ბევრს ხოცავდნენ ოსმალთ, მაგრამ საქმე მაინც მაჭახლელებს გაუჭირდათ, რადგანაც ოსმალნი თოფ-იარაღით იყვნენ და მაჭახლელებს კი არაფერი ჰქონდათ. ბევრი ხოცვის შემდეგ ოსმალთ სისხლის ღვრას თავი გაანებეს. ამათ სხვანაირის ოსტატობით დაუწყეს გამაჰმადიანება. ვინც არ მაჰმადიანდებოდა, იმას დიდს ხარჯს ადებდნენ, სამართალში უკან აყენებდნენ, მოწმად არსად იღებდნენ, უბრალო დანაშაულობის გამო სჯიდნენ, სულ უბრალო საქმის გამო მამულებს ართმევდნენ და იმ პირებს

აძლევდნენ და ჰმატებდნენ, ვინც ახლად იყვნენ გამაჰმადიანებულნი; ახალ გამაჰმადიანებულთ აღიობსაც აძლევდნენ, ზოგს ბეგიობასაც. ასეთი საქმეებით გაავრცელეს აქეთ მაჰმადიანობა და იმიტომ იტყვიან ამაზედ, რომ მაჭახელი ნებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქართველდებაო.

მაჭახელში ძველად საკმარისად გამოჩენილი აზნაურის გვარი იყო ძნელაძეების გვარი. ესენი სცხოვრებდნენ სოფელ ძნელიეთსა და ბაზარეთში, ამათ ებარათ რამდენიმე სოფლის ხალხი და გამგეობა. ძნელაძეებს გარდა მაჭახელში სხვა აზნაურებიც იყვნენ, მაგალითად ქავთარაძეები, რომელნიც ადვილად გამაჰმადიანდნენ და ამიტომ ოსმალთ ამათ ბეგიობა მისცეს. ისევე აზნაური ზაქარიაძეები, რომელნიც ბეგებად იქმნენ წოდებულნი, და მრავალიც სხვა გვარის ხალხნი გამაჰმადიანდნენ ადვილად. მაჭახელში მაჰმადიანობა მოიფინა და სოფ. ძნელიეთამდე და ბაზარეთამდე მიაღწია. აქ დაბარებულ იქმნა ჩვენის ძველების ერთი უფროსი ძნელაძე, დიდის მამულ-დედულის პატრონი, ამას გამოუცხადეს გამაჰმადიანება იმ პირობითვე და იმ საჩუქრებით, როგორც სხვები გამაჰმადიანდნენ. ძნელაძემ უთხრა:

– მე არც გავმაჰმადიანდები და არც თქვენი საჩუქარი მინდა, ქრისტიანობას მაჰმადიანობაზედ არ გავცვლი. ეს არას დროს არ იქნება. მე ამას ნუღარ მეტყვით, თორემ ჩხუბი მოხდებაო. მაჰმადიანობა ამას ცუდი რამე ეგონა, ოსმალთ ძლიერ ეწყინათ და უთხრეს:

– კარგი, მაგრამ ბევრს შეგანანებთო. ძნელაძემ მიუგო:

– ნება თქვენი გახლდესთ! რამდენსამე ხნის შემდეგ ოსმალთ აუტეხეს დავა, დაუწყეს ცილის-წამება, ჰბრალდებოდა ტყუილად კაცის კვლა, გაქუცვა, ახალ გამაჰმადიანებულების შეწუხება და სხვანი. თავს მართლულობდა, მაგრამ უბრალოდ. ოსმალნი ძალიან სჩაგრავდნენ. ასეთი ბრძოლის გამო მას ხელიდგან წაუვიდა თავისის მამულების უმეტესი ნაწილი. ოსმალნი ეუბნებოდნენ.

– გამაჰმადიანდით და ყველაფერს გაპატიებთ, ყველაფერს გაჩუქებთ. ძნელაძე ეტყოდა:

– გვარად ძნელაძე ვარ და საქმითაც ძნელაძე უნდა ვიქმნე. მე, აი ეს ყელი და ენა რომ მომჭრათ, მაინც არ იქმნება, არ გავმაჰმადიანდები. რათ უნდა გავთათრდე, ჩვენმა სჯულმა რა დაგიშავათ, რა გიყოთ, მე ვერ ვიზამ, ჩვენ ფიცი გვაქვს მიცემული, რომ ვიდრე ძნელაძეებს პირში სული გვიდგია, მინამ ჩვენ ჩვენს სჯულს და ქვეყანას არ ვუღალატებთ. სხვებს თუ ნებავთ ჩემს სოფლელებს გამაჰმადიანდნენ, მე ნურავინ მერიდებაო. ამ კაცის მეგვარეებს და მოყმეებს დიდი მორიდება ჰქონდათ ამ პირისა; ამისი ჰრცხვენოდათ და ვერ მაჰმადიანდებოდნენ. რამდენისამე ხნის შემდეგ ესენიც გამაჰმადიანდნენ. მალე გამაჰმადიანდნენ თვით ამ კაცის ძმები და შვილებიც, მაგრამ ეს არ გამაჰმადიანდა. ამის გამო იგი შეებრძოლა ოსმალთ და ამ ბრძოლის დროს მთლად დაჰკარგა თავისი მამულები და დარჩა ცარიელი. გაღარიბდა, გაღატაკდა, მაგრამ თათრობა მაინც არ მიიღო. ასეთს სიღატაკეში მყოფი ავად გახდა, სიკვდილზედ მივიდა. ამ დროს მაჭახელი მთლად გამაჰმადიანებული იყო, მღვდლები აღარსად იყვნენ, იქიდგან გარეკეს და ეკკლესიებიც დაანგრიეს. ზოგი ჯამედ გადააკეთეს. ევფრატის ეკკლესიაც მაშინ დაუქცევიათ. ავად-მყოფ ძნელაძეს საქმე გაუჭირდა.

სიკვდილის წინად ძნელაძემ შვილები დაიბარა და უთხრა:

– ეს არის, ვთავდები, ვჰკვდები, აქ ბევრი ვეწვალე, ბევრი ვიტანჯე ჩემი სჯულის გულისათვის დავჰკარგე ყველაფერი, ჩემი მამა პაპის მამული ოსმალებმა წამართვეს შარებით და მისცეს იმათ, ვინც ადვილად გამაჰმადიანდნენ. თავიანთ სჯულს გადაუდგნენ, საქართველოს უმტრეს და თათრებს მიემხრნენ, მით დაღუპეს მაჭახელი. მე თქვენ ყელები დაგჭერით, ცალიერი გამიშვით, ჩემის გულისათვის ოსმალებმა თქვენც არაფერი მოგცეს, რადგანაც ჩემი ჯავრი სჭირდათ. ეხლა მე ვჰკვდები, ვჰკვდები დიდის მწუხარებით და ჩემის მამა-პაპის სჯულზედ, რომელიც მე დიდის ტანჯვით შევინახე. ეხლა ჩემი მწუხარება ის არის, რომ ჩემის სიკვდილის შემდეგ ჩემი დამარხვა, ვაი თუ ქრისტიანულის, ქართულის, ჩემის მამა-პაპის წესით არ მოხდეს! თქვენ გამაჰმადიანებული ხართ და მაჰმადიანურად დამმარხავთო. სიკვდილის

დროს ბევრი იტირა მან, ბევრი ეხვეწა თავის ნათესავებს, რომ ქრისტიანულად დამმარხეთო. ამათ ფიცი მისცეს, რომ მღვდელს მოვიყვანთ და ისე დაგმარხავთო. ამ დაპირების შემდეგ ძნელაძე გარდაიცვალა.

მიცვალებულის ძნელაძის ნათესავები წავიდნენ ართვინში და იქიდან მღვდელი მოიყვანეს. მღვდელმა უწირ-ულოცა და როცა მიცვალებული წაიღეს, მაშინ ზოგიერთ ახალ გამაჰმადიანებულებმა უყვირეს:

– მღვდელო, უნათე, მღვდელო უნათეო და სხვანი. ანასუნი იმის მამას, ქოფაკს. წაიღეს და აი, ამ პატარა ეკკლესიაში დამარხეს. რა უჭირდა, ბატონო, რომ გამაჰმადიანებულიყო? ან ჩვენ რაზე დაგვღუპა და იმოდენა მამულები რაზე დაჰკარგა, ჩვენ რად ჩაგვაგდო ამ დღეში და ან თვით რას იტანჯებოდა? ხომ ნახა, რომ გამჩენელ ღმერთის ბრძანებას ვერას უზამდა! ის არ გათათრდა, მინამ ცოცხალი იყო, აქა იქ თითო-ოროლა კაცს კიდევ ეკავა ქრისტიანის სჯული და ის რომ მოკვდა, მის შემდეგ-კი მაჭახელაში ერთი კაციც აღარ დარჩენილა, ყველა გამაჰმადიანებულა და საქმეც დაწყნარებულა და მორჩენილა. იმერეთსა და ქართლ-კახეთში მცხოვრები ძნელაძეები სულ აქედამ არიან გასულნი თათრობის გამო. მაშინ, ძნელაძეების ერთ სოფ. 30 კ. ყოფილა.

(დევესქელის ხეობაში ნაამბობი სოფ. პეტრულის მამასახლისისაგან)

ლივანაში, ბორჩხის ზემოდ, ჩხალის ხეობაში, ძველად ქალების მონასტერი ყოფილა. გამაჰმადიანების დროს თათრებს მოლოზნებისთვის ხმა არ გაუციათ. მღვდლები და ბერები-კი სულ გამოურეკიათ. რამდენიმე დღის შემდეგ ამ მონასტერს დასცემიან თათრები და მონასტერი მთლად გაუძარცვავთ და მოლოზნებიც სულ მოუტაცნიათ; ერთი მოხუცი დედა მოლაზონი კი დაუტოვებიათ. მოტაცებული მოლოზნები ტრაპიზონში გაურეკიათ და

ზოგი იქ დაუყიდნიათ თათრებზე და ზოგი სხვაგან. მონასტერში დარჩენილი მოხუცი მოლოზანი, მონასტერს არ შორდებოდა; იმან დიდი გაჭირვება გამოიარა, ხშირად თავ-დასხმა და გაძარცვაც, მაგრამ მაინც აქაურობას არ შორდებოდა. ნაცვლად ამისა, იგი ოჯახებში დადიოდა და ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველ ქალებს ქრისტიანობაზედ დარიგებას აძლევდა.

ერთ აღდგომა დღეს, მოლოზონმა კვერცხები შეღება, სააღდგომო სანოვაგე მოამზადა და აღდგომა დღეს ახალ გამაჰმადიანებული ქართველი ქალები დაჰპატიჟა. ქრისტიანულად მიულოცა; მათაც ქრისტიანულად მიუგეს პასუხი, რადგანაც ახლად გამაჰმადიანებულნი იყვნენ და ქრისტიანული ლოცვებისა ბევრი რამ ახსოვდათ.

ეს ამბები ლივანის ბეგმა შეიტყო. ამან მოლოზანს განუცხადა, რომ მაგ ალაგს თავი დაანებე, თორემ მოგკლავენო. მოლოზანმა შეუთვალა:

– სიკვდილი ყველგან დამხვდება, მე აქედგან არსად წავალ, ამ ეკკლესიას უნდა ვუპატრონოო.

რამდენიმე დღის შემდეგ ამ ქალების მონასტერს ოსმალები დაეცნენ. მოხუცი მოლოზანი მოჰკლეს და თუ რამე ჰქონდა, ისიც ყველაფერი მოსტაცეს. ამ დროს ქალებში ჩუმი ქრისტიანები კიდევ ყოფილან და ამათ ძალიან უგლოვნიათ მოკლული მოლოზანი და თვით ამ ქალებსვე დაუმარხავთ მიცვალებული. ამ მოლოზნის მოკვლის შემდეგ ლივანაში აღარაფერი დარჩენილა ქრისტიან ქართველთა.

ლივანაში, ყველა ლაპარაკობდა ამ 30 წლის წინად, რომ მარადიდში, ბორჩხაში და ამის ზევით თავსაკვეთი კოშკები იყო გამართული და იქ თავებს სჭრიდნენ; არჩობდნენ იმ ქრისტიან ქართველებს, რომლებიც არ მაჰმადიანობდნენო. აქ ბევრი ქალებიც დაურჩვიათ და თავი მოუჭრიათ ხოლმე და ტანი ჭოროხში ჩაუგდიათ. უწყიან, რომ ერთხელ სოფ. წითურეთის კოშკსაც-კი ხმარობდნენ საპატიმროდ და თავსაკვეთად.

ამის შესახები ამბები ძლიერ ბევრი რამ იციან ართვინის და არდანუჯის გასომხებულ ქართველთ კათოლიკეთ მოხუცებულებმაც.

აჭარის გამაჰმადიანება

(ნაამბობი ქედაში ორცველის ქართველ მაჰმადიანის შავლედ ნაკაშიძის მიერ)

აჭარაში გამაჰმადიანება ლივანიდან შემოუტანიათ. პირველად მაჰმადიანობა აჭარის მარჯვენა მხრის სოფლებისკენ გაუვრცელებიათ, მარცხენა მხრის სოფლები კი ისე დაუტოვებიათ. მარჯვენა მხრის სოფლები გავამაჰმადიანოთ და მარცხენა მხრის ხალხი თვითონ მოგვყვებაო. გამაჰმადიანებულთ და ქრისტიანთ შორის ყოველნაირი მეგობრობა მოსპობილა.

ერთხელ ერთი ქრისტიანი ქართველთაგანი გასულა მაჰმადიან ქართველ სოფლებში. ეს რამდენსამე დღეს ერთს სოფლებში დარჩენილა, თავისს ნათესავებში. აქ ეს ბიჭი ბევრის დარიგების და თანხების მეოხებით გაუმაჰმადიანებიათ. გამაჰმადიანების შემდეგ ბიჭი გასულა გაღმა. ქრისტიან ქართველებს უნახავთ და უკითხავთ:

– ბიჭო, ამდენს ხანს რას აკეთებდი იმ თათრებშიო? ამან მიუგო:

– გამამაჰმადიანეს, ალი დამარქვეს სახელადაო. ქართველნი გაოცდნენ და უთხრეს:

– ბიჭო, მიტომ გახველი თათარში, რომ გახტიალდი? აი შეგირცხვეს კაცობა!

ეს ბიჭი სულ მთლად მოიძულეს ქართველებმა. მეტ სახელად გახტიალდი უწოდეს. შემდეგ ცოლი შეირთო ამან, შვილებიც გაა-

მაჰმადიანა, გვარად გახტიალდი დაერქვათ; დღესაც ასე იწოდებიან, ბოლოს მარცხენა მხარეც გამაჰმადიანდა. ვინც არ ინდომა გამაჰმადიანება ისინი სოფელს საღორეთში წავიდნენ და იქაურ ციხიდგან იბრძოდნენ ოსმალთ წინააღმდეგ.

ნაკაშიძეები გურულები ყოფილან; გურიაში რაღაც საქმე ჩაუდენიათ. ამათ სხვა თავადიშვილები დახოცეს: ამის გამო ამათ გადაეკიდა გურიელი. მაშინ ნაკაშიძენი სამნი ძმანი ყოფილან. ერთი ძმა ბაღდადში გაქცეულა და იქ გამაჰმადიანებულა. მეორე ძმა სტამბოლში გაქცეულა და იქ გამაჰმადინებულა, ამისთვის მალე ფაშობაც მიუციათ. მესამე ძმა აჭარაში მოსულა, სოფ. ორცვაში დასახლებულა. მერე ცოლ-შვილიც მოუყვანია აქ. რამდენიმე ხნის შემდეგ ესენიც გამაჰმადიანებულან. ერთხელ ნაკაშიძე თავისს გამაჰმადიანებულ შვილებით სადღაც ერთ მთაზედ წასულა. მთიდგან ძირს გადაუხედიათ და ერთი უშველებელი ტყე უნახავთ, რომელიც ხილით ყოფილა სავსე, ნაკაშიძემ რომ დაინახა ბევრი ხილი, დაიყვირა, ეს რა ბევრი კაკა არისო. ამის გამო იმ ალაგს კაკა დარქმევია; მერე იქ სოფელი გაშენებულა და სოფლისთვისაც კაკა უწოდებიათ; თვით მას, – შემდეგ კაკაძე დარქმევია, და ახლა კი კაკა-ოღლი არიან. სოფ. ორცოვაში ნაკაშიძეებს დიდათ უმეცადინიათ ხალხის გამაჰმადიანებაზედ.

მერისის ხეობას მიტომ დაერქვა ეს სახელიო, რადგანაც, როცა აჭარას ამაჰმადიანებდნენ, მოლები ამბობდნენ:

– ჯერ აჭარა გავამაჰმადიანოთ, ჯერას ამას მოვრჩეთ და მერე ისი, ანუ მერეისიო და ამასაგან დაერქვა აჭარისაგან ამ მოცილებულს ხეობას მერისიო.

ქედას ზევით, ვაიოს პირდაპირ, არის ერთი მთა, რომელსაც სახელად „ქალო ჯვარას" უწოდებენ. ეს სახელი მას ამ შემთხვევის გამო დარქმევია: ვაიოს მხრის ქართველი ქრისტიანები გამაჰმადიანდნენ, დარჩნენ გალმა მხრისა. გალმა მხრის ქალი ერთხელ ვაიოსკენ გავიდა; იქ ეს გამაჰმადიანდა და ერთ ახალ გამაჰმადიანებულ კაცზედ დაინიშნა. დანიშვნის შემდეგ ეს თავიანთსა დაბრუნდა და შინ გამოუცხადა: მე გავმაჰმადიანდიო. ამაზედ მთელი სოფლის ხალხი გაოცდა, რადგანაც აქედ ყველაზედ ძნელად

უფრო ქალები მაჰმადიანდებოდნენ ხოლმე. ქალმა შინ რამდენიმე დღე დაჰყო და თავისი ბარგი მოაგროვა და ვაჟიანთას აპირებდა წასვლას. დედ მამა არ უშვებდა. ესენი ეუბნებოდნენ:

– ქალო, პირს ჯვარი დაიწერე, ქალო, პირს ჯვარი დაიწერე, რა შენი საქმეა მაჰმადიანობა. ქალო, პირჯვარი! – სირცხვილიაო. დედ-მამამ და ნათესავებმა საქვეყნოდ შეარცხვინეს ქალი და ყვიროდნენ, რომ ქალო, ჯვარი დაიწერეო და აი ამ ადგილსაც მიტომ დარქმევია „ქალო-ჯვარა“, რადგანაც ეს ამბები აქ, ამ მთაზედ მომხდარა.

დანდალოს გამაჰმადიანება

(ქართველ მაჰმადიანთ ავალიანთ გვარში დარჩენილი სოფ. დანდალოში)

აჭარაში გათათრების გამო ყველაზედ დიდი ბრძოლა დანდალოს ხალხმა გამოიარა. ამათი გმირობის საქმეები ყველასათვის საკვირველი და სამაგალითო ყოფილა. მთელი დანდალო მკაცრად დადგა ოსმალოს წინააღმდეგ სჯულის გამოცვლის გამო, თვით დედაკაცებმაც კი აიღეს ხმალ ხანჯალი ხელში და ოსმალოს წინააღმდეგ გამოვიდნენ საბრძოლად, ამათ გარდაწყვიტეს, რომ ან მამა-პაპის სჯულზედ უნდა დავრჩეთ და ან უნდა გავწყდეთო, ჩვენი გათათრება არ შეიძლებაო. ამათ დაიწყეს ბრძოლა, საკვირველი საქმე დაჰმართეს ოსმალთ, ოსმალნი ათასობით დახოცეს, მაგრამ ბოლოს მაინც ოსმალნი მოერივნენ, რადგანაც ამათ მიიშველიეს ახალ გათათრებული ქართველნი. დანდალოს ერი დამარცხდა და ამ დამარცხებით მთლად გაწყდა ხალხი, გაწყდა ისე, რომ არსად ერთი კაციც არ დარჩენილა, ქალი ბავშვი და სხვანი მთლად დახოცეს, გაწყვიტეს, რადგანაც ამათ დიდი ზარალი მისცეს ოსმალთ, დიდძალი ხალხი დაუხოცეს, ამის გამო მოსპეს ოსმალთ ესენი და ვინც დარჩა, ისინიც ოსმალში გარეკეს. მთელი

დანდალო ცარიელი დარჩა. სახლები, სოფლები უპატრონოთ იყო დაშთენილი და შიგ კაცი არ იყო მცხოვრები.

ამ დროს აჭარაში გაჩენილა ერთი ვილაც თევდორე ავალიანი. საქართველოში მეფის წინაშე ამას რაღაც საღალატო საქმეები ჩაედინა, ამის გამო ის სამართალში მიუციათ და მეფეს გაუმტყუნებია, ღალატის გამო სიკვდილი განუწესებიათ. თევდორე ავალიანს დრო უშოვნია და გაქცეულა აჭარაში, მისულა დანდალოში და ერთ სოფელში დასახლებულა. ამისთვის დახმარება მიუციათ ახალ გათათრებულებს. ეს მალე სტამბოლში წასულა, გამოსცხადებია სულთანს და მოუხსენებია შემდეგი:

– მე საქართველოდგან გახლავარ, ქართველი, აზნაურშვილი, საქართველოში ცხოვრებას თქვენს მფარველობას ქვეშ შემოსულა ვარჩიე მე მოველ თქვენს საბრძანებელს აჭარის დანდალოში. დანდალოს სოფლები ვნახე და თქვენ იმ ადგილებს თუ მე მიბოძებთ და მასთანვე აზნაურშვილობასაც დამიბრუნებთ, მაშინ მე მზათ გახლავართ, მაჰმადი ვიწამო, შემოუვერთდე თქვენს სჯულს, თქვენი ერთგული ქვეშევრდომი გავხდე და გარდა ამისა ვეცდები, რომ საქართველოდგან ჩემი სოფლის კაცებიც გადმოვასახლო თქვენს სამეფოში, ზემოხსენებულს სოფლებში დავასახლო და რამდენიმე ხნის შემდეგ ისინიც გავათათრო. ამას გარდა მე დიდს დახმარებას აღმოვუჩენ ხოლმე, როცა-კი თქვენი დიდებულება ისურვებს საქართველოზე გალაშქრებას. უბრძანა სულთანმა – კეთილიო! მომიცია დანდალო თქვენს საკუთრებად. ამის შემდეგ თევდორე ავალიანი წაიყვანეს გასათათრებლად და მალეც გაათათრეს. გათათრების შემდეგ ეს წამოვიდა დანდალოში და მთელი ეს ადგილები ჩაიბარა. ადგილების ჩაბარების შემდეგ ეს ჩუმად წამოვიდა საქართველოში, თავისს საყმოში ნახა ყმები, საიდუმლოდ გადიბირა ესენი, დანდალო უქო დიდად. თანაც დასძინა, რომ ოსმალნი ხალხს აღარ ათათრებენ, იქ ჩვენ თავისუფლად ვიქნებითო, თქვენცა მარტო ხარჯს გადაიხდითო, ბატონ-ყმობაც მოისპობა ჩვენის იქ მისვლის შემდეგაო, ოსმალში ბატონ ყმობა არ არისო.

ყმებს ბატონის ასეთი რჩევა ძლიერ მოეწონათ, დაიჯერეს ყველაფერი და რამდენიმე დღის შემდეგ ბატონს სურვილი გა-ნუცხადეს დანდალოში წამოსვლისა და ადგილების დასინჯვისა. თუ მოგვეწონა, მერე ცოლშვილსაც გადმოვასახლებთო. ბატონი წამოვიდა და საიდუმლოდ თან გამოჰყვნენ შემდეგნი გლეხნი: ჯალაბიშვილი, გელიაშვილი, გიორგაძე, გოგიაშვილი, გეგელიძე, არზანაშვილი, ბალაძე, ზაქარაშვილი, კაკაშვილი, ბაბუჩაშვილი, ძანაძე და სხვანი, რომელთა გვარები არა სჩანს. ესენი მოსულან დანდალოში და დანდალო გაუსინჯავთ. დანდალო ძლიერ მოსწონე-ბიათ, ბატონისთვის გადასახლების პირობა მიუციათ. ბატონს ამათთვის მიუცია ძველი ნაოხარი სოფლები, თითო გვარისათვის თითო სოფელი; სოფლებში სახლები მზად ყოფილა, დანდალოს ეკკლესიაც მთლად ყოფილა ამ დროს. სოფლების ჩაბარების შემდეგ ბატონს დააწერინეს ამ სოფლების დამტკიცების ქაღალ-დი, ამ ქაღალდს შინ წავიღებთ და ჩვენს ცოლ-შვილს ვუჩვენებთ და დავარწმუნებთ მათ ამაზედ, თორემ იქნება ჩვენი სიტყვა არ ირწმუნონ და არ წამოვიდნენ აქეთაო ეს ქაღალდი ქართულად ყოფილა დაწერილი. გლეხები მისულან შინ, ცოლ-შვილისათვის უამბნიათ ყოველივე დაწვრილებით, თან წერილიც უჩვენებიათ. დაურწმუნებიათ, რომ იქ ბატონ-ყმობაც არ იქნებაო. ბატონს მარ-ტო ხარჯს მივცემთ, ამას გარდა ჩვენ სხვა არაფერი ხარჯი გვექნება, შვილებსაც არავინ დაგვიყიდის, ჩვენი ხელმწიფე ნებას არავის მისცემსო. დედაკაცებიც შეგულებულან და რამდენიმე ხნის შემდეგ ზემოხსენებული პირები თავიანთ ჯალაბებით გად-მოსახლებულან და დასახლებულან დანდალოს სოფლებში. სადაც სოფლებში ვინმე დასახლებულა, იმას ამ სოფლისთვის თავისი გვარი უწოდებია სახელათა, ეს სოფლები დღესაც არსებობენ ამ პირების სახელწოდებით და აქ ამ გვარის ხალხს გარდა სხვა გვარის ხალხიც სცხოვრობს.

გლეხნი დასახლებულან, ცხოვრებისთვის მიუყვიათ ხელი და, როცა კარგა მაგრა დამკვიდრებულან და ფეხი გაუმაგრებიათ სო-ფელში, მერე თევდორე ავალიანს გამოუცხადებია, რომ სულთანის ბრძანება არის, რომ ჩვენ ყველანი უნდა გავმაჰმადიანდეთო. ხალხს

არ უქნია. დიდი მწუხარება ჩამოვარდნილა მოხუცებულებში, ტირილი, ვაება; ზოგს საქართველოში გამოქცევა დაუპირებია, მაგრა ეს ველარ მოუხერხებიათ და ბოლოს ასეთი პირობა დაუდვიათ: ჩვენ მოხუცებულნი ჩვენ სჯულზე დავრჩეთ, დავიხოცებით და დღეის შემდეგ რაც შვილები მოგვეცემიან, ისინი სულ მაჰმადიანის წესით იქმნენ მიღებულნიო. ავალიანი დასთანხმებია, ეს სულთანისათვის უცნობებია. სულთანს ამისთვის დანდალოს ბეგიობა მიუცია. იმ დროიდგან ზემოხსენებულს ხალხში ვინც დაბადებულა, ყველა გაუმაჰმადიანებიათ და თვით მოხუცებულნი-კი ძველის სჯულით დარჩენილან. მაგრამ ამათთვის მოუსპიათ მღვდელი; დანდალოს დიდი ეკკლესიაც დაუქცევიათ. ხალხი დიდს მწუხარებაში ყოფილა ამის გამო ჩავარდნილი, მაგრამ კიდევ მადლობელნი იყვნენ მასზე რომ ჩვენ მოხუცებულნი მაინც დაგვტოვეს ჩვენს სჯულზეო. რამდენიმე ხნის განმავლობაში მოხუცებულნი მთლად მოსპობილან და ახალგაზრდები ვინც ყოფილან, ყველანი მაჰმადიანები და მასთანვე მოყვარენი მაჰმადიანობისა.

ავალიანები დღეს თევდორ-ოღლებად იწოდებიან, სცხოვრებენ ძლიერ ღარიბად, ზოგნი ამათგანი ოსმალში არიან გადასახლებულნი.

ასეთი საშუალებანი რომ არ ეხმარათ დანდალოს ხალხის გასამაჰმადიანებლად, მაშინ ოსმალნი იმათ წინააღმდეგ ვერას გააწყობდნენ, რადგანაც ეს ხალხი აქ ცხოვრებით და მუშაობით საკმარისად დამდიდრდნენ და ყოველ ოსმალის მოხელეს ფულით ათამაშებდნენ, როგორც უნდოდათ. ამათში ქალი, კაცი და პატარა ყოველთვის თავ-განწირულად მუშაობდნენ ყანაში, ვენახში და არაფერს ერიდებოდნენ, ახალ გამაჰმადიანებული ქალები კი საქმეს ახლოსაც არ მიეკარებოდნენ, რადგანაც ხოჯების სიტყვით მათ ქალის მუშაობა მიუტევებელ ცოდვად მიაჩნდათ.

ზედა აჭარის გამაჰმადიანება

(ნაამბობი სოფ. ნიგაზეულში ყადი ნური ეფენდი ბერიძის მიერ, სულეიმან გელაძის გურჯ-ოღლის მიერ და სხვათა მაჰმადიანთ ქართველთა)

ქვედა აჭარაში თათრობა უფრო ადრე შემოსულა, ვიდრე ზედა აჭარაში. ახალციხის მხარეში კი უფრო ადრე მოფენილა მაჰმადის სჯული, ვინემ ზედა აჭარაში, სხალტის ხეობაზედ, ტბეთის ხეობაზედ, შავშეთამდის. ახალციხიდან თათრობა უფრო არდანუჯისკენ და არტაანისკენ გაუვრცელებიათ; მცირე ხნის შემდეგ შავშეთსა და იმერხევშიაც შემოუტანიათ და ამას აქეთა მხარე აღმოსავლეთის აჭარის ნაწილი-კი დარჩენილა ქრისტიანობაში. ამათ კარგა ხანს შეუნახავთ თავი ქრისტიანობით, მაგრამ ბოლოს საქმე გასჭირვებიათ, რადგანაც ესენი შუაში ყოფილან მომწყვდეული და გარშემო-კი სულ ახლად გამაჰმადიანებული ქართველები ჰყოლიათ შემორტყმული. ამათი საქმე მაშინ გაჭირვებულა, როცა ქვედა აჭარის ერთი ნაწილიც გამაჰმადიანებულა და აქედან ნელ-ნელა ზედა აჭარის ზოგი ერთ სოფლებშიაც შეუპარებიათ. ყველაზედ მაგრად ქრისტიანობაზედ სოფ. დანდალოს ხალხი მდგარა, მაგრამ მალე აქაც შეუტანიათ ძალადობით. დანდალოდან წასულა აღმოსავლით და სხალტის სოფლებს მიახლოვებია, მაგრამ სხალტის გარშემო და ხულის ხეობაში კი ეს ადვილად ვერ შეუტანიათ. აქ ხალხი მეტად გამაგრებულა. აქ ისე გამაგრებულან, რომ ოსმალოს ჯარს გარდა ამათ თვით ახალ გამაჰმადიანებულის ქართველების წინააღმდეგაც დაუწყვიათ ბრძოლა, ამ ბრძოლაში დიდის გმირობით უბრძოლიათ დანდალოს ხალხსა და ხულისას. დანდალოში ოსმალოს ჯარიც ყოფილა, ამათ დაუქცევიათ დანდალოს ეკკლესია. დანდალოს ეკკლესიის დაქცევა ძლიერ სჯავრებია ხულის ხეობის ხალხს და ამიტომ ამათ ოსმალოსთვის არამც თუ მარტო მუსლიმანობის გულისთვის გამოუცხადებიათ წინააღმდეგობა, არამედ თვით ოსმალოს მფლობელობისათვისაც, რომ ჩვენ თქვენი მორჩილება არ გვინდაო.

ოსმალთ რა უნახავთ საქმის გაჭირვება, ამათ ხულის ხეობისთვის თავი დაუნებებიათ და მიუმართავთ სხალტისა და ტბეთის მხრის სოფლებისათვის: აქ ამათ მოწინააღმდეგენი არავინ აღმოუჩენიათ. ორივ მხრის ხალხს ოსმალოსთვის ძლიერ მალე დაუკრავს თავი. ტბეთის ეკკლესია მალე გაუქმებულა, სამღვდელონი აქ აღარ ყოფილან და საეკკლესიო ნივთები. აქ გამაგრებული ოსმალონი სხალტისკენ წასულან, აქ შეუსყიდნიათ სხალტის მოწინავე კაცები და მათის დახმარებით შესულან ხულოში. ამ მხრის ხალხისათვის დამდგარა დიდი განკითხვის დღე, მაგრამ მაინც ესენი ომს არ შეშინებიან. ამათ დაუწყიათ ომი და ოსმალოს ჯარისათვის ბევრიც უვნიათ, მაგრამ ბოლოს მაინც დაჰმორჩილებულან ოსმალთ. მაშინათვე დაუწყიათ აქ სჯულის გამოცვლის შესახებ ლაპარაკი და უთქვამთ ასე: – თუ სჯულს გამოიცვლით, ხომ კარგი, თუ არა და იცოდეთ, რომ ჩვენ თქვენ აქ აღარ დაგაყენებთ, თქვენს მოწინავე პირებს თავებს დავსჭრით და დანარჩენს ხალხს კიდევ შამაისკენ გადაგრეკავთო. ბევრი მაინც მაგრად მდგარა, ბევრს შეშინებია და ბრძანებას დამორჩილებიან კიდეც. აქაც მოფენილა თათრობა და ამის გაძლიერებისათვის დიდად ცდილან ოსმალონი. ამათ მალე დაუქცევიათ ხულის მშვენიერი დიდი ეკკლესია ნახევრობაზედ და ხალხისათვის აღუკრძალავთ სასტიკად, რომ ვინც აქ ილოცებს, იმას ჩვენ, თუ შევუტყეთ ეს ამბავი, იცოდნენ, რომ სასტიკად დავსჯითო. ხალხს დროებით მიუტოვებია ლოცვები, ოსმალთა დასამშვიდებლად, და საქმე დაწყნარებულა. დღეს ხულის ეკკლესიის საძირკვლებზედ გაკეთებულია ხულის დიდი ჯამე; ეკკლესიის საძირკველის სიპი ქვები დღევანდლამდე ეტყობა. ეს ამბავი ბევრმა მოხუცებულმა იცის, ხულიდან ოსმალნი წასულან აჭარისკენ და საცა რამ ეკკლესიები შეხვედრიათ, სულ უქცევ-უნგრევიათ. ნახევრობაზედ დაუქცევიათ იმ დროის აგარაში გაკეთებული ძველი მშვენიერი ეკკლესია. მთელს მხარეში მაჰმადიანობა მოფენილა და ოსმალოს მოლა-ხოჯებს ხალხისთვის ლოცვების შესწავლა დაუწყებინებიათ და მალე დარწმუნებულან ქართველთა ნამდვილს მაჰმადიანობაზედ.

მაჰმადიანობის დროსაც ესენი თურმე არ სტოვებდნენ ქრისტიანულ წესებს და ყოველს საქრისტიანო დღესასწაულებსაც დღესასწაულობდნენ. მაგალითად აქ აღდგომას ღებავდნენ წითელს კვერცხებს და წაიღებდნენ ხოლმე სხალტის ეკკლესიაზედ და შესწირავდნენ, ხულის ეკკლესიის ნანგრევებთან, აგარის და სხვათა მხრის ეკკლესიებთან. ეს ჩვეულება ხულის ხეობაში დღევანდლამდე არის დაშთენილი და აქ დედაკაცები დღესაც შეღებენ ხოლმე კვერცხებს და აღდგომა დღეს ზოგიერთ ეკკლესიის ნანგრევებთან მიიტანენ. ქართველთ ქრისტიანულ წესების ამბები მალე იქმნა ოსმალთათვის ცნობილი. ოსმალთა სასულიერო პირნი დიდად აღელვდნენ ამაზედ. მათ მოუწერეს ხონთქრის რისხვა სელიმ-ფაშა ხიმშიაშვილის მამას აბდულ ბეგს, რომ მაგ მხარეში ყველა ეკკლესიები უნდა დაიქცეს და ხალხს აღეკრძალოს ეკკლესიის ნანგრევებთან სიარული და ლოცვაო. აბდულ-ბეგი ოსმალოს ჯარით დაეცა მთელს ამ მხრის სოფლების ეკკლესიებს და სულ მთლად პირქვე დასცა, დაანგრია; გადარჩა მხოლოდ სხალტა და ტბეთის ტაძარი. ესენი იმ აზრით არ დაუქცევია აბდულ-ბეგს, რადგანაც ამ ეკკლესიის ჯამეთ გადაკეთება ჰსურვებია. ეს ტაძრები მალე ჯამეთაც გადაუკეთებიათ, მაგრამ სხვა-და-სხვა მიზეზებისა გამო ეს ტაძრები ჯამეთ დიდხანს არ დარჩენილან, ხალხს თურმე ცუდი სიზმრები ესიზმრებოდა ამაზე და ამიტომ აქ სალოცავად არ დადიოდნენ. მალე ჯამეები მოიშალა აქ და დატოვებულ იქმნენ. იმ დროებაშიაც აქა-იქ საიდუმლოდ ქრისტიანობდა ხალხი, ერთს და იმავე დროს ესენი მაჰმადიანურს ლოცვებსაც ასრულებდნენ და ქრისტიანულსაც. ეს ამბები ერთმა ოსმალოდან მოსულმა ქართველმა ხოჯამ შეამჩნია. ამან დაიწყო ჩუმ ქრისტიანებთან მეგობრობა და თავის თავს საიდუმლო ქრისტიანად აღიარებდა, ესეც სიამოვნებით მიიღეს ჩუმ ქრისტიანებმა და ყველა საიდუმლო ქრისტიანები გააცნეს მას, გააცნეს ჩუმი სამღვდელო პირნიც, რომელნიც ერის კაცის ტანთსაცმელით იყვნენ მოსილნი. მოლა კარგად დაუმეგობრდა ამათ, თავს ნამდვილ ქრისტიანად აჩვენებდა. ასეთის მოტყუებით მოლამ ჩუმ ქრისტიანების შესახებ ძლიერ ბევრი ცნობები შეჰკრიბა. ამან შენიშნა, რომ ზედა აჭარაში ყველა

სოფელში თითქმის საიდუმლოდ ყველა ასრულებს ქრისტიანულს წესებსაო. თუ ვინ იყვნენ აქ ქრისტიანულის წესების მფარველნი და მღაღადებელნი, ამათი ცნობებიც კარგა სარწმუნოდ შეჰკრიბა, და ბოლოს ეს საიდუმლო ქრისტიანი გადგა თავისს მოძმე ქართველ ჩუმ ქრისტიანებისაგან და ოსმალოს მთავრობას მისცა ყველა ამათზედ დაბეზღება. ამ ამბავმა დიდად გააკვირვა ოსმალნი. დამბეზღებელს მაშინათვე საჩუქარი მისცეს და ხალხის შესაშინებლად და ქრისტიანულის წესების მოსასპობად ამათ შემოიტანეს კაცის თავის მოჭრა, კლდიდგან გადაგდება, დარჩობა, დაკუწვა და ათასი სხვანი. მაგრამ ეს ვერ დაინახეს სასარგებლოდ, რადგანაც ყველა ჩუმი ქრისტიანი რომ მოვკლათ, მაშინ მთელი მხრის ორი ნაწილი ხალხი გაწყდებოდა. ამიტომ ესენი სხვა გზას დაადგნენ.

სხალტის ხეობის გამაჰმადიანება

(ნაამბობი სხალტის უსუფ ყარა მემედ ოღლი ბოლქვაძისაგან, ბორჩხელისა)

ამ ხეობაზედ ქართველებს დიდი ხანი შეუნახავთ თავი ქრისტიანობით, მაგრამ ბოლოს მაინც ბრძოლა მოჰბეზრებიათ და გამაჰმადიანებულან. რამდენიმე სოფელს-კი საიდუმლოდ დიდხანს გაუმაგრებია ქრისტიანობით თავი; გასულა რამდენიმე ხანი და ოსმალებს თავიანთი ხოჯები და მოლები აქეთ ძლიერ გაუმრავლებიათ. თითო სოფელში ორ-ორი ხოჯა და მოლები დაუყენებიათ, ქრისტიანობით დარჩენილს ხალხს ესენი ასწავლიდნენ მუსლიმანობის სიწმიდეს და ასმენდნენ, რომ ვინც მუსლიმანობას მიიღებს, ის ცხონდება, იმას სამოთხის კარებზედ არაფერს მოჰკითხავენ, მას ყველა ცოდვებს მიტომ აპატივებენ, რადგანაც მან დაივიწყა კერპებზედ ლოცვა და მიიღო წმიდა სჯული. სჯული ღვთისაგან მოცემული, რომელიც ერთად-ერთს ღმერთსა და მუჰამედს სცნობსო. რამდენიმე ხნის შემდეგ ზოგი დარიგებით და ჩაგონებით, ზოგი შიშით და მუქარით მთლად გათათრდნენ ქართველები, მოისპო

აქეთ ქრისტიანობა. პირველ ხანებში მღვდლებს სთხოვეს, რომ თქვენც მიიღეთ მუჰამედის სჯული, ჩვენ გასწავლით ლოცვებს და მერე ხოჯობას მოგცემთო. მაგრამ მღვდლებმა უარი განაცხადეს და ზოგმა-კი მიიღო მაჰმადის სჯული.

ამ სოფლებში დარჩა გაუმაჰმადიანებელი მხოლოდ სოფ. ყინჩაური, რომელიც სხალტის ხეობაზედ მდებარეობს. ყინჩაურელებმა დიდხანს იმაგრეს თავი ქრისტიანობით, ამისი მიზეზი იყო სოფ. ყინჩაურის მღვდელი, რომელიც მეტად მწიგნობარი ყოფილა, მქადაგებელი და ქრისტიანობის მოყვარე. ეს მღვდელი ამაგრებდა თავისს ხალხს, ეს მღვდელი წინამძღვრობდა მათ. ეს ოსმალოს უქუმათს[5] ეუბნებოდა, რომ ჩვენ დაგვაყენეთ ჩვენს სჯულზედ და ჩვენ არაფერს დაგიშავებთ, თქვენი ერთგული ქვეშვრდომნი ვიქნებითო. სამართალი ამის ნებას აძლევდა, რადგანაც ის მღვდელი მეტად გამჭრიახი და შორს-მჭვრეტელი ყოფილა. ეს სხვა მღვდლებივით მალე არ დამორჩილებია ოსმალოს ადგილობრივ მთავრობის განკარგულებას. ეს მღვდელი თავისს სოფლის ხალხს გარდა, სხვა სოფლის ახალს გამაჰმადიანებულს ქართველებშიაც-კი ჰგადაგებდა ქრისტეს სჯულს, მათ ასმენდა და არცხვენდა საიდუმლოდ, რომ თქვენ ოსმალოს ბრძანებას დაემორჩილეთ ჩვენის ბეგიების მოტყუებით და სჯული გამოიცვალეთ გამაჰმადიანდითო. რიგიანი ქართველი სჯულს არ გამოიცვლისო, თქვენ არავინ დაგხოცდათ და თუ დაიხოცებოდით, ეს უკეთესიც იქნებოდა და სჯულიდან კი ხელი არ უნდა აგეღოთო... ამ მღვდლის მეოხებით ბევრი ახლად გამაჰმადიანებული ქართველი მობრუნდა მამაპაპის სჯულზედ და საიდუმლოდ დაიწყეს ქრისტიანობის აღსარება. ბევრნი ერთსა და იმავე დროს თათრულ წესებსაც ასრულებდნენ და ქართულასაც.

მაგრამ გავიდა რამდენიმე ხანი, მღვდელი დასმენილ იქმნა ჯაშუშებისაგან ამ ხეობის აღიებ ხიმშიაშვილებთან, რომ ყინჩაურის ხალხს გარეშე სხვა ახალ გამაჰმადიანებულს ქართველებშიაც ჰქადაგებს ძველს სჯულსაო, ბევრი გადაიყვანა მან ძველს სჯულ-

---

[5] მთავრობა (რედ.).

ზეო. ამის გამო დიდი რისხვა აწვიეს ამ მღვდელს ხიმშიაშვილებმა. ქრისტიანად დაშთენილებს უკანასკნელად გამოუცხადეს, რომ მალე ამათ ხოჯა და მოლები გაეგზავნათ, ჯამე გაუკეთეს და ლოცვის დროს ხალხს იქ დაუწყეს შეკრება; მღვდელს ხმა არ გასცეს, ამას უთხრეს, შენ შენს ეკკლესიაში ილოცე, ხმა არ ამოიღო, თორემ მაშინათვე თავს მოგჭრითო. ამ დროს მღვდელი მოხუცებული ყოფილა, მას ძალაც აღარ ჰქონია. ქადაგებისთვის თავი დაუნებებია და ეკკლესიას კი არ განშორებია. ეკკლესიაში დარჩენილა და თვითონ მარტოკა ლოცულობდა თურმე და ეკკლესიას ჰპატრონობდა.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ეს მღვდელი ავად გამხდარა. ამას იქ ახალი გამაჰმადიანებული ქართველები თურმე შიშის გამო ვერ ეკარებოდნენ, ეშინოდათ, რომ მთავრობამ არაფერი დაგვწამოსო. მღვდელი ძლიერ ავად გახდა და შეწუხდა, საქმე გაუჭირდა. სნეულმა მიმართა ყინჩაურის ხოჯას და სთხოვა თავისთან მისვლა. ხოჯა მივიდა. მღვდელმა უთხრა:

– რა კი ასე დავიღუპენით ჩვენ და აქეთ ჩვენის კაცისა აღარავინ არის და არც არავინ მეკარება მე, ამიტომ დაგავალებ შენ, ჩემი სიკვდილის შემდეგ შენ მაინც მიპატრონო, დამასაფლავე.

მღვდელი მალე გარდაიცვალა, მივიდა მასთან ხოჯა, თათრულის წესით მოამზადა და ბოლოს ასწიეს და წაასვენეს სასაფლაოზედ და ხოჯამ დაასაფლავა. ამ მღვდლის და ეკკლესიის ნივთები ხალხმა დაისაკუთრა და ამათ წაიღეს ყველაფერი. მალე დაქცეულ იქმნა თვით ეკკლესიაც, ისე რომ დღეს ყინჩაურში მხოლოდ ნასაყდრევი ადგილი და ქვები-ღა სჩანს. ოსმალოს მთავრობას ეკკლესია სრულიად დაუქცევ-დაუნგრევია.

ლაპარაკობდნენ ძველად, რომ სხალტის ზარები და ნივთები მიწაში ჩაფლული, რადგანაც გამაჰმადიანების დროს ესენი იმერეთს და ქართლს ვერ წაუღიათ და აქაურ ჩუმ ქრისტიანებს ისინი მიწაში ჩაუმარხავთ, რომ თათრებმა არ მოიტაცონო. ძველად ხიმშიაშვილებმა იცოდნენ ეს ადგილი, სადაც ემარხა ყველაფერი სხალტის ეკკლესიისაო. ზოგნი ამბობენ, ვითომც ხიმშიაშვილებმა იგინი ერთ დროს ამოიღესო.

სხვა-და-სხვა ეკკლესიის ხაზინაც იქვე მის ახლო-მახლო უნდა იყოსო; ძველად ეს ადგილები ჩვენში ბევრს ბერიკაცებს და დედაკაცებს სცოდნიათ, მაგრამ იგინი არავის ეუბნებოდნენ ამას, რადგანაც, რომ შეიტყოს ვინმემ, ის ამოიღებს და წაიღებსო, ოსმალნი მოიტაცებენ და ჩვენ კი იმედი გვაქვს, რომ ოდესმე ქრისტიანები მოვლენ და ყველა ესენი მათ დარჩებათ. ესენი თათრებისათვის რა საჭიროა? შემდეგ დროში რომ მოხუცებულთ იმედი გადაუწყდათ და ქრისტიან ქართველები აქ არ ჩნდებოდნენ და ნამდვილ მაჰმადიანობა დამყარდა, მას შემდეგ ესენიც აღარავის რას ეუბნებოდნენ და მალავდნენ, დედ-მამას თავიანთ ღვიძლი შვილების შიშიც კი ჰქონდათ. ბერიკაცები და დედაკაცები დაიხოცნენ და იმ ადგილების ცნობებიც მათ თან გაიყოლეს, სადაც კი მიწაში რამე იყო დამარხულ-დაფლული. სომხებს ხშირად უნახავთ ასეთი ნივთები, გათათრებულ ქართველებისგან იგინი ამაებს სიამოვნებით ყიდულობდნენ. ხშირად ჩვენი ქალებიც მიჰყიდდნენ ხოლმე მათ ძველ ნივთებს სხვა-და-სხვა სავაჭრო ნივთებზედ.

სხალტის ტაძარი

(სოფ. ფანჩხის მამასახლისის სულეიმან მურად-ოღლის (იგივე გელაძე) და სხვათაგან ნაამბობი)

ჩვენი ქრისტიანობის დროს, სცხოვრობდა ერთი მეფე, რომელსაც სახელად თამარ დედოფალი ერქვა. ამ მეფეს აქეთ ცხოვრება დიდად უყვარდა. ერთხელ ამ ხეობისაკენ მოუხდა გამოვლა და დარჩენა იმ ალაგას, სადაც დღეს სხალტის ეკკლესია სდგას. აქ ყოფილა ერთი ისეთი დიდი მსხლის ხე, რომელიც თავის ტოტებით მთელ მის მიდამოებს ჩრდილავდა და ჰფარავდა. თამარ დედოფალმა ისურვა იმ ხის ქვეშ ღამე დარჩენა, გათიება; აქ გაათიეს ღამე. თამარ დედოფალმა ის ხე სიზმარში ნახა. მეორე დღეს ბრძანა, რომ აქ ეკკლესია უნდა გავაკეთოთო, რამდენიმე ხნის შემდეგ ეკკლესიისათვის შენობის მზადება დაიწყეს, მალე იმ

ცნობილ ხესაც დაუწყეს მოჭრა, მაგრამ რამდენსაც მოსჭრიდნენ იმ ხეს, იმდენჯერ იმას მეორე დღეს ისევ შეერთებულს, მთელს ხედავდნენ, ხალხმა ვერაფერი გააწყო და შეწუხდა ძლიერ. ბოლოს ერთმა დაარიგა ასე, დღეს რომ ხე მოსჭრათ, მონაჭერის ძირს ცულები დაარჭეთ და ისე დასტოვეთ ამაღამ და ხვალ იგი აღარ შეერთდებაო. ხე მოსჭრეს, ცულები ისე დაურჭეს, იმ ღამეს ისე დასტოვეს. მეორე დღეს მივიდნენ და ნახეს, რომ ხე მოჭრილია, აღარ შეერთებულა, ცულებიც ისევ ისე წინანდებურად დატოვებულნი იყვნენ.

მალე დაიწყეს ეკკლესიის კეთება. ეკკლესიის ერთი კარები სწორედ იქ მოაქციეს, სადაც ის დიდი ხე მდგარა. კარებში ორ ალაგას ამისი ბოძები დააყოლეს, რაზედაც უნდა შეებათ ეკკლესიის კარები, და აი სწორედ ის ხეები, რომლებიც დღეს კარებშია ჩატანებული, ეს სწორედ იმ ხისგან არის დარჩენილიო.

სხალტა კიდევ აი რისთვის დარქმევია ამ ეკკლესიას: როცა ამის შენება დაუწყიათ, ეს ამბები მთელს ამ მხრის ხალხს გაუგია, ხოლო ვინც დაშორებით იყვნენ და ვერ ხედავდნენ ეკკლესიის შენებას, ისინი ისეთ პირს ჰკითხავდნენ ხოლმე, რომელთაც ეკკლესიის შენობა ენახათ:

– დიდს ეკკლესიას სად აკეთებენო? ამაზედ მნახველნი მიუგებდნენ:

– მსხალთან, დიდი მსხლის ხე რომ სდგასო. ეს ხე ყველას სცოდნია მაშინ და შემდეგ დროებში სიტყვა „მსხალთან“ სხალტად გადაკეთდაო.

ყველაზე ადრე ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველებში შარბათის სმა სხალტის, მირატის და ტბეთის ხეობაში შემოსულა, რადგანაც აქაური ხალხი უფრო მუშა ხალხი ყოფილა, იმ დროს ყველას ჰქონდა თავისი ვენახი და მარანიო. ახალ გამაჰმადიანებულთ ხშირად როცა რამე კარგი ლხინი ექნებოდათ ესენი თავიანთ ქრისტიან ნათესავებს დაპატიჟებდნენ ხოლმე და ამათ ღვინის მაგიერ შარბათს მიართმევდნენო; რადგანაც გამაჰმადიანებულთ აღკრძალული ჰქონდათ ღვინის კეთება და სმაო, მათ უკრძალავდნენ თვით ვაზის მოშენებასაც-კიო!

(ნაამბობი დერვიშ ბეგ ბეჟანიძისაგან)

სოფ. წაბლანის და ფაჩხას გვერდით, ერთ მთის ძირობას, სადაც ხოდაბუნის ადგილებია, ძველად ყოფილა ეკკლესია. ეს ეკკლესია მაჰმადიანობის მიღების შემდეგ დაუქცევიათ და ეკკლესიის ქვები აქეთ იქით მიუყრ მოუყრიათ, ზოგი ხალხს წაულია. ერთი ქვა ამ ხეობის წყლის ნაპირას ჩაგორებულა. დიდი ქვა ყოფილა და ზედაც ქრისტე ჯვარცმით დახატული. ამ ქვასთან დედაკაცები მივიდოდნენ ხოლმე, სარეცხს მიიტანდნენ, აღნიშნულს ქვაზედ შესდგებოდნენ და სარეცხს წყალში რეცხავდნენ და ავლებდნენ. ერთ დღეს, ერთმა დედაკაცმა მიიტანა სარეცხი, შედგა ქვაზედ და დაიწყო რეცხა. ამ დროს ფაჩხის კლდის ერთ დიდ ლოდს დაუყვირნია იმ ქალისთვის:

– ადექი, გაათავე, წადი, თორემ მოვდივარო. ქალმა ყურადღება არ მიაქცია. კლდემ კიდევ მისცა პასუხი:

– სთქვი რამე მიდიხარ თუ არა, თორემ საცაა წამოვალო? ქალმა უთხრა:

– ჯანდაბას შენი თავი, მე რას მიყვირი, წამოიქეცი და დაიქეციო.

ქალმა როგორც გაათავა ყვირილი, იმ წამსვე წამოვიდა ის დიდი კლდე და დაეცა იმ ქვას, რომელზედაც ქალი იდგა და ქალი თავის სარეცხით შიგ მოაყოლა და გაქვავდა. ეს საქმეები ალბად იმიტომ მოხდა, რადგანაც ის ქვა ეკკლესიისა ყოფილა და ზედ ჯვარი და წმინდანები ყოფილან დახატულნი. ალბად ღმერთი არ ჰყაბულობდა მას, რომ ჭუჭყიანის ფეხთსაცმელით და ჭუჭყიანი სარეცხის გასარეცხად დედაკაცები ზედ შესდგებოდნენ და სარეცხს რეცხავდნენ; მაშინ ქალები ახლად გამაჰმადიანებულნი იყვნენ და ესენი პირის ბადის ხურვას ჯერ მტკიცედ არ იყვნენ შეჩვეულნი. ყველაფერ საქმეებს მოურიდებლივ აკეთებდნენ. მას შემდეგ ზოგიერთ სოფლის დედაკაცებს 1850 წ. დიდი შიში ჰქონიათ ხოლმე, ესენი წყალზე სარეცხს ვერ წაიღებდნენ დასარეცხად; ყველას ახსოვდა იმ დედაკაცის ამბავი. დღეს კი ეს ამბები აღარავინ იცის, ამის გამო ანდაზად დარჩენილა ხალხში: – „რას იძახი ფაჩხის კლდესავითაო".

სოფ. ხულოს ეკკლესიის დაქცევა

(75 წლის ყადი ოღლი ბოლქვაძის ნაამბობი)

ხულოში დიდი მშვენიერი ეკკლესია ყოფილა, მთელი ეკკლესია თლილი ქვით ნაშენი. მე არ მინახავს და მამაჩემი-კი იტყოდა ხოლმე, რომ ხულოს ეკლესია ტბეთისთანა იყოვო, სხალტას სჯობდაო. ამ ეკკლესიის მღვდლებად ჩვენი გვარის კაცები იყვნენო, ბოლქვაძეები. ქართველებს რომ გათათრება დაუწყეს, მაშინ ჩვენი ძველებიც გაათათრეს; გათათრებულს მღვდელს ბოლქვაძეს ყადობა მისცეს და ამიტომ გვეწოდა ჩვენ ყადი ოღლი. ჩვენ თუმცა თათრებად გადავკეთდით, მაგრამ ხულოს ეკკლესიას კი პატივისცემას და პატრონობას არ ვაკლებდით, სუფთად ვინახავდით. ახმედ-ფაშა ხიმშიაშვილი რომ გაძალუნდა, მაშინ ამან დაიწყო სხალტის ეკკლესიის დაქცევის ფიქრები. მიზეზი არავინ არ იცოდა. ერთს დღეს ახმედ-ფაშა ხიმშიაშვილმა დაიბარა ჩვენი პაპა და გამოუცხადა ასე:

– ხულოს ეკკლესია უნდა დავაქციოთ და გიცხადებ, ხალხი მოაგროვოთ დასაქცევად.

– როგორ შეიძლება, ფაშავ, მისი დაქცევა. ის ჩვენის ძველების სალოცავი იყო, სალოცავი მუსლიმანის თუ ქრისტიანის, ორივე ერთია და როგორ იქნება მისი დაქცევა?

– უეჭველად უნდა დაიქცეს, სთქვა ახმედ ფაშა ხიმშიაშვილმა.

– ჯამედ გადავაკეთოთ, ცოდვაა მისი დაქცევა. მიუგო ყადი ოღლი ბოლქვაძემ.

– არ შეიძლება, ეგ მაგარი ქვის ეკკლესია არის, დღეს თუ ხვალ აქ ქართველნი მოვლენ, იგინი ამ ეკკლესიაში შევლენ, აქედგან დაგვიწყებენ ბრძოლას და მოგვერევიან, ჩვენ მაშინ მათთან ვერაფერს გავაწყობთ. საქმე წაგვიხდება. ქვის ჯამე ჩვენთვის საჭირო არ არის, მისს ალაგას ხის ჯამე ავაგოთო, სთქვა ახმედ ფაშამ.

– ფაშა! ხის ჯამე დალპება, ყოველთვის შიში ექნება და ქვის ჯამეს-კი არაფერი წაუხდება. ნუ ვიქთ მას, ნუ დავაქცევთ.

– არ შეიძლება, უნდა დავაქციოთ, მისი შიში გვაქვს.

რამდენსამე ხნის შემდეგ ახმედ-ფაშას ბრძანებას შესრულება დაუწყეს და ეკკლესია დააქციეს. ისე დააქციეს, რომ საძირკვლისა მხოლოდ ერთი არშინი კედელი-ღა დასტოვეს. მაშინ მთელი ხულო სავსე ყოფილა ეკკლესიის ქვებით; ქვების უმეტესი ნაწილი ახმედ ფაშას გაუზიდვინებია და იქვე ხულოში თავისთვის აბანო და სარაია გაუკეთებინებია. ზოგი ქვები ახმარეს ხიმშიაშვილების სასაფლაოს გარშემოსავლებელს გალავანს, ზოგი ქვებით იქვე ახლოს წყარო გააკეთეს, ეს წყარო დღევანდლამდის არის დაშთენილი ჯამეს გვერდით. და ზოგი ქვები სოფლელებმა გაზიდეს სახლების საკეთებლად. ეკკლესიის კედლებზედ დადგეს ხის ჯამე. გავიდა რამდენიმე ხანი და ხის ჯამე დალპა. დამპალი დააქციეს და მის ალაგას ახალი დადგეს, რამდენიმე ხნის შემდეგ ახმედ-ფაშას სახლ-კარი და სარაიაც დაიქცა და ყველაფერი გაფუჭდა. ამის შემდეგ არ გავიდა დიდი ხანი, რომ ხულოში მტერიც მოვიდა და ყველაფერი დაიმორჩილა. მტრის მოსვლას ვერც არა ეკკლესიის დაქცევამ უშველა და ვერც არა სხვა სიმაგრეებმა. ძველები იტყოდნენ ხოლმე, რომ ახმედ ფაშამ ეკკლესიის დაქცევით ღმერთი გაარისხა, კარგი საქმე არ ჰქნა! ხალხი იტყოდა ხოლმეო, რომ მისი სახლ-კარიც ისევე დაიქცევაო. და ეს თქმულობაც მართლა აღსრულდა, დღეს მისი სახლ-კარი ხულოში ნანგრევად არის ქცეული და ქვებს სოფლელები მიეზიდებიან აქა იქ სახლების საკეთებლადაო.

მე ვნახე ხულოს ჯამეს საძირკველი, ხიმშიაშვილების სასაფლაოს კედლები, ჯამეს გვერდით გაკეთებული წყარო ხულოში ყოფილა, და აწ დაქცეულ ხიმშიაშვილების სახლში ძლიერ ბევრი ჩუქურთმიანი ქვები აღმოჩნდა, რომელთაც ცხადად ეტყობა, რომ ისინი წინად ეკკლესიის უნდა ყოფილიყვნენ.

(ჩაქვისთაველის ღრმად მოხუც ყადის ჩიჯძავაძის ნაამბობი)

აჭარაში გათათრების საქმე ერთობ გაძნელებულა. ზოგიერთი მოხუცებული კაცები და ნამეტურ დედაკაცები ქრისტიანობაზედ მტკიცედ იდგნენ და თან ოსმალოს მოლა-ხოჯებსაც ეკამათებოდნენ და ედავებოდნენ; ამ მოხუცებულებს ყოველთვის და ყველგან სულ ქრისტიანობაზედ ჰქონდათ ლაპარაკი. ახალგაზრდებს ყოველთვის იმას ელაპარაკებოდნენ, რომ ეგების ოდესმე თქვენის ძველების სჯულზედ გადახვიდეთ თქვენაო. ასეთ მოხუცებულთ რიცხვი აჭარაში დიდი ყოფილა; ამათ თურმე მოლა-ხოჯებს გაუჭირეს საქმე. ბოლოს მთავრობისაგან ასეთი ბრძანება გამოსულა, რომ ყველა ეგენი დაიჭირეთ და გაათათრეთო, თუ არ გათათრდნენ მერე დახოცეთო. მალე აჭარის მოხუცებულნი შეუკრებიათ და აქა-იქ ციხეებში დაუმწყვდევიათ, საპატიმროებში ხოჯები მიუგზავნიათ და ხოჯებს ლოცვები დაუწყიათ. ზოგიერთი მოხუცებულები მიუზიდნიათ მაჰმადიანობაზედ და ზოგნი კი ვერა. ვინც ვერ მოაქციეს, ესენი აჭარ წყლის შესართავთან მიურეკიათ, სადაც ძველად თამარ მეფის ხიდი ყოფილა და რომელ ხიდის ნიშნებიც დღესაც სდგას. ამ ხიდზედ დაუდვიათ თავ-საკვეთი, მოხუც ქრისტიანებს თავს სჭრიდნენ, მერე ენის წვერსა და ფაშას უგზავნიდნენ თავსა და ტანს კი ჭოროხში ჰყრიდნენო. ეს საქმეები მომხდარა ამ ასის წლის წინად, ე. ი. 1790 წლებში.

(დევრიშ ბეგ ბეჟანიძის ნაამბობი)

სოფელს „ვაიოს“ ქართველების გამაჰმადიანებამდე სხვა სახელი ჰრქმევია აი როგორ: „ვაიოს“ გაღმა მხრის ქართველნი გამაჰმადიანდნენ. სოფელ „ვაიოს“ მხრის სოფლის ქართველნი ხალხნი-კი ქრისტიანად დაშთნენ. გამაჰმადიანებულნი მიეცნენ თათრულს ცხოვრებას, – ზნესა და ჩვეულებას. ქალებმა პირზე პირ-ბადე ჩამოიფარეს, ქრისტიან და გამაჰმადიანებულ ქართველებთან

მორიდება დაიწყეს, აღარ ვის ეჩვენებოდნენ. ქრისტიან ქართველ ქალები-კი ყოველთვის პირ-ბადე ახდილნი იყვნენ და ყველას თავისუფლად ეჩვენებოდნენ, ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველებს თათრების ყველაფერი მოსწონდათ, გარდა ქართველებისაგან პირის დამალვისა. ამათ ძლიერ ენატრებოდათ ახალ გამაჰმადიანებული ქალები, რომ ქრისტიან ქართველ ქალებივით პირ-ახდილნი ყოფილიყვნენ. მაგრამ რას იზამდნენ! ახალ გამაჰმადიანებულნი ძლიერ ეტრფოდნენ ქრისტიან ქართველ ქალებს.

ერთი გამაჰმადიანებული ქართველი გადაეკიდა ერთ ქრისტიან ქართველის გოგოს, მაგრამ გოგო არ მიჰყვებოდა ამას ცოლად, რადგანაც ეს ეუბნებოდა მას, რომ შენ მაჰმადიანი ხარო. ისევ გაქრისტიანდი და მაშინ შეგირთავო. საქმე დიდხანს განეგრძო. ბიჭმა თვალ-თვალება დაუწყო გოგოს. ერთხელ გოგო თავის მშობლებმა წისქვილში გაგზავნეს და თან ხორბალი გაატანეს. გოგო წისქვილში მიმავალმა ბიჭმა დაინახა. გოგოს წისქვილში მისვლისას რამდენიმე კაცით თავზედ დაეცა და მოიტაცა. ამ მოტაცების დროს გოგომ მორთო ყვირილი.

„ვაი, ვაიო!“ მიშველეთ, მიშველეთ, დამიჭირეს ამ სჯულ გამოცვლილებმა.

მაგრამ მშველელი არავინ გაჩნდა. გოგო გაიყვანეს გაღმა, ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველებში, ქალმა ბევრი იდარდა, ინუხა, იტირა, ეხვეწებოდა ასე:

– ნუ მათათრებთ, დამანებეთ თავი, თორემ თავს მოვიკლავ, მოვიწამლავ. არ ვიცოცხლებ.

ძალით გაამაჰმადიანეს და ბიჭზედ ახტი უქნეს (აქორწილეს). ზემოხსენებულ სოფელს ამ შემთხვევის გამო დაერქვა სახელად „ვაი-ვაიო“.

სოფ. ვაიოზედ ბევრნი კიდევ სხვა ამბებს ლაპარაკობენ. ვაიოში ქრისტიანობის დროს ერთი დიდი მშვენიერი ეკკლესია ყოფილა, – ერთიც პატარა. დიდი ეკკლესია დაუქცევიათ სელიმ ფაშის დროს და პატარა-კი დაუტოვებიათ. პატარა ეკკლესიის კედლები დღევანდლამდის სდგას. ზოგნი ამბობენ, რომ „ვაიო“ მიტომ დაერქვა იმას, რადგანაც გამაჰმადიანების დროს ხალხი

სულ „ვაის“ ჰყვიროდაო; ზოგნი ამბობენ: ამ სოფელს ყიზილბაშები დაეცნენ და როცა აოხრებდნენ, მაშინ ხალხი „ვაის“ ჰყვიროდაო და ამიტომ დაერქვაო. ზოგნი ამბობენ, რომ როცა ქართველებს ამაჰმადიანებდნენ, მაშინ ბევრნი არ გამაჰმადიანდნენ და ცოცხალნი დარჩნენ, თავიანთს ნათესავებს ჰგლოვდნენ და ტიროდნენ და ჰყვიროდნენ, „ვაიო, ვაიო“, და ამიტომ დაერქვაო. ზოგნი კიდევ სხვანაირად ლაპარაკობენ.

და ამის შემდეგ ქრისტიანობისათვის დიდი ტანჯვა და ვაება სოფ. ვაიოს ხალხს გამოუცდიაო. ვაიოს შემდეგ, სატანჯველ ალაგად ქედა ყოფილა დანიშნული. პირველ ხანებში, ვინც არ თათრდებოდა, დაიჭერდნენ, ქედაში მიიყვანდნენ, პარასკევ დღეს, ლოცვის დროს, ჯამეში შეიყვანდნენ, ვინც თათრობას მიიღებდა, ის ცოცხალი შთებოდა, ვინც არა და იმას კარში გამოიყვანდნენ და ლოცვის შემდეგ ხეზე ჰკიდებნენ და ახრჩობდნენ, დამხრჩვალები სამ დღეს ეკიდნენ ხეზედ და ახლად გათათრებულ ქართველებს აყურებინებდნენ, ერთ ჯუმა (პარასკევი) დღეს, ქედაში 50 კაცი და დედაკაცი ჩამოჰკიდეს ხეებზედ და დაახრჩეს სჯულის გამო 1765 წლებს.

ჭვანის ხეობის გამაჰმადიანება

(ჭვანელების გვათუასაგან ნაამბობი)

სამეგრელოში გვათუამ რაღაც დააშავა. სამეგრელოს მთავარი მას სასტიკად დაემუქრა. გვათუა სამეგრელოდგან ზეგანში გამოიქცა, სოფელს ჭვანში მოვიდა, დასახლდა, მალე თათრობაც მიიღო, შემდეგ წავიდა სამეგრელოში, მოტყუებით წამოიყვანა თავისი ცოლ-შვილი და მოყვანისთანავე ყველა ესენი ჭვანში გაათათრა. შემდეგ ამისა გვათუამ საქართველოს გოგო-ბიჭის ტაციაობა გაიხადა საქმად და ამით ეაჭრობდა თითქმის. ეს დიდს დახმარებას აძლევდა ოსმალთ, რომ ამათ სამეგრელოში მაჰმადის სჯული შეეტანათ და გაევრცელებინათ. უკანასკნელ გვათუები

საშინლად წახდნენ და ომის შემდეგ ოსმალეთში გადასახლდნენ. დღეს მხოლოდ ერთი მოხუცი-ღა სცხოვრობს ჭვანაში და ესეც გარდამეტი მტერი ქართველთა, და დიდათ მოწადინე ქაბაში წასვლისა. ამან მითხრა ასე:

– მე ძლიერ მებრალები, რომ შენ, მაგეთი წმინდა ოსტატი კაცი, სიკვდილის შემდეგ უნდა წანყმდე. ცოდო არა ხარ შენა, რომ ჯოჯოხეთში ნახვიდე? გამაჰმადიანდი, რომ შენი სული სიკვდილის შემდეგ სამოთხეში წავიდეს; გთხოვ, რომ მექაში ნამოხვიდე, – გვათუების მეოხებით ბევრი მეგრელი გამაჰმადიანებულა. ესენი თურმე მეამბოხე მეგრელს სამეგრელოდგან თვისკენ იხმობდნენ, ზეგანში ასახლებდნენ და მერე ამაჰმადიანებდნენ. 1790 წლებში ამათ მიუმხრიათ 30 მეგრელი და მალე ყველა ესენი გაუმაჰმადიანებიათ. ამათ იქ ცოლები შეურთავთ და მერე სამეგრელოზედ გათარიშება უწყიათ და ტყვეების ტაციობა და ოსმალში გაყიდვა.

(სოფ. მერისელის ქართველ მაჰმადიანის მოხუცის ერისთავის ნაამბობი და სხვების)

ძალით გამაჰმადიანებული ქრისტიანობდნენ და ესენი საიდუმლოდ ღორის ხორცსაც სჭამდნენ. იგინი გარეულ ღორებს ხოცავდნენ თურმე ტყეში და ატყავებდნენ. იქ სჭრიდნენ ხორცს და მერე შინ მიპქონდათ. ქვედა მარადიდში ერთხელ ასეთი შემთხვევა მოხდა: ხოჯას დაუჭერია ხალხი ღორის ხორცის ჭამაზედ. ამაზედ დიდი დავიდარაბა ამტყდარა. ხალხი სამართალში მიუციათ და ბოლოს აღმოჩენილა, რომ ესენი ჩუმად ქრისტიანები ყოფილან. მათ თავიანთი მღვდელიც ჰყოლიათ. მღვდელი ერის კაცის ტანთსაცმლით ყოფილა; ამათ ღორის ხორციც უჭამიათ, ღვინოც უწურავთ ხოლმე და მით ზიარებულან კიდევაც. ამ ამბების შეტყობის შემდეგ მთელი ეს ხალხი მიურეკიათ ჭოროხის ნაპირზედ, ამათში ქალებიც ყოფილან ბევრნი; უკან ხმალ ამოღებული ოსმალები დასდგომიან და მოლებს დაუყვირნიათ:

– სთქვით, რომ დღეიდან თათრები ხართ, ქრისტიანობაზე ხელს იღებთ და ღორის ხორცს აღარ სჭამთო.

– არ შეგვიძლიანო, დაუყვირნიათ ერთად ყველას. ოსმალებს მიუგია:

– რაკი არ შეგიძლიანთ, მაშ შედით მაგ ჭოროხში და ვინც შიგ გაცურდება, გაღმა გავა, ის დარჩება ქრისტიანად, ვინც არ შევა, იმას ხმალი დახვდება უკან. ამაზე ბევრნი შეშინებულან და განუცხადებიათ, რომ დღეიდგან ნამდვილი მაჰმადიანები ვიქნებით და ყველაფერს ბრძანებას შევასრულებთო. ვინც წინააღმდეგნი ყოფილან, ისინი სულ შესულან ჭოროხში; ჭოროხი ამ დროს დიდი ყოფილა და ყველა ეს საბრალოები შიგ დამხრჩვალან და ერთიც არ გასულა გაღმა. ამ დროს ქვედა მარადიდში 50 კომლი იყო და ყველა ესენი ჭოროხში ისე დაილუპნენ ქრისტიანობის გულისათვის, რომ სოფელში 5 კომლი-ღა დარჩაო და აი ამ მიზეზით მოისპნენ ამ სოფლის მცხოვრებნიო. შემდეგ თურმე დასცინოდნენ მათი შთამომავალნი, რომ ჩვენმა ძველებმა ღორის ხორცის ჭამის გულისათვის თავები ჭოროხში დაიხრჩვესო. ამ შემთხვევის შემდეგ-კი მარადიდელნი მთლად გაუმაჰმადიანებიათ და მათი სოფლის ეკკლესიების ქცევა-ნგრევაც დაუწყიათო.

ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ მარადიდელნი ქრისტიანობის გულისთვის ოსმალების წინ ენამნენ, დაიტანჯნენ, მათგან დედაკაცებიც კი ებრძოდნენ ოსმალებს და გათათრების გულისთვის სისხლს ღვრიდნენ, მაგრამ არ იქმნა, უკანასკნელ იგინიც მობეზრდნენ ბრძოლას და გათათრდნენ სჯულით. ერთ ღამეს, მარადიდის ტყეში, მაღლა, ერთ ეკკლესიის გვერდით, ექვსმა დედაკაცმა მოიკლა ხანჯლით თავი, ორმა თოკით დაიხრჩო, სამმა მოიწამლა და რამდენი კიდევ სხვა გვარის სიკვდილი ეწამა, ყველას ვერ მოვსთვლით!

(სოფ. დერეხოხნაში ნაამბობი ქართველ მაჰმადიანის მოხუცი ლეზგა მხაცკაძის მიერ)

მე რომ შვიდის წლისა ვიყავი, კარგად მახსოვს, რომ მაშინ სოფ. დერეხოხნის ნახევარი ხალხი ქრისტიანები იყვნენ და ესენი ჩუმად ინახავდნენ ქრისტიანობას. ესენი ღამე შეიყრებოდნენ ხოლმე ერთს სახლში, ერთს ჭრაქს დაანთებდნენ, იქ მღვდელი იდგა ხოლმე და ჩუმად ლოცულობდა და ხალხს ალოცებდა. მღვდელს ვერავინ რას შეატყობდა, რადგანაც ის ვაჟკაცურად (ერის კაცად) იყო ჩაცმული. ეს ჩუმი ქრისტიანები მაჰმადიანობასაც ასრულებდნენ, პარასკეობით ჯამეზედაც მოდიოდნენ და ლოცულობდნენ. ასე და ამ გვარად დიდხანს ინახეს ამათ თავი, მაგრამ ბოლოს შეუტყეს ეს საქმეები, ყველანი დაიჭირეს და გარდაწყვეტით გამოუცხადეს, რომ, თუ ქრისტიანობას თავს არ გაანებებთ, იცოდეთ, რომ ყველას თავები მოგეჭრებათო, შეშინდნენ ყველანი და გამაჰმადიანდნენ სრულიად. ასე რომ დერეხოხნის ქართველთ გათათრება 100 წელიწადიც არ არის.

ამ 60 წლის წინად, მე კარგად მახსოვს, რომ აჭარაში აქა-იქ ჩუმად ღვინოს დასწურავდნენ ხოლმე. ხან დედაკაცები ჩარექებით ეკკლესიებში მიიტანდნენ და დააწყობდნენ. აჭარაში ეკკლესიებში სანთლის მიტანაც იცოდნენ, ფულის და ბამბის. ვინმე ავად რომ გახდებოდა, მაშინვე ეკკლესიებს მიუტანდნენ ძველ შესაწირავს და იქ დააწყობდნენ, ამის შემდეგ ავადმყოფი მორჩებოდა. ვინმე რომ ყვავილით, ან სხვა რამით გახდებოდა ავად, იმას თქვენებურს ლოცვებს უმღერებდნენ ხოლმე და ავადმყოფები მორჩებოდნენ. ყველა ესენი გადავარდა ამ ოცდა ათის წლის წინად და დედაბერს დედაკაცებში თქვენებური ლოცვები დღესაც ბევრმა იცის ზეპირად. მოლებმა და ხოჯებმა ერთს დროს ჩვენებურს ქალებს დაუშალეს თქვენებურ ლოცვების თქმა; ამიტომ როცა ავად გახდებოდა ვინმე, მაშინ ჩვენიდან წავიდოდნენ გურიაში კაცები. იქ დაიქირავებდნენ გურულს დედაკაცებს, მოიყვანდნენ აქა და ამათ ათქმევინებდნენ ხოლმე ქართულ ლოცვებს და გალობას. მაგრამ ბოლოს ესეც აკრძალეს ხოჯა-მოლებმა, რომ ჩვენის კაცი-

სათვის ქრისტიანის ლოცვა არ შეიძლებაო. თუ გინდათ, ხოჯები წაიყვანეთ და ნიგნი და ლოცვები აკითხვინეთო. ესე დაავიწყდა ხალხსა და მას შემდეგ ჩვენში ავადმყოფი რომ შეწუხდება, ამისათვის ხოჯას იხმობენ და ლოცვას წააკითხებენ „ყურანიდამ", რომ ავადმყოფი მორჩესო.

(ნაამბობი თევდორეს ორცველის სააკ-ოღლისაგან)

აჭარა ყველაზედ გვიან გამაჰმადიანდა. სპარსელთ საქართველოსთან ომი ჰქონდათ. სპარსელთ ქართველებს ვერაფერი დააკლეს, მათ მხოლოდ აჭარა დაიჭირეს და ბევრი შავი დღეებიც დააყენეს. ქართველნი ძლიერ შეწუხდნენ ამაზედ. მცირე ხნის შემდეგ ესენი დაირაზმნენ სპარსელთ წინააღმდეგ და ერთს დღეს ომი განუცხადეს: აჭარელთ დაეხმარნენ სხვა ქართველნიც, ამათ დაიწყეს ომი და სპარსელნი საქართველოიდან განდევნეს და თავიანთი ქვეყანა განათავისუფლეს. რამდენიმე ხნის შემდეგ ოსმალნი ჭანეთის გონიამდის მივიდნენ და გონიაში გაიმაგრეს ფეხი. გონიის ციხიდამ ამათ დაიბარეს აჭარის მოწინავე პირები და გამოუცხადეს ასე:

– ოსმალნი გარეკეთ. ბევრი წვა-დაგვა მოგადგათ, ახლა ჩვენ გვინდა აჭარაში შემოვიდეთ და ძალით თქვენი ქვეყანა დავიჭიროთო. თუ გინდათ, თქვენ ჩვენ ნებით დაგვმორჩილდით და თავი დაგვიკარით, თუ არა და ჩვენ ძალით შემოვალთ აჭარაში, – ომს დავიწყებთ და ძალით დაგიმორჩილებთო. დაფიქრდნენ ქართველნი, პასუხი ვერ მისცეს, აჭარაში გაგვიშვით და იქ ჩვენებს დავეკითხებით და მალე მოგცემთ პასუხსო. ქართველნი წამოვიდნენ აჭარაში და ყოველისფერი ქართველებს მოახსენეს, რომ ოსმალნი ასე გვითვლიან და თქვენ რას იტყვითო? ერმა მოუგო:

– ჩვენ არ შეგვიძლიან, ოსმალს თავს ვერ დავუკრავთ, მათი თავის დაკვრით ბოლოს ჩვენ გაგვათათრებენ და დავიღუპებით. ხალხი უარზე დადგა. მოწინავე პირებმა რჩევა მისცეს, რომ სა-

ქმეს წავაგებთო. ისევ ნებით დავუკრათ თავიო. ხალხმაც ნება მისცა და ესენი წავიდნენ და ოსმალთ მოახსენეს, რომ ოღონდ ნუ აგვაოხრებთ და ჩვენ ჩვენის ნებით გემორჩილებითო. ოსმალთ მიიღეს და ყველა მონინავე პირებს დახმარება მისცეს. საჩუქრები, მიწები დაურიგეს და როგორც თავისის ნებით დამონებულს ერს ხარჯად ათის თავი დაადეს.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ოსმალთ ამ პირებს აჭარის ადგილების გამგეობა ჩამოართვეს და მის ნაცვლად საჩუქრები დაუნიშნეს. ამის შემდეგ ოსმალთ გამოუცხადეს ქართველებს, რომ თქვენ ოსმალური ენა უნდა შეისწავლოთ, რადგანაც სახელმწიფოსთვის ეს საჭიროაო. მალე სტამბოლიდგან გამოუგზავნეს მასწავლებელი ხოჯები და ქართველ ყმაწვილებს სწავლება დააწყებინეს მხოლოდ თათრულის ენისა და წერა-კითხვის. რომელი ყმაწვილიც-კი დაისწავლიდა თათრულს ანბანს, იმას კარგს საჩუქრებს და საქმეებს აძლევდნენ; ამით წაახალისეს ქართველთ ბავშვები და მათში ააღორძინეს თათრულის ენის სიყვარული. რაკი ეს მოხდა, მერე ხოჯებმა ბავშვებს მცირეოდნად მუსლიმანობაზე ქადაგებაც დაუწყეს და ეს სარწმუნოება ყმაწვილებს შეასწავლეს. ამ დროს აჭარა ისევ ქრისტიანობაში იყო. ოსმალთ დაიწყეს დიდად მეცადინეობა. მალე ოსმალთ მიიხმეს ქართველი მონინავე პირები, ამათ მისცეს დიდი საჩუქრები, ქრთამები და სთხოვეს, რომ თათრის სჯულის გავრცელებაში თქვენ ჩვენ დაგვეხმარეთო. მონინავე პირებმა სიტყვა მისცეს და დაიწყეს მაჰმადის სჯულის გავრცელება ქართველ ხალხში. უმეტესად ახალგაზრდებში ავრცელებდნენ ამას და მოხუცებულებს ისე სტოვებდნენ, ნამეტურ ქალებს. რამდენიმე ხნის შემდეგ აჭარას გამოლმა მხრის უმეტესი სოფლები გამაჰმადიანებულ იქმნა. ყველაზედ დიდი ხანი ქრისტიანობით თავი შეინახეს გაღმა მხარში ქედამა და სოფ. ოცვამ. აქ ქრისტიანობის სასტიკ მფარველად სოფ. ბორცვის მღვდელი კაკაბაძე იყო. ეს მღვდელი იყო დიდად მქადაგებელი, მოყვარე ქრისტიანობისა და პატივისმცემელი ქართველთა, ეს მღვდელი დღე და ღამე დადიოდა ხალხში და ხალხს ამაგრებდა ქრისტიანობაზედ. ეს ამბები ოსმალთ იცოდნენ და ორცვის კაკაბაძე

მღვდელს დიდად ემუქრებოდნენ, მაგრამ მღვდელი მაინც არ უშინდებოდა მუქარას.

ეს მღვდელი ქედის დიდს ეკკლესიაში დადიოდა, იქ ზარს რეკავდა. ოთხი-ხუთი სოფლის ხალხს ლოცვაზე იხმობდა. რამდენიმე ხნის შემდეგ მაჰმადიანობა ქედაშიაც შემოვიდა; ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველთ კაკაბაძე მღვდლისა ძლიერ ეშინოდათ და მაჰმადიანობას ჩუმად ინახავდნენ. განვლო რამდენიმე ხანმა და ამათ ჯამეს კეთება მოინდომეს, მაგრამ კეთებას ჯერჯერობით ვერ ჰბედავდნენ, კაკაბაძე მღვდლის შიში ჰქონდათ.

ბოლოს მაინც ეს ეკკლესიაც დაუქცევიათ თათრებს. კაკაბაძე მღვდელი რომ მოსულა, შორიდგანვე შეუხედნია ეკკლესიისაკენ და ეკკლესია დაქცეული უნახავს. ეკკლესიის გვერდით-კი უცბად დადგმული ხის ჯამე. კაკაბაძე მღვდელს გულს შემოჰყრია, ტირილი დაუწყია და უთქვამს:

– ვაი მე, ახლა კი დაეცა აჭარაო!..

ბევრი უწუხნია, ხალხშიაც ბევრს ცდილა, რომ ქრისტიანობა არ დაცემულიყო, მაგრამ ვეღარა მოუხერხებია-რა. ბოლოს საქმე იქამდის მისვლია ამას, რომ სოფ. ორცვადგან გაქცეულა და ჩაქვისაკენ წასულა, რადგანაც ჩაქვას იქითა მხარე იმ დროს საქართველოს ეკავა და იქ ისევ ქრისტიანი ქართველები იყვნენო. კაკაბაძეს ცოლ-შვილი-კი ორცვაში დარჩნენ და მღვდელს აღარავინ დაანება. ესენი ოსმალოს მთავრობამ გამოიკითხა და კაკაბაძე მღვდლის შვილებს ქეშიშ-ოღლი უწოდეს, და ერთ შვილს თათრული წერა-კითხვა დაასწავლეს და მალე მოლობაც მისცეს: რადგანაც მამაშენი ქეშიში, მღვდელი იყოვო, იმის ნიშნად ამ დღის შემდეგ ამ სოფლის მღვდლობა თქვენი გვარის კაცებს ჰქონდესთო. მას შემდეგ ასეც არის და ორცვაში ხოჯა-მოლობა ყოველთვის ქეშიშ-ოღლებს უკავიათო. ამ მღვდლის შემდეგ-კი აჭარაში მაჰმადიანობა ერთობ მალე წავიდა, მხოლოდ მოხუცებულებს-კი არ ამაჰმადიანებდნენ და ქართველ ქალებსაც ხმას არა სცემდნენ. ქართველ ქალებში თათრობა სულ სხვა-ნაირად შეუტანიათ.

გამაჰმადიანების შემდეგ აჭარის ქართველებში მევენახეობა ამოვარდნილაო. ამბობდნენ ხოლმე, რომ მთელი აჭარა სულ

ვენახებად იყო გარდაქცეული და სოფლიდან სოფლამდის სულ ვენახებით იყო დაფარულიო. ზოგნი კი ამბობენ, რომ ვენახები ვითომც ქართველებში სპარსელებმა მოსპეს და ამათ შემდეგ რაკი აჭარა ოსმალთ აიღეს, მის შემდეგ, აქ ქართველებმა ვაზის გაშენება ვეღარ გაბედეს, რადგანაც ოსმალეთიც უშლიდა ამასაო.

შემდეგ და შემდეგ ოსმალოს ხოჯებმა ქართველებში დაიწყეს ქართულის ენის მოსპობის შესახებ ქადაგება, რომ მუსლიმანი კაცი ქართულს ენაზედ არ უნდა ლაპარაკობდესო. მაგრამ ამათ ენა-კი ვერ მოსპეს და რაც ქართული ძველი წიგნები იყო, ესენი-კი სულ ცეცხლში დააწვევინეს, რადგან ესენი ხალხს ეუბნებოდნენ, რომ სახლში ქართული წიგნების შენახვა ჩვენის სჯულის წინააღმდეგიაო. ხალხს არაფერი ესმოდა, მოლებს უჯერებდნენ და ბევრს ძვირფასს ქაღალდებს სწვავდნენ. ასეთი ქაღალდები თვით ჩვენს ძველებსაც დაუწვავთო.

მე, მახსოვს, რომ აქეთკენ დიდრონი წიგნების ტყავებისაგან ჩასაცმელ ჩუსტებს აკეთებდნენ, ქალამნებს, პატარა გუდებს და სხვა-და-სხვა რამეებს აკრავდნენ ზევიდგანაო. ზოგიერთი ისეთი წიგნები ყოფილა აქეთ, რომ თითო წიგნი ნახევარი ფუთი გამოვიდოდაო.

ხოჯებისა და მოლების ასეთი ქადაგების მეოხება იყოვო, რომ ამ თხუთმეტი წლის წინად აჭარის ორს სოფელშიაც დაუწვავთ წიგნები, სახელდობრ: ხერთვისსა და კაპნის თავში.

კახაბერის, აჭარის, შუახევის და ხულოს გამაჰმადიანება

(ნაამბობი სოფ. ზვარელ 80 წლის სელიმ აღა-იშიოღლისაგან და მაჰმადიან თურმანიძისაგან)

ოსმალთ აჭარა მაგრა დაიმორჩილეს. მერე გამაჰმადიანება დაუწყეს, მაგრამ საქმე ერთობ გაუჭირდათ. აჭარელებს ოსმალთაგან მოციქულები მოუვიდათ და მაჰმადიანობა განუცხადეს; მოციქულები

უკან დააბრუნეს, თან გააყოლეს თავიანთი მოციქულებიც და შეუთვალეს ასე:

– ჩვენ გვიმსახურეთ ისე, როგორც გენებოთ, ხოლო სჯულს-კი თავი დაანებეთ, ჩვენ ჩვენს სულს არ დავჰკარგავთ, არ გავმაჰმადიანდებით:

ქართველების ასეთი უარი ოსმალოს ფაშას ძლიერ ეწყინა. მალე ტრაპიზონიდგან ოსმალოს ჯარი მოვიდა და კახაბერში ომი ატყდა. ომში ოსმალნი დაეცნენ, აჭარელნიც ბევრნი განყდნენ; ბოლოს ოსმალთ ხერხი მოიგონეს და ხალხის ფულით შესყიდვა დაიწყეს. პირველად შეისყიდეს სოფ. ერგე, ბათუმის ზემოდ, კახაბრისა და აჭარას შუა და პირველად სოფ. ერგეს ხალხი გამაჰმადიანდა. ოსმალთა, მუსლიმანთა სალოცავი ჯამე პირველად ამ სოფელში გააკეთეს. აქედან ნავიდნენ აჭარისაკენ და დაიწყეს მეცადინეობა, მაგრამ ვერსად რა მოახერხეს, ვერც თხოვნით და ვერც შიშით ვერავინ გაამაჰმადიანეს. უკანასკნელნი მივიდნენ სოფ. ორცოში და მცხოვრებთ შესყიდვა დაუწყეს და თან განუცხადეს:

– ერგე გამაჰმადიანდა და თქვენ რას იტყვით?

ორცოს მცხოვრებთ ეს წინადადება ჯერ ეუცხოვათ, ეჯავრათ კიდეც, მაგრამ მალე დამორჩილდნენ ბრძანებასა და მიუგეს:

– ყოველივეს აღვასრულებთ, რასაც-კი გვიბრძანებთ, გავმაჰმადიანდებით, მეტი რა გზა გვაქვს!

ესენი მალე გამაჰმადიანდნენ და მეორე ჯამეც ამათში გააკეთეს, კაკაშვილების სახლების მახლობლად. აქედან ნავიდნენ მერისში. მაშინ სოფ. მერისში 700 კომლი სცხოვრობდა. ოსმალთ მერისელთაც აცნობეს გამაჰმადიანება:

– ერგე, ორცო და სხვა სოფლები გამაჰმადიანდა და თქვენ რაღას იტყვით. მაჰმადიანდებით თუ არა?

მერისელთ უარი უთხრეს:

– არ გავთათრდებით, გინდა დაგვხოცეთ და მაგას კი ვერ ვიზამთ!

რამდენიმე დღის შემდეგ ამათში ჩხუბი გაიმართა. ს. მერისის მცხოვრებთ რიცხვი მთლად გაწყდა; შვიდას კომლში მხოლოდ

ერთი გვარის რამდენიმე ოჯახი გადარჩა, ცეცხლაძეები. დანარჩენნი: კაცი, ქალი, მოხუცი, ახალგაზრდა და ყმაწვილი გამწყდარან მთლად სჯულისათვის ბრძოლაში. მერისში მაშინ სოფლის სახლები ისე ახლო-ახლოს იყო, რომ კატა ერთის სახლის სახურავიდან მეორე სახლზედ გადახტებოდა ხოლმეო. ეს სახლებიც მთლად დაუქცევიათ ოსმალთ. ბოლოს ცეცხლაძეებიც გამაჰმადიანებულან. მესამე ჯამეც მერისში დაუდგავთ. აქედგან წასულან შუა ხევის სოფლებში და სოფლელებისათვის უთქვამთ:

– აჭარა გამაჰმადიანდა და თქვენ რაღას იტყვით, გამაჰმადიანდებით თუ არა? შუახეველნი მოტყუებულან და გამოუცხადებიათ:

– რაკი აჭარელნი გამაჰმადიანდნენ, მეტი რა გზა გვაქვს, ჩვენც გავმაჰმადიანდებითო.

ესენიც გამაჰმადიანებულან. ამათთვის მიუციათ ხოჯები და მეოთხე ჯამეც აქ გაუკეთებიათ. შუა ხევის გამაჰმადიანების შემდეგ ოსმალნი წასულან ხულოში, მაშინ იქ ერთი დიდი მღვდელი მჯდარა და ერთიც ქართველი თავადისშვილთაგანი. ოსმალთ ამათთვისაც განუცხადებიათ გამაჰმადიანების ამბავი.

– ფადი-შაჰის ბრძანება მოვიდა და გეცხადებათ, რომ თქვენ უნდა გამაჰმადიანდეთ.

უფროსს მღვდელს და მმართველს თავადს უთქვამთ:

– ჩვენ, ხალხის გამაჰმადიანებაზედ პასუხს ვერ მოგცემთ. ჩვენ, რა ვიცით, ხალხი რას იტყვის. დღეს ხალხთან მოვილაპარაკებთ, ხვალ გადავწყვეტთ საქმეს და ზეგ მოგცემთ პასუხს.

ოსმალნი დასთანხმდნენ. დიდმა მღვდელმა და თავადმა ფადიშაჰის ბრძანება ხალხს აცნობეს, მაგრამ ხალხმა სთქვა:

– არ გვინდა არ გავმაჰმადიანდებით, დავიხოცებით და მაგას არ ვიზამთო.

მეორე დღის საღამოს შეშინებული დიდი მღვდელი და თავადი ხულოდგან სხვაგან გაიქცნენ და დაიმალნენ. ხალხი უპატრონოდ დარჩა და ამიტომ მათში დიდი შლილობა მოხდა. ოსმალთ ბევრი აღარ აცალეს და პირველ ბრძანებისთანავე დაუწყეს გამაჰმადიანება და ფადი-შაჰის ბრძანების ასრულება, მათ ერთობ ძვირად

დაუჯდათ; ზეგნელები ცხარედ იბრძოდნენ სჯულის გამო და თითქმის მთლად გაწყდნენ. ვინც დარჩნენ, იმათ პირობა მისცეს ასე:

– ოღონდ ჩვენ ნუ გაგვამაჰმადიანებთ და მოგცემთ პირობას, რომ დღეის შემდეგ ჩვენ ჩვენს შვილებს-კი გავამაჰმადიანებთო და ასე მოისპობა ერთ დროისთვის ქრისტიანობაო.

ოსმალთ ნება დართეს. ხალხი დარჩა თავისს სჯულზედ, მხოლოდ ვისაც შვილი მიეცემოდა, ის-კი ოსმალთა „სუნეთს" უნდა მიეღო და გაემაჰმადიანებინა. მაშინ მოსიარულე „სუნეთები" აქ ბევრნი ყოფილან ოსმალოდგან მოსულნი. იმ დღიდგან პირობისამებრ ხალხს დაუწყვია შვილების გამაჰმადიანება და 10-15 წლის განმავლობაში უკვე გამოჩენილან პატარ პატარა ქართველი თათრუკები. ერთ ზაფხულის დღეს, ქრისტიან ქართველებს ყანაში მკა ჰქონიათ. ერთ ხნიერ კაცს ერთ ახალ მოზარდ ქართველ მაჰმადიანისთვის უთხოვნია ასე:

– შვილო, თათარო, წადი ერთი დოქი ცივი წყალი მოიტანე. ყმაწვილ ბიჭს ძლიერ სწყენია თათრად წოდება და უთქვამს:

– მე, თათარი რაში ვიქნები, თათარი-კი არ ვარ, ქრისტიანი ვარ, ქართველი. იქ მყოფთ მიუგიათ:

– რა ვქნათ, შვილო, მაგრე ხარ შენ გადანათლული და ჩვენ რა ვქნათ. ჩვენც არ გვინდოდა, მაგრამ ძალამ გაგათათრა. ყმაწვილი ბიჭი ძლიერ გაგულისდა, გაგულისებული საჩქაროდ გაიქცა ყანისკენ, ერთი გოჭი დაიჭირა, ხელდა ხელ დაკლა, გამონლა, ხორცი შესწვა მწვადად, მალე ჭამა დაიწყო და თან უყვიროდა ხალხს:

– ეხლაც თათარი ვარო! ახლა მაინც არ დამესხნებითო?

მაჰმადიანობის პატივის-მცემელთ ქართველთ ჯავრი მოუვიდათ და ამათა სთხოვეს მას:

დღეის შემდეგ აღარა ჰქნა შვილო ეგ, თორემ საქმე ცუდად წაგივა. ფადი-შაჰი შეგიტყობს და მაშინათვე თავს მოგკვეთენ ჯალათებიო.;

ასევე დაურიგებიათ ყმაწვილი დედ-მამას. ყმაწვილს პირობა მიუცია:

– დღეის შემდეგ აღარ ვიზამ ასეთ საქმესა, დღეში ხუთჯერ ნამაზს ვიზამ, ყოველს ვახტის ლოცვისათვის ჯამეში წავალ, წმინდა მაჰმადიანობას დავიჭერ და ქრისტიანობასა და ქართველებს შევიჯავრებო. ასეთი ამბები ბევრი კიდევ სხვა მომხდარა მაშინ გამაჰმადიანების გამო. მოხუცებული კაცი და დედაკაცები ხშირად მოგროვდებოდნენ ძველ ეკკლესიების გვერდით და მწარე ცრემლებით სტიროდნენ და ქვითინებდნენ ხოლმეო. სოფ. ზვარეს ეკკლესიის ნივთები მათ სულ მიწაში დაუმარხავთო.

აჭარაში და ნამეტურ მერისის ხეობა თუმც გაწყდა სჯულის გამო ბრძოლაში, მაგრამ შემდეგ ისევ გამრავლდნენ. გურიიდგან აქ ძლიერ ბევრი გაჭირებული გლეხ-კაცობა მორბოდა, მაჰმადიანდებოდა და სახლდებოდა, რადგანაც საქართველოში მებატონები ძლიერ აწუხებდნენ თავიანთ ყმებს. აჭარელებს ხელობად ჰქონდათ მიღებული, საქართველოში სიარული და გოგო-ბიჭების სყიდვა. ესენი დადიოდნენ გურიაში, ქართლში, იმერეთში და სხვაგან, ქართველ თავად-აზნაურებისაგან ყიდულობდნენ დიდ-ძალ გოგო-ბიჭებს; ამათ მოერეკებოდნენ აქ, ყველას ათათრებდნენ, ზოგს აქვე ასახლებდნენ და მით ამრავლებდნენ მაჰმადიანებს და ზოგიც მიჰყავდათ ტრაპიზონს, სტამბოლს, ქურთისტანს და იქაურს დიდრონ ფაშებზედ ქართველ ყმანვილებს ერთობ კაი ფასად ჰყიდდნენ, რადგანაც ესენი უფრო ლამაზ გოგო-ბიჭებით ვაჭრობდნენ საქართველოში.

მერისის ხეობის სოფლელებს ერთი დიდი ეკკლესია ჰქონიათ. ეს ეკკლესია სოფ. მერისში ყოფილა გაკეთებული, ხალხის გამაჰმადიანების შემდეგ ოსმალებს ეს ეკკლესია ძალიან მალე დაუქცევიათ საძირკვლამდის, მერისელ ქართველებზე ერთობ გაჯავრებულნი ყოფილან: ვაი, თუ მერისის ხეობის სხვა სოფლებმაც გვიმტყუნონ და გვეჩხუბნონ ისე, როგორც მერისელები შეგვებნენო. მერისის ეკკლესიის ნანგრევებს ხალხი თურმე ახლოს არ ეკარებოდა, უკანასკნელ ხანებში კი ეს ქვებიც გაუზიდ-გამოუზიდნიათ აქეთ-იქით. ერთი წამლებთაგანი ავად გახდა და მოკვდაო. ასეთ ამბებს მერისელი მოხუცნი ხშირად ლაპარაკობდნენ და თან დასძენდნენ:

– ალბად ცოდვა ყოფილა ეკკლესიიდგან ქვების ნაღება, აქაური ეკკლესიები სულ ჩვენი ძველების გაკეთებულია. ადრე მერისში ერთ ალაგას მინის თხრის დროს „ხაჩი" იპოვნესო, ე. ი. ჯვარი. ჩვენდა საკვირველად მერისის ხეობაში და მთლად მთელს ქართველ მაჰმადიანებში ჯვარს „ხაჩს" უწოდებენ. ეს ნოდება სომხურია. ქართულად ჯვარს ნიშნავს. მე აქა-იქ ვკითხე, თუ ხაჩს რად ახსენებთ, რატომ ქართულად არ უწოდებთ მეთქი. მათ მკითხეს:

– ქართულად რა ჰქვიან ხაჩს? მე მივუგე:

– ჯვარი. ხაჩ სომხურია! მათ მითხრეს:

– ჩვენი ძველებიც ასე უწოდებდნენ, ოსმალურადაც ასე უწოდებენო. ალბად ოსმალთაგან შემოსულა ეს სახელი და ქართული დაკარგულაო. ყველგან ეკკლესიას „ქლესიას" უწოდებენ. წინად ჩვენში ბავშვი რომ ავად გაუხდებოდათ და შეუწუხდებოდათ, ავადმყოფებს ძველს ნაეკკლესიარებში მიიყვანდნენ და ალოცებდნენო, აქ ლოცვა წამლად მიაჩნდათო. ამის ნაცვლად მოლებმა და ხოჯებმა შემოიღეს ავად-მყოფის გვერდით „ყურანის" კითხვაო.

ჩაქვისა და კინტრიშ-ქოგულეთის გამაჰმადიანება

(ნაამბობი ს. აჭყვისთაველის 120 წლის ქამჯარაძისაგან)

მე პატარა ვიყავი, ასე 6-10 წლისა ვიქნებოდი, როცა ოსმალები ბათუმის აქეთ წამოვიდნენ და ციხის ძირს მოადგნენ. რადგანაც მაშინდელი გურიისა და ოსმალოს სინორი ციხის ძირთან იყო. გურულებსა და ოსმალთ დიდი ჩხუბი მოუხდათ. გურიელები მაშინ ჩვენში ცხოვრებდნენ და ხალხს აქეზებდნენ ომისათვის, ყველაზედ კარგად ჩვენები ომობდნენ. ციხის ძირთან დიდძალი ხალხი გაუწყვიტეს ოსმალთ, მაგრამ ბოლოს მაინც გაჭირდა საქმე, ოსმალთა გვძლიეს და ციხის ძირს გადმოვიდნენ, ესენი აქეთ ფეხს ვერ გადმოდგამდნენ, მაგრამ ჩვენში გაჩნდნენ ჯაშუშ-გამცემი კაცები, ესენი იყვნენ სოფ. ზენდიდელი გუგუნავები, დუმბაძეები და ძველი ქობულეთელი ჭყონიები. ამათ გვიღალატეს ჩვენ და

ოსმალთ მიემხრნენ. ამათის ხრიკებით გადმოვიდნენ ოსმალნი სინორს და მთლად ჩაქვი დაიჭირეს. მაშინ ჩვენს მხარეს სახელად კახაბერი ერქვა. კახაბერი ჩოლოქიდგან იწყებოდა, აჭარისა და ლაზისტანის სინორზედ თავდებოდა. ასე, ამ მხარეს, ძველად კახაბერი ერქვა და არა ჩაქვი. ბათუმი, ქობულეთი, კინტრიში და სხვ. – ეს ბოლოს შემოვიდა ხმარებაში. ჩაქვის აღების შემდეგ ოსმალნი კინტრიშისკენაც მალე გადმოვიდნენ და მთელი ეს ადგილები დაიჭირეს. ორი კვირის განმავლობაში ამათ მთლად დაიმორჩილეს აქაურობა და მთელი ეს ადგილები დაიჭირეს. და თავიანთი გავლენა და ძლიერებაც დიდათ გაავრცელეს აქ. მერე აქედგან ხინოსკენ ნავიდნენ. ხინოში მაშინ ეკკლესია იყო და იქ დიდი ქეშიში (ეპისკოპოსი) იჯდა. იმ ქეშიშს სხვა ქეშიშებიც ჰყვანდა და ესენი სოფლებში დადიოდნენ; აქედგან ჩუმად აჭარის სოფლებში გადადიოდნენ და იქ გამაჰმადიანებულს ხალხს რაღაცაებს უშვრებოდნენ. ოსმალებმა ეს დიდი ქეშიში თავის სხვა ქეშიშებით აღარ დააყენეს იქ, მალე გამორეკეს იქიდგან და უთხრეს, რომ აქ ერთი ქეშიშიც კმარაო. პატარა მღვდლები სულ წამოვიდნენ და იქ დარჩა დიდი ქეშიში მარტო. ჩვენები დადიოდნენ იქ სალოცავად და ცხვარი და ქათმები მიჰყვანდათ ხოლმე ქეშიშისათვის; ჩვენს გარდა სხვებიც დადიოდნენ სალოცავად იქ. ხან-და-ხან ცეკვა-თამაში და თოფის სროლაც იცოდნენ.

ოსმალების აქ დაბინავების შემდეგ ჩვენებურები აქ არ დგებოდნენ და ნახევარი ჩაქვა და ქობულეთი გურიაში გადასახლდა, სახლ-კარს ოხრად სტოვებდნენ აქ და მიდიოდნენ გურიელებისაკენ, რადგანაც აქ გამაჰმადიანებისა ეშინოდათ. თუმცა, პირველად ოსმალები არ გვამაჰმადიანებდნენ, მაგრამ ჩვენებს მაინც ეშინოდათ, რადგანაც ამ დროს აჭარა უკვე გამაჰმადიანებული იყო. ბევრნი დარჩნენ აქა და ბევრნი გაიქცნენ გურიისაკენ; გაქცეულები იქ ძალიან დაღარიბდნენ. ჩემი დედის-დედაც გაიქცა და მეც თან წამიყვანა. ჩვენ წაგვიყვანეს ქუთაისისაკენ, ერთ სოფელში, სადაც ჩვენი ნათესავები სცხოვრობდნენ, ჩვენი მეგვარეები. იქ კარგა ხანს დავრჩით. მე კარგად მახსოვს, რომ იქ ორჯელ მაზიარა ეკკლესიაში ჩემმა ნენემ და ღორის ხორციც

მიჭამია ბარე სამჯერ (ე. ი. ბევრჯელ). იმერეთში ღორს ძალიან სჭამენ. რამდენიმე ხნის შემდეგ ამბავი მოვიდა, რომ ოსმალები ხალხს არ ამაჰმადიანებენო; ამბობდნენ, რომ ჩვენ ძალით არავის გავამაჰმადიანებთო და ამიტომ ყველანი ჩვენის სახლ-კარისაკენ და სოფლებში დავბრუნდეთო. თუ გამაჰმადიანებას დაგვიწყებენ, მერე კიდევ გამოვიქცეთო, ძლიერ ბევრნი დასთანხმდნენ ამაზედ და დაბრუნდნენ თავ-თავიანთ სოფლებისაკენ. ყველა დაბინავდა თავისს სახლში. ეკკლესიებში ხუცები ლოცულობდნენ, ხინოს ხუცესსაც ნება მისცეს სხვა ქეშიშების მიყვანისა. ჩვენც ჩვენს სოფელს აჭყვაში დავდეგით. ოსმალებს მცირე ხარჯს ვაძლევდით, არ გვაწუხებდნენ, არც სჯულზე გველაპარაკებოდნენ რამეს. ბევრნი თავადები და აზნაურები კი არ დარჩნენ ჩვენსკენ და გურიაში გადავიდნენ.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ოსმალმა დიდ-ძალი ჯარი მოიყვანა და ჩვენი და გურიის საზღვრები შეჰკრა. ზოგი ჯარი სამზღვრებზე დააყენა და ზოგი აქა-იქ სოფლებში: ჩვენ გვეგონა, რომ ჯარი საზღვრების გასამაგრებლად მოიყვანესო, მაგრამ ასე არ აღმოჩნდა. რამდენიმე დღის შემდეგ მთელი კინტრიშ-ქობულეთის მამაკაცები ერთ ალაგას დაიბარეს და გამაჰმადიანება გამოუცხადეს. ხალხმა შესძახა:

– არ შეგვიძლიან, ჩვენ არ გავმაჰმადიანდებით, დავიხოცებით და მაგას კი არ ვიზამთ!

ოსმალთ არ ჰქმნეს, არ შეისმინეს თხოვნა. ამ ჩხუბის დროს გუგუნავა, დუმბაძე და ჭყონია მაჰმადიანებად აღმოჩნდნენ; ესენი წინადვე გამაჰმადიანებულიყვნენ ოსმალთ შესყიდვით. ამათ იყვირეს:

– ბიჭო, ჩვენ გავმაჰმადიანდით და რა დაგვაკლდა? არაფერი. გირჩევთ გამაჰმადიანდეთ თქვენცა, თორემ ბევრი დაიხოცებით. ხონთქარი ძლიერია, ხალხმა მაინც არ ჰქნა. ოსმალთ მოთავე კაცები დაიჭირეს და ამათ სთხოვდნენ, რომ ხალხს გამაჰმადიანება ურჩიეთო, ამათ არ ჰქნეს და იმ დროის გამაჰმადიანებული თავდგირიძეები დიდად ლანძღეს. ამაზედ ჩხუბი ასტყდა და ეს კაცები ერთი კვირის შემდეგ ჭახათის ზემოთ, ტყეში დაარჩეს და

ეს დამრჩვლები რამდენიმე დღეს თოკით ეკიდნენ ხეებზე. დიდი შლილობა მოხდა, დიდი სისხლის ღვრა; ოსმალნი ქრისტიანებს აქ არ აყენებდნენ და არც სხვაგან უშვებდნენ; ჩვენები კიდევ არ მაჰმადიანდებოდნენ და ამიტომ დღე და ღამე ხალხის ხოცვა იყო, დედაკაცებისა და ბავშვების ტირილი და დიდი უბედურება.

ოსმალთ ბევრი ხალხი დახოცეს, მალე ჭახათისკენ, გემის საბამისკენ ქვის სარჩობელა და თავ-საკვეთი გააკეთეს და იქ ძლიერ ბევრი ხალხი ჩამოარჩეს, მაგრამ მაინც არ იქნა, ოსმალთ ვერ შეაშინეს აქაურები. ამ დროს ბებია ჩემი ხელ-მეორედ გაიქცა ოზურგეთისაკენ და მეც თან წამიყვანა. მაშინ ვიქნებოდი 13 წლისა. მე და ერთი ჩვენსავით გამოქცეული ქობულეთელი ჯაში გრ. გურიელის პაპასთან დაგვაყენეს და ბებიაჩემი ბატონს გურიელს ეხვეწებოდა, რომ ეს ბიჭი არავის მისცეთ, რომ არ გამიმაჰმადიანონო. ბებია-ჩემი კი ისევ შინისკენ დაბრუნდა და სთქვა: სადაც ჩვენები დაიხოცებიან, მეც იქ უნდა მოვკვდეო. ოსმალთ ხალხის გაუმაჰმადიანებლობა არ ჰქნეს და ამის გამო დიდძალი ხალხიც დახოცეს: საქმე გაჭირდა. ბოლოს რამდენიმე მღვდელი და კაცი სიმონ გურიელთან მოვიდნენ და შველა სთხოვეს. სიმონმაც პირობა მისცა და ეს მალე სტამბოლში წავიდა, მეც მოსამსახურეთ თან წამიყვანა; მასთან სხვა თავადებიც იყვნენ. ამათ ხონთქართან მორიგება ჰქმნეს და ნება აიღეს, რომ ქობულეთის და ჩაქვის ქართველები არ გაამაჰმადიანონო. ამიტომ მალე წამოვიდნენ და აქაურ ფაშებთან ხონთქრის ბრძანება ჩამოიტანეს და საქმე გააათავეს. ყველა დამშვიდდა, ყველა თავის სახლ-კარის გაკეთებას და გამაგრებას შეუდგა; ყველამ შეიტყო, რომ მორიგება მოხდა და ხონთქარმა ნება დაგვრთა, რომ ქრისტიანებად ვიქნეთო. ჩემი ბებია გადმოვიდა გურიაში და მეც უკან წამიყვანა ბატონისაგან, რადგანაც გამაჰმადიანების შიში აღარ გვაქვს ბატონის წყალობითაო. მეც წაველ, ჩვენსას წასვლა ძლიერ მიხაროდა.

რადგანაც ჩვენში გამაჰმადიანებულნი აქა-იქ იყვნენ, ამიტომ ოსმალის ფაშებმა აჭარიდან ხოჯები და მოლები გამოგზავნეს ჩვენში და ესენი ალოცებდნენ ახალ გამაჰმადიანებულ ქართველებს. მალე აქა-იქ სოფელ-სოფელ ჯამეების კეთება იწყეს, ჩვენ

ხალხს ამაზე ძლიერ მოსდიოდათ ჯავრი. ხოჯა რომ „ლაილაჰეს“ სათქმელად ავიდოდა ჯამეზე და დაიწყებდა ძახილს, ჩვენები ამაზე დიდად ჯავრობდნენ და ამბობდნენ:

– რას ყვირის ეგ მ-ი, ეგაო და სხვანი. ხშირად ქვას, ტალახს და ხის ნაჭრებს ესროდნენ ხოლმე და გააჩუმებდნენ. მაგრამ იგინი მაინც არ იშლიდნენ თათრულებ ლოცვას და ჯამეების კეთებას. გამჩენელი ღმერთის ბრძანებით თათრობა ნელ-ნელა ვრცელდებოდა და მაჰმადიანები მრავლდებოდნენ აქ. მალე იქამდის მივიდა საქმე, რომ ყოველ სოფელში ხუთიდამ ათი კონახი იქნებოდა თათრის. თათრებსა და ქრისტიანებში ჩხუბი იმართებოდა ხოლმე და ერთმანეთს ხოცავდნენ. ქართველებს სჯულიდგან გასულები ძლიერ ეჯავრებოდათ. ხოჯა-მოლებმა ხონთქართან იჩივლეს, რომ გურჯები ჯამეებს გვიქცევენ, გვაგინებენ, „ლაილაჰეს“ თქმას არ გვაცლიან და ახალ გამაჰმადიანებულთაც ხოცავენო. ამიტომ ხონთქრის ბრძანება მოვიდა ასე: რაც გურჯები არიან მანდა, ყველანი გაამაჰმადიანეთ და ვინც არ გამაჰმადიანდეს, დახოცეთ და ერთ კაცსაც ნუ დასტოვებთ გაუმაჰმადიანებლად, რომ საქმე მორჩეს და მოისვენოსო. ქეშიშებიც მთლად გარეკეთ გურიისაკენ და იქიდგან არც არავინ შემოუშვათ თქვენში და არც არავინ გაუშვათო; ვინც იქიდგან შემოვიდეს, დაიჭირეთ და გაამაჰმადიანეთო! თუ არ გამაჰმადიანდეს თავი მოსჭერითო. ვინც მანდედგან გაიქცეს და მოასწროთ სადმე და დაიჭიროთ, ისიც მაშინათვე მოჰკალითო. ბრძანებასთან ერთად დიდი ჯარიც გამოეგზავნათ.

ოსმალნი ბრძანების აღსრულებას მალე შეუდგნენ და დაიწყეს ხელ მეორედ ხალხის ხოცვა. ერთი სარჩობელაც ძველ ქობულეთში გააკეთეს, ყოველ სოფელს გარშემო ჯარი შემოუყენეს და დაუწყეს გამაჰმადიანებაზედ ლაპარაკი, მაგრამ ბალხმა უარი უთხრა და ამაზედ ჩხუბიც ატყდა; დიდ ძალი ხალხი დაიხოცა, ძლიერ ბევრნი აქეთ-იქით გაიქცნენ, ბევრნი დაიღუპნენ, მაგრამ მაინც ბევრი გაამაჰმადიანეს და ბევრი დარჩა ქრისტიანებად; ამიტომ ჩხუბიც გაძლიერდა, გურიელებმა ველარაფერი უშველეს.

დიდი ამბები მოხდა, ქრისტიანებს ძლიერ გაუჭირდათ საქმე; აქ აღარავის უშვებდნენ, რომ ქრისტიანად დაშთენილიყვნენ და

ყველას ხოცავდნენ. ეს რომ ნახეს და აღარც ძალა ჰქონდათ ბრძოლისა, მაშინ ყველანი გამაჰმადიანდნენ, ისე რომ აღარსად სოფელში კაცი არ დარჩენილა გაუთათრებელი მოხუც ქალებს გარდა. ჩვენც მაშინ გავმაჰმადიანდით, მე მაშინ ვიქნებოდი 16-17 წლისა.

თუმცა გავმაჰმადიანდით, მაგრამ ეკკლესიებს და ხატებს-კი პატივს ვსცემდით და ბევრნი ჩვენებურნი ეკკლესიებშიაც დაიარებოდნენ სალოცავად და ჯამეებშიაც. ეს ამბები ხოჯებმა ხონთქარს აცნობეს და მალე იქიდგან ბრძანება მოვიდა, რომ ეკკლესიები ან დააქციეთ და ან ჯამეებად გადააკეთეთო. ჩვენში ეს ამბები წინადვე შეიტყეს. ამიტომ ერთ დღეს, დილა ადრიან, მამაჩემმა გააღვიძა თავისი ძმები, მეც გამეღვიძა, რადგანაც მაშინ ბევრი ვაი-ვაგლახებისაგან ძილი გამკრთალი გვქონდა. მამაჩემმა თავისი ძმები და მეც აჭყვის მთავარ-ანგელოსის ეკკლესიაში წაგვიყვანა. ეკკლესიის კარები გააღეს, შიგ ბევრი რამ იყო: წიგნები, ხატები, ფული, ჯვრები და სხვანი, ყველა ესენი ერთად შეკრიბეს და ეკკლესიის ზეით ერთი დიდი ორმო გათხარეს და შიგ ჩააწყეს, ზევიდამ ხეები დააყარეს და მერე მიწა მიაყარეს და იქ დამარხეს, რომ ოსმალთ არ წაიღონო. ზევიდან კიდევ პატარა ღობე შემოავლეს, რომ ნადირი ან სხვა ვინმე არ მივიდეს იმ ალაგზე და არ დაიპილწოსო. ეს საეკკლესიო ნივთები დღევანდლამდე იქ მარხიაო. ადგილიც დამანახვა.

(მარადიდში ახმედ ეფენდი-ხალვაშის ნაამბობი)

ლივანის გამაჰმადიანება ყველაზედ მეტად კახაბრისა და ჩაქვის სოფლებს ეწყინა. ქართველნი ძალიან სწუხდნენ ამაზედ. ბევრს მღვდელს მოსდიოდა ჯავრი, რომ ამდენი ხალხი გაამაჰმადიანეს; ამ დროს მახინჯაური გურიას ეკუთვნოდა და აქ სულ ქრისტიანობა იყო; ქრისტიანებს თავიანთი ეკკლესიაც ჰქონდათ, მღვდლად ყოფილა ვიღაც კეკიძე. ამას ხალხში გამოუცხადებია, რომ მე

მარადიდში უნდა გადავსახლდე, იქაურს დიდს ეკკლესიას უნდა ვუპატრონოთო.

მღვდელი გადასახლდა მარადიდში, ოსმალთ შეიტყეს, მარადიდში ყოფნა აღუკრძალეს, მღვდელი შეწუხდა. მაშინ აქ სცხოვრებდნენ მახინჯაურელი ხალვაშენები, რომლებმაც კეკიძე მღვდელს ფაშასთან დახმარება აღმოუჩინეს, თხოვნა მისცეს ფაშას და ფაშამ ახალ-გამაჰმადიანებულთა პატივსაცემად მღვდელს ნება მისცა მარადიდში დარჩენისა და მხოლოდ ეკკლესიის პატრონობისა, სხვა არაფრისა. თუ ვნახეთ, რომ ამ ეკკლსიაში, ან გარეშე ვინმეს ალოცებს, მაშინ იცოდეს, ცოცხალი არ დარჩებაო! ამ დროს საიდუმლო ქრისტიანთ რიცხვი აქ დიდი ყოფილა. ესენი თურმე ძლიერ ჩუმად დაიარებოდნენ მღვდელთან და ლოცულობდნენ. მღვდელი აქეთ ბარე 30 წელიწადს დარჩენილა და ამას ბევრს გამაჰმადიანებულებში მტკიცე საფუძველზე დაუმყარებია ქრისტიანობა. გამაჰმადიანებულთ ისე შეაყვარა ქრისტიანობა, რომ ესენი მღვდელს ეუბნებოდნენ:

– ჩვენ თავებს დავიკლავთ და ქრისტიანობას-კი არ დავტოვებთო! ეს ამბები მარადიდის ხოჯამ შეიტყო. ამან შეკრიბა ყოველისფერი დაწვრილებით და აცნობა ფაშას; ფაშამ კაცები გაგზავნა მღვდლის დასაჭერად და მასთან წასაყვანად. მღვდელს კეკიძეს ეს ამბავი საიდუმლო ქრისტიანებმა წინადვე აცნობეს. მღვდელი ერთ ღამეს მარადიდიდგან გაიქცა, მაქრიალისკენ წავიდა. თან გამოუდგნენ ფაშისაგან გამოგზავნილი კაცები. ამათ მაქრიალში დაიჭირეს, თავი მოჰკვეთეს უღვთოდ. ამით გათავებულა მარადიდში ქრისტიანობის საქმე.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ბრძანება მოსულა, რომ მარადიდის ეკკლესია დააქციეთ და მის ადგილს ჯამე გააკეთეთო. ბრძანება შეუსრულებიათ. მარადიდის ეკკლესია მთლად დაუქცევიათ და ზედ ეკკლესიის საძირკველზე დაუდგავთ ის ხის ჯამე, რომელიც მარადიდში დღევანდლამდე სდგას.

(ნაამბობი სოფ. ზენდიდში და ძველს ქობულეთში მცხოვრებთ გუგუნავას და დუმბაძის მიერ)

ოსმალებმა მთლად გაამაჰმადიანეს ხალხი, მერე ეკკლესიები დაქციეს. საეკკლესიო ნივთებს ხალხი სახლებში ინახავდა, მაგრამ ესენიც წაართვეს. ხალხსაც დაუწყეს თათრული ლოცვების შესწავლა და სწავლება. ამას გარდა ხალხს დაუშალეს, რომ არამც ეკკლესიებისაკენ არ გაიაროთო. ხალხი ამას ასრულებდა. ესენი ყველაფერს ერიდებოდნენ, მაგრამ ეკკლესიებში ფეხის ამოკვეთა კი ძლიერ ედარდებოდათ. დღესასწაულ დღეებისათვის ესენი თავიანთ სოფლებიდან ღამე გაიპარებოდნენ აქა-იქ სხვა და სხვა ახლო მახლო ქრისტიანთ სოფლებში და იქ ესწრებოდნენ წირვა ლოცვას და დღესასწაულ დღეებს, ნამეტურ აღდგომა ღამეს ლიტანიას. ასე და ამ გვარად ძლიერ ბევრნი დადიოდნენ ეკკლესიებში სალოცავად და მით ინახავდნენ ცოტად ძველს სჯულს.

ერთ აღდგომა-ღამეს, ჩოლოქის განაპირა, თათრის სოფლებიდან რამდენიმე კაცი გავიდა სოფელ ქაქუთის ეკკლესიაში ლოცვაზე დასასწრებლად. ესენი ლოცვას დაესწრნენ და გათენებამდის ყველანი შინ დაბრუნდნენ. ამათ სახლში ყველას უხაროდათ, რომ ესენი აღდგომა ღამეს ეკკლესიაში წავიდნენ. ეკკლესიიდან ამათ წითელი კვერცხიც მოიტანეს. იმ დროებში აქეთკენ სააღდგომოდ ყველგან ღებავდნენ კვერცხებს. იმ ღამეს, სოფ. ქაქუთში, ერთ მეოჯახეს ცხენი დაჰკარგოდა. ეს ცხენი ეძებნათ აქეთ-იქით და ვერსად ეპოვნათ. ბოლოს ეფიქრათ: აქ რომ სალოცავად გამაჰმადიანებული ქართველები იყვნენ, უეჭველად ისინი მოიპარავდნენ ცხენებსაო. მეორე დღეს ქაქუთიდან რამდენიმე ქრისტიანი გადმოვიდა, მოსძებნეს ხსენებული კაცები და მათ დასწამეს ცხენის ქურდობა. ამათ უთხრეს:

– ღმერთი, სჯული, რომ ჩვენ არ წამოგვიყვანია. ჩვენს იქ ყოფნას ნურავის ეტყვით აქ, თორემ დავიღუპებით. აი ეს რამდენიმე წელიწადია, რაც ჩვენ საიდუმლოდ ვქართველობთ და ნუ გვიზამთ რამე ცუდს!

– მაშ ცხენი გამოაჩინეთ და არავის რას ვეტყვითო, მიუგეს გურულებმა.

ამათ ცხენი ვერ გამოაჩინეს, რადგანაც არც მოეპარათ. ბევრს ეხვეწნენ, ემუდარნენ და ბოლოს იმითი მორიგდნენ, რომ ცხენის სამაგიეროდ ფული მისცეს და გაისტუმრეს. მაგრამ დახედეთ ამათ ავ-კაცობას: ესენი იქიდგან შინ კი არ დაბრუნდნენ, ქობულეთში გადავიდნენ და ცხენის ქურდობა მაინც უფროსს აცნობეს და ყოველივე შეატყობინეს, რომ აღდგომა ღამეს ჩვენსა იყვნენ და ლოცულობდნენო. ამის გამო ხსენებული კაცები დაიბარეს და კინაღამ თავები დასჭრესო, ცხენი-კი მაინც ვერ აღმოჩნდაო. ამის შემდეგ ჩუმ ქრისტიან ოჯახებს ისე გაუჭირეს საქმე, რომ ქრისტიანობას სრულიად მოაცილესო. ესენი მოსცილდნენ, წმინდად გამაჰმადიანდნენ და მერე ერთ დღეს, გავიდნენ და ქაქუთში უთხრეს ქრისტიან დამბეზღებლებს:

– ბიჭო, რა მოგემატათ თქვენ, რომ ტყუილად დაგვაბეზღებთ? ჩვენ ეხლა წმინდად გაგვამაჰმადიანეს და ჩვენი ცოდვების პასუხის მგებელი თქვენ იქნებით და თქვენი შვილის-შვილებიო!

საქმე ასე გათავდა და მერე ოსმალოს კაცები სინორის გზებს თვალ-ყურს ადევნებდნენ. რომ ქრსიტიანებისაკენ ჩუმად არავინ გასულიყო. ბევრნი მოხუცებულნი კი ქრისტიანებად დაშთნენ, ნამეტურ ქალები და ესენი როცა კვდებოდნენ, ქრისტიანულად მარხავდნენ. ხან მღვდელს გამოიყვანდნენ ჩვენში და იმას დაამარხვინებდნენ და ხან მიცვალებული გურიაში მიჰქონდათ დასასაფლავებლად. ბევრჯელ მოხდა ისე, რომ სიკვდილის დროს ზოგიერთი ახალ გამაჰმადიანებულები თავის ნათესავებს ავალებდნენ, რომ ჩვენ ქრისტიანულად დაგვასაფლავეთო. ამიტომ მიცვალებულის დამარხვას ჩვენში ქრისტიანულად ველარ გაბედავდნენ ხოლმე და მისი ნათესავები ღამე გურიაში წაასვენებდნენ და იქ დამარხავდნენ ქრისტიანულად სადმე; მაგრამ იქაც ჩუმად, რომ არავის ენახა და აქეთ ამბავი არ მოეტანა. ასეთი შემთხვევებიც მომხდარა, რომ ხანდისხან მკვდრის წამღებთ გზაში ოსმალოს მომხრე კაცები დახვედრიან, მკვდარი ნაურთმევიათ, ან კიდევ წამღებთ დაუგდიათ მკვდარი გზაში და თვითონ გაქცეულან დასამალად. რამდენჯერ მკვდარი გზაში დარჩენილა და ნადირს შეუჭამია.

ქობულეთის გამაჰმადიანება

(გულო აღა კაი კაცისშვილის ნაამბობი)

როცა ქობულეთის გამაჰმადიანება დაიწყეს, მაშინ თურმე ჩვენი ძველები მეტის-მეტი მტკიცე ქართველ ქრისტიანები იყვნენ. სჯულის გამოცვლა ძრიელ ეძნელებოდათ, მაგრამ რას იზამდნენ, „ძალა აღმართს ხნავსო“ იტყვიან ჩვენი ძველები, ჩვენც ისე მოგვივიდა, – გამაჰმადიანება გახდა ჩვენს ძალად, ჩვენს იარაღად, ამით ჩვენ შეგვეძლო სიცოცხლის პოვნა. დარჩენა, წინააღმდეგ შემთხვევაში კი გაწყვეტა. ორში ერთი უნდა ყოფილიყო. ან გამაჰმადიანება და მით სიცოცხლის პოვნა, ან გაწყვეტა და ქრისტიანად დაშთენა. გადაწყვეტას ისევ დაშთენა ამჯობინეს. რადგანაც მრავალთ იმედები ჰქონდათ, რომ ამ მხარეს, ერთ დროს, ისევ ქრისტიანი ქართველები აიღებენ, აქ ისევ ძველებური ცხოვრების წესები აღორძინდებაო.

პირველ გამაჰმადიანების დროს, ჩვენმა ძველებმა ბევრი რამ საეკლესიო ნივთები მიწაში დაფლეს. სადაც კი სოფელი იყო, იქ ეკლესიაც არსებობდა, ეკლესიას თავის ნივთები და წიგნებიც აქვნდა, ამ ნივთების უმეტესი ნაწილი სულ მიწაშია დაფლული და შენახული. ამას ჩვენი ძველები მიტომ ჩადიოდნენ, რადგანაც მათ იმედი ჰქონდათ, რომ ამ მხარეში ქართველთა ხმა და ცხოვრება ოდესმე კიდევ გაყვავილდება, კიდევ გამაგრდებიან, მაშინ ამ ნივთებსაც მიწიდან ამოიღებენ და მით ჩვენც მოგვიგონებენო.

ღვთით, ეხლა, აი უკვე მოვიდა ის დრო, ის ხანა, რასაც ჩვენი ძველები ნატრობდნენ. ეხლა ძველ ნივთებს პატრონობა უნდა, ყველა სოფლის ძველ ეკკლესიის თუ ნაეკკლესიარების ახლოს ადგილები უნდა გაითხაროს, იქ ბევრი ძველი ნივთები აღმოჩნდება, ბევრს ძვირფასს, უცხო უნახავს კვალს მივაგნებთ. ამას შრომა უნდა მხოლოდ, ცდა და საქმის პატრონობა. ნეტარ-ხსენებულმა გრიგოლ გურიელმა ამ მხრის ამბები ერთობ კარგად იცოდა და მიტომაც მოგზაურობდა აქეთ, ფულს დაუშურებლათ ხარჯავდა და მიწას ათხრევინებდა. კარგია, რომ ხსენებული პირის მაგა-

ლითებს სხვებმაც მიჰბაძონ და აქამდის მინაში ობლად შთენილ ქართველთ ნივთებს უპატრონონ.

ახალ გამაჰმადიანებულთ მოლები აი რას ეუბნებოდნენ:

გამაჰმადიანებული თუ ღვინოს, ან არაყს დალევს, ან ქართველ კაცს დაუმეგობრდება, იმას სიკვდილის შემდეგ პირში გველი ჩაუძვრება და თავს ნელში ამოჰყოფს, სასტიკად დაისჯება.

ასწავლიდნენ კიდევ შემდეგს: რაკი შენ გამაჰმადიანდი, დღეის შემდეგ რაკი წმინდა გზა ამოირჩიე ამიტომ ღმერთი ყველაფერს გაპატივებს. შენ ოღონდ დღეში ხუთჯერ ილოცე და დანარჩენის ფიქრი ნუ გაქვს, რაც გენებოს ის ჰქენი, ჩვენ სალოცავად ვართ გაჩენილები და ქართველ-ქრისტიანები სამუშაოდ; იმათ უნდა იმუშავონ და ჩვენ უნდა ვილოცოთ, იმათ რომ გინდ ჩვენ ნამუშევარიც წავართოთ, ჩვენ ამაზე მაინც არავინ გაგვრისხავს. იყო ისეთი დროც, როცა ჩვენ ახალგაზრდა ბიჭებს ჩვენი სჯულის თავი კაცები მაღალს გორაზე აგვიყვანდნენ და გვეტყოდნენ შემდეგს:

— აბა, გადახედეთ გურიას, აგერ, ისინი სამუშაოდ გაუჩენია ღმერთს და ჩვენ კი სალოცავად, თქვენ ოღონდ ილოცეთ და დანარჩენის ზრუნვა ნუ გექნებათ; როცა შეიძლოთ, გადადით, დაეცით მუშებს, ნამუშევარი წაართვით და იცხოვრეთ მით, ღმერთი თქვენ ამაზე არ შეგრისხავთ.

(მოხუცის მჟავანაძის ნაამბობი)

ჩვენი ხალხის გამაჰმადიანება, შენი ჭირიმე, დიდის წვალებით მომხდარა. მე რომ მითხრას ვინმემ: გაქრისტიანდი, თორემ შვილს მოგიკლავო, მე მაშინათვე გავქრისტიანდები და შვილს კი არავის მოვაკვლევინებ. სოფელ ჩაქვის ხალხი მთლად გამაჰმადიანების გამო გაწყვეტილა ოსმალთან ბრძოლაში; ყველას პირზედ ის ჰქონია, რომ არ გავმაჰმადიანდებით და არაო. ამის გამო ოსმალებს მთელი ჩაქვი გაუწყვეტიათ. მაგრამ მაინც ვერაფერი გაუწყვიათ: თვით ჩვენი ძველები იტყოდნენ და მეც მოვსწრებივარ იმ კაცებს,

რომ კინტრიში გაამაჰმადიანეს, ქობულეთსა და ჩაქვის ხეობაში კი ჩუმად ინახავდნენ ქრისტიანობასა: რადგანაც ხალვაშენების და გორგაძნეების გვარში მღვდლებს ჩუმად ინახავდნენო. ამათ მღვდლები საერო ტანსაცმელით ჰყავდათო, ამათაც ბოლოს ოსმალებმა შეუტყეს და ერთ დღეს კინაღამ დახოცეს ყველანი. როგორც ამბობენ, ჩვენი ძველები ქრისტიანობაზედ ძალიან მაგრა მდგარან, ძლიერ ბევრი უშრომიათ მის შენახვაზედ და ბევრიც უწვალნიათ და უტანჯნიათ გამაჰმადიანების გამო. ვერ ნახავთ ვერც ერთ ოჯახს ჩვენის ძველებისას, რომ იქ გათათრების გამო დიდი სისხლი არ იყო დაღვრილი. თათრობას მით უფრო ერიდებოდნენ და სძულდათ, რადგანაც თათრობა ძლიერ ძნელი რამ არის, ამასთანავე თუმც სუფთა, მაგრამ დღეში ხუთჯერ ლოცვა ერთობ უძნელებს ხალხს საქმეს. ჩემის ახალგაზდობის დროს მე მახსოვს კარგად, რომ ჩვენ არც ერთი ლოცვა არაბულად რიგიანად არ ვიცოდით. აქ დიდხანს მეცადინეობდნენ ხოჯა-მოლები, რომ ჩვენთვის ლოცვები ესწავლებინათ, მაგრამ მაინც ვერ გვასწავლეს და ეს დღესაც არ ვიცით კარგად.

ხოჯებმა და მოლებმა ერთი ის გვასწავლეს, რომ შენ ქართველი არ ხარ, ქართველი შენი მტერია, ქართველი მურდალია და მისი მომკვლელი თათარი უეჭველად ცხონდება, ჯეენეთის[6] კარები ღია დახვდება, იქ მაჰმადსაც ნახავს. ასე ატყუილებენ მოლები, ის კი არ აგონდებათ საწყლებს, რომ კაცის მკვლელი როგორ უნდა ცხონდეს. მოლები და ხოჯები რომ არ ატყუილებდნენ, მაშინ ჩვენ რა გვაქვს ერთმანეთში სამტრო. ჩვენ განა არ ვიცით, რომ ქართველთ შთამომავალნი ვართ და საქართველოს შვილები, მაგრამ რა გაეწყობა, რაც გვემართება სულ მათგან ხდება.

[6] სამოთხე (რედ.).

ბათუმის მუფთი ჰასან ეფენდი გვერდაძე

თორთომის და ლაზისტანის გათათრება

(ნაამბობი ბათუმის მუფთის ჰასან ეფენდი ყლიჭოლლი გვერდაძის მიერ)

ოსმალნი რომ გაძალუანებულან, მაშინ ჩვენების საქმე ცუდათ წასულა. ალბათ ღვთის ბრძანებით. მერე ოსმალნი ჩვენში შემოსულან, მათ აუღიათ ლაზისტანი და თორთომი. აქ გამაგრებულან და თათრობა აქ დაუწევიათ, ამაზედ ბევრი შლილობა ყოფილა, მიტომ თორთომელნი სულ აჭარაში გამოქცეულან. ასევე ყოფილა ლაზისტანშიაც და ლაზებიც თურმე სულ ჩვენში მორბოდნენ, თავს აქ იფარავდნენ და თათრობის წინააღმდეგ ლაპარაკობდნენ. ოსმალთა სჯულის თავი კაცებმა თორთომელთა შორის ზოგიერთ ჩვენთაგანი დაარწმუნეს მასში, რომ თათრობა წმინდა რამ არის, სუფთა, უცოდველი და სასიამოვნო. მღვთისაგან თქმულება არის, რომ თათრობა ჩვენში ისე გაიშლება, ისე აყვავდება, როგორც გაზაფხულის ყვავილები და ვარდებიო. ამიტომ ამის წინააღმდეგ ბრძოლა უბრალო იქნებაო – რადგანაც ყველაფერი აქ მღვთის ბრძანებით მოდის, თუ არ მღვთის ბრძანება, უამისოდ აქ სჯულის საქმე ფეხს ვერ მოიკიდებს, ვერც ოსმალნი იზმენ რამეს, მაგრამ ეს მღთის ნებით არის, მისი ბრძანებით და ამიტომ ამის წინააღმდეგ ლაპარაკი ცოდვაც არისო. ყველასთვის სასიამოვნო

უნდა იყოს, რომ მღვთის ბრძანება შესრულდეს და გურჯისტანი თათარი გახდესო.

ესეთი დარიგება ისლამის თავი კაცებისა თორთომელ და ლაზებმა წმინდათ ირწმუნეს, პატივისცემით მიიღეს და თათრობასაც მალე დაემორჩილნენ, ესეც რასაკვირველია მღვთის ბრძანება იყო. მართლაც მათში თათრობა (ისლამი) ისე წავიდა წინ, ისე გაიშალა მათში, როგორც გაზაფხულზედ ყვავილები გაიშლება და სუნს გამოსცემენ. ისლამს ისეთივე კარგი სუნი აქვნდა, რასაც ყველანი სიამოვნებით ეწაფებოდნენ. იყვნენ ჩვენშიც თითო-ოროლა ხეობის ხალხნი, რომელთაც ამ ყვავილების სუნის შეგნება არ აქვნდათ, ამიტომ იგინიც თათრობაზე უარს ამბობდნენ. მაგრა ადგნენ, ისე, ეს როგორც შეჰფერის ბერ ხალხს, მერე კი, რაკი თორთომი ნებით გათათრდა ასევე გათათრდა ლაზისტანიც, იმიტომ ყველა ეს გათათრებულნი წინ წავიდნენ როგორც ზენგინობით, ისევე კაი კაცობით, მათ ღმერთიც ყველაფერს უკეთეს აძლევდა, თათრობაში აღარც ყანები უფუჭდებოდათ, აღარც წვიმა აწუხებდათ, არცა რა სხვა რამ, ცხოვრება უკეთესი მისცა ღმერთმა. ამის ღირსი იგინი ღმერთმა გახადა, რადგანაც მათ მალე შეიგნეს თათრობის სიწმინდე.

მერე კი ჩვენებიც გონზე მოსულან, მღვთის ბრძანება შესრულებულა, თორთომელთა და ლაზელთა მსგავსად გათათრება მომხდარა, გათათრებულთ ცხოვრებაც თურმე უკეთესდებოდა, ღმერთი მათ მეტს მოსავალს აძლევდა. რაკი ღმერთის ბრძანება ასეთი იყო, ამიტომაც ყველა ჩვენგანი, ანუ ჩვენის ძველის ძველები თათრობას სისუფთავით იღებდნენ და მის სიკარგესა და სისუფთავეში ეჭვი აღარავის აქვნდა.

ჩვენის ძველების სჯულის გამოცვლა და გადაბრუნება მღვთის ბრძანებით მომხდარა და არა ოსმალოს თავის კაცების ძალადობით, მართალია ჩვენში ამასაც ამბობენ, ბერი კაცები, რომ ძალასაც ხმარობდნენ, მაგრამ არა მგონია, თუ არ მღვთის ბრძანება, უამისოთ ასეთი დიდი საქმენი, ვერა ღონის ძიებით ვერ გაკეთდება. თათრობაზედ ბევრს ლაპარაკობენ, მართლაც ბევრი ამბები მომხდარა ჩვენს ძველებში. ამის ამბებიც კარგი

იქნება რომ მოგროვდეს, შეიკრიბოს, მაგრამ ისიც უნდა ითქვას, რომ ცუდი არაფერი უნდა იყოს, მიტომ რომ ყოველივე მღვთის ბრძანებით მომხდარა და მასზედ ცუდის თქმა არ იქნება კარგი ოსმალეთში.

მადლობა ღმერთს, რომ მაინც თქვენში ცუდი არაფერი ხდება ჩვენს თათრობაზედ, ჩვენ ჩვენი ბერი კაცები გვაშინებდნენ რომ რუსები გაგაქრიატიანებენო, მაგრამ აგერ მე რუსის სამართალში ვმსახურებ, იქ ბევრი რუსის და ქართველის დიდი კაცები შემოდიან და მე სალამს მაძლევენ, მეც პატივს ვსცემ, მათ ჩემთვის არას დროს არ უთქვამსთ, რომ სჯულიდამ გამოდი, თათრობა დააგდევო. ასე ყოფილა თურმე თქვენში, ესეც ღვთის ბრძანებით უნდა იყოს. ამიტომ ძრიელ მოტყუვდნენ ჩვენები რომ თქვენის ხალხის შიშით აქედამ აიყარეს და ოსმალეთში წავიდნენ. მე არ წავედი და მადლობა ღმერთს, ეხლა მადლობელი ვარ ჩემის თავის და იმ კაცების ვინც ჩვენ გვაფრთხილებდნენ, რომ ნუ წახვალთ, თორემ იქით დაიღუპებითო. თათრობას ჩვენ აქ უფრო უკეთესად ვინახავთ, ვინემც ოსმალები ოსმალეთში.

ღმერთმა აცხონოს აჭარის ძველი მუფთი, ღმერთმა აცოცხლოს ტუმპამ ბეგი, ახმედ ხალვაში და ბევრიც სხვანი, რომელნიც ჩვენ გვეუბნებოდნენ, რომ აქედამ ნუ წახვალთ, თორემ თავს დაიღუპამთო. მართლაც ვინც შეისმინა ეს დარიგება, იგი დაღუპვასაც გადარჩა. დღეს თავის ალაგას, თავის სოფელში სცხოვრებს და წასულები კი ისევ აქ მორბიან და პურს გვთხოვენ. რომ გვიშველეთ თორემ მშივრები ვიხოცებითო. მე ბევრს ვაძლევ დახმარებას სიმინდით. ფულით, მაგრამ რომელ ერთს მივსცეთ ბატონო.

ესეთი უბედურებაც მღვთის ბრძანებით იყო, რის ნება დაურთველათ ვგონებთ, რომ ასეთი საქმენი ადვილად ვერ მოხდება. ალბათ მისი ბრძანება იყო, რომ ჩვენი ქვეყანა ისე აირია მაშინ.

(სჯულის შიშიანობის გამო, სიტყვა ბათუმის მუფთას ჰასან ეფენდი ყლიჭოლი გვერდაძის ნათქვამი, ჩემი კითხვის პასუხათ)

ჩვენ, ბატონო, დიახ, გურჯები ვართ, მეც და მთლად ჩვენი ძველებიც სოფელ ზუნდაგელები გახლავართ, ჩვენ რომ ქართველები ვიყავით ეს ცხადია, ამას ასაბუთებს ჩვენი სოფლის ცნობები და ისიც რომ იქ მიწაში დარჩენილია მრავლად ჭურები, ძველად ჩვენ ერთნი ვიყავით, მერე გავიყარენით, ალბათ ესეც ღმერთის ნება იყო, უამისოთ არა შეიძლება რა მერე, ესეც ასეთი დიდი საქმე.

მართალია გავიყარენით, ჩვენ ჩვენი სჯული გვქონდა და თქვენ თქვენი. ჩვენში სადავო და საჩხუბარი არა იყო რა. მაგრამ იყვნენ ისეთი კაცები ჩვენში და თქვენშიაც, რომ ის თავის სჯულს აქებდა, სხვისას კი აძაგებდა. ასე მოგვივიდა ჩვენცა. ჩვენში იყვნენ თითო-ოროლა ისეთი ხოჯიები, ქვემოდამ (ოსმალეთ) მოსულნი, რომელნიც ჩვენ ხალხს აშინებდნენ ასე:

გიაურები, რუსები და ქართველები მოვლენ აქ და ყველა გიაური გახდება. მაშინ ღორის ხორცს შესჭამთ და სულ ნაწყდებით, დაიღუპებით; ისეთ ხოჯებს მე ხშირად დარიგებას ვაძლევდი და ვაფრთხილებდი, მაგრამ იგინი არ მისმენდნენ, მე მეუბნებოდნენ, რომ შენ სტამბოლში ნასწავლი არა ხარ, შენ სჯულის საქმის არაფერი იციო... ვითომ იმათ კი იცოდნენ, მაგრამ იმათ სულ არაფერი იცოდნენ. მაგრამ რას ვიზამდი, რაკი სტამბოლში ნასწავლები იყვნენ, ამათ ტყუილიც გადიოდა და ჩემი მართალი კი არა.

სულ ასეთ ხოჯიებმა დაღუპეს ჩვენი ხალხი და იგინი ჩააგდეს შიმშილსა და გაჭირების ცეცხლში. ხალხს აშინებდნენ დაიცადეთ მოვიდნენ რუსები და ქართველები და მაშინ რა მოგივათ. აბა დაიცადეთ, მერე ნახავთ თქვენ თუ რა მოგივათ, მაგრამ მაშინ გვიან იქნება და ბევრს ინანებთ.

ასეთის ლაპარაკით დუნია წახდა, ქვეყანა, ხალხი აირია, ჩვენში დიდი უბედურება მოხდა, დიდი საცოდავობა, გავიდა დრონი, აგერ რუსებიც მოვიდნენ, ჩაიბარეს აქაურობა, ქართველებიც

მოვიდნენ, მაგრამ ჩვენთვის არას დროს არავის უთქვამს, რომ თქვენი სჯული ავია და ჩვენი კარგიო. ამის ერთი მაგალითიც არ არის, რომ ჩვენთვის მათ სჯულის გამოცვლა ერჩიოს, გაგიაურება.

რუსები და ქართველები ამას არც საჭიროებენ, მე ეხლაც ვიცი ამაზედ ლაპარაკი და ჩვენ ხალხს ვეუბნები ამას, მაგრამ იმათ არ სჯერათ, რადგანც მათ ხასიათში შესული აქვსთ ძველებური შიში, სამწუხაროდ, ჩვენი და თქვენი შეძულებაც სულ ასეთის კაცების ბრალია. სულ ესენი იყვნენ ამის მომხერხებელნი, რომ ჩვენ ერთმანეთი შევიძულეთ. ამაში ღმერთი არ ურევია.

ასე, ამ სჯულის არ მცოდნე ქვემოურ ხოჯებმა წაახდინეს საქმე და იმოდოლი ხალხიც თავიანთ ცხჯოვრებიდან მოშალეს და მით დაღუპეს, ვინც აქ დავრჩით, ყველას იგინი ცუდის თვალით გვიყურებდნენ, თითქმის გიაურს გვიწოდებდნენ, მეტი რა გზა გვქონდა, ჩვენც ვითმენდით ყველაფერს, ისინი წავიდნენ, ჩვენ აქ დავრჩით, მოვიდნენ რუსები, მაგრამ რასაც ისინი ამბობდნენ, იმის მსჯავრი რუსებს და ქართველებს ჩვენთვის არაფერი უთქომთ, ამას ჩვენის თვალით ვხედავთ და ყურით გვესმის, რომ თათრებს სჯულიდამ გასვლას არავინ ავალებს, ამიტომ ძალიან სამწუხაროა, რომ ჩვენები ასე მოტყუვდნენ და თავიანთ ცხოვრება და სახლ-კარიდამ მოიშალნენ და ოსმელში წავიდნენ.

თვითონ დაიღუპეს თავიანთი თავი და ჩვენც გადაგვემტერნენ, რომ თქვენც ჩვენსავებ დაიღუპეთო. აბა ეს ვისი მოსანონი უნდა იყოს, არავისი, ყოველივე ეს მოხდა სულ ჩვენი სჯულის შიშით და სჯულის საქმით. ერთმანეთის სჯულზე ლაპარაკი ცუდათ ვიცოდით და სჯულის არაფერი გვესმოდა. ამან დაგვღუპა და გვაზარალა, სჯულზედ ლაპარაკი არ არის კარგი და ისიც კიცხვა და გმობა.

მადლობა ღმერთს, რომ ჩვენი სჯულიდამ გასვლა რუსებს არ სდომნიათ, არც ქართველებს, ეხლა კი იმედია, რომ ჩვენ დაკარგულ-დავიწყებულ ძმებს ისევ გზას გავხვნით, მეგობრობას დავიწყებთ, სჯულზედ ლაპარაკი არ გვექნება, არამედ სხვა და სხვა საქმეებით ნავალთ წინ. ამის იმედი უნდა ვიქონიოთ, რადგანაც

ჩვენს დროში სჯულზედ ლაპარაკი იქით იქმნა მიტოვებული. იმედია, რომ დღეის შემდეგ ჩვენი ძმობა უფრო განცხოვლდება. მეც ამაზედ ხშირად ვლაპარაკობ ჩვენს ხალხში. ჩვენ ერთნი გახლავართ და ერთნიც უნდა ვიყვნეთ. ამის შიში ჩვენ აღარ გვაქვს, რადგანაც ჩვენ გაგიცანით და თქვენი აზრებიც, შევიტყეთ ჩვენ შესახებ, ეხლა შიში აღარ არის ისლამის, აღარც მტრობის, ჩვენც თვალს გავახელთ და ტყიდამ გამოვალთ და კაი ცხოვრებას დავადგებით. თქვენის დახმარებით ყველაფერს ადვილად კარგს ვისწავლით. თუ არ ვისწავლით, მაშინ ზღვაში გადასაყრელნი გავხდებით.

–

ასეთ გონივრულ სიტყვებს ეს მუფთი ხშირად ამბობდა საჯაროდ. სამწუხაროდ მე კი ამ ერთი სიტყვის მეტი ვერ დავსწერე. იგი 1908 წ. მოკლეს, საინტერესო არის, რომ ამ მუფთის მიერ წარმოთქმული სიტყვები შეკრებილ იქმნეს თუნდ სულ არა რამდენიმე მაინც, ამის სიტყვებს ყოველთვის ექმნება გონივრული მნიშვნელობა, რადგანაც ფანატიზმის მათში არა იქნება რა.

გურიის გამაჰმადიანება

(ქობულეთელის მოხუც ქართველ მაჰმადიანის ნაამბობი)

გურიაში, მებატონეები თავიანთ ყმა კაცებს სდევნიდნენ, მათი ყმები ოსმალის საბრძანებელში მორბოდნენ. აქ მაჰმადიანობას იღებდნენ და მით ბატონის ყმობისაგან სამუდამოდ თავისუფლდებოდნენ. გამაჰმადიანებულის ყმობა და პატრონობა არავის შეეძლო. მაჰმადიანობა ქრისტიანობის ყმობის ნებას არავის აძლევდა. ხანდისხან ხდებოდა ისიც, რომ გურიიდამ აქ მებატონენი გადმოდიოდნენ და თავიანთ ყმებს ეძებდნენ, ყმებს ხშირად ჰპოულობდნენ, მაგრამ წაყვანას კი ვერ ბედავდენ ვინ მისცემდა ნებას? მაშინ თვით მათაც დაატყვევებდენ და ტრაპიზონს, ან სტამბოლს უკრავდნენ თავს. ბევრი მებატონე მოსულა აქ, უბრალოდ უვლია, თავის გაქცეული ყმა უპოვნია. მაგრამ მით არაფერი რგებია და შინ ცარიელი დაბრუნებულა.

ამ გარემოებამ მებატონეები სხვანაირად გარდაჰქმნა, ამათ რა ნახეს, რომ მათი ყმები თავიანთ ნებით გარბოდენ სხვაგან და მათ სამუდამოდ ეკარგებოდენ, ამიტომ მებატონეებს ხშირად თავიანთ ყმის შვილები ოსმალის სინორზე (საზღვარი) ნათეს ყანებში მოტყუილებით სამუშაოდ გადმოჰყვანდათ, ჩვენც იქ ჩავდიოდით, იმათგან ვყიდულობდით გოგო-ბიჭებს, აქეთ მოგვყვანდა, შემდეგ ტრაპიზონს და სტამბოლს მივერეკებოდით და იქ მაჰმადიანებზე ვყიდდით კაი ფასებად. აი ასეთ მყიდავ-გამყიდავთ სახელად გოთაულები ერქვათ. ჩვენი გვარის კაცნიც მთლად ვგოთაულობდით,

ნაყიდის გურულებით გავავსეთ ტრაპიზონი, სტამბოლი, დიარბექირი და მისირშიაც კი მიჰყვანდათ და ჰყიდდენ კაი ფასებად.

იყვნენ ისეთი მებატონენიც, რომელთაც თავიანთი ყმის შვილები ბათუმში მოჰყვანდათ და აქ თავისუფლად, აშკარად ჰყიდდენ. ბათუმში ამათთვის ბაზარი იყო გამართული, ამ ბაზარში გოგო-ბიჭები მიწაზე დაკუნტულები ისხდენ, უკან მებატონენი ადგენ, მყიდველნი მიეიდოდნენ, დაარჩევდნენ ყმაწვილებს, ფასზე მოურიგდებოდენ, იყიდდენ და მერე მიერეკებოდენ ოსმალეთში. ასეთის დაყიდულის ყმანვილებით ხშირად ოსმალის ვაჭრები მთელს გემებს ტვირთავდენ. ჩვენს გარდა ყმაწვილების ვაჭრობას ოსმალთა ვაჭრებიც მისდევენ, მაშინ გოგო 5 მ. იყიდებოდა და ბიჭი 7 მანეთად.

საქმე ისე მოეწყო, რომ უკანასკნელ გურიიდამ და იმერეთიდამ გლეხთაგანნი მთელის ოჯახობით მორბოდენ აქეთ, აქ სახლდებოდენ, მაჰმადიანობას იღებდენ და მით თავისუფლდებოდენ სამუდამოდ. რაც კი კახაბრის ახლო-მახლო სოფლებში ხალხი სცხოვრებს, თითქმის სულ იმერეთიდამ და გურიიდამ გამოსულები არიან, აქ დასახლებული და გამაჰმადიანებული. იმერეთს და გურულ გოგო-ბიჭების ყიდვა ბათუმში მხოლოდ 1860 წლებში მოისპო, რადგანაც ბათუმში რუსის ვიც-კონსოლი იჯდა და ის ნებას არ აძლევდა, მყიდავებს სასტიკად სჯიდა და დაპატიმრებულებს აბრუნებდა იმერეთსა და გურიაშივე.

(თავადის გრიგოლ დავითის ძის გურიელის ნაამბობი)

მე რუსეთში ვიყავ, იქ ვმსახურებდი, ჩემს ძმას თავის და ჩემ საყმოდან გოგო-ბიჭები დაეგროვებინა, ბათუმში ჩაერეკა და ოსმალებზე დაეყიდნა. ჩემი ყმის ნათესავებისაგან წერილი მივიღე რუსეთში და თან თხოვნა, რომ გვიშველეთ რამე, თორემ შენმა ძმამ თავის ყმებს გარდა თქვენი ყმების სყიდვაც დაიწყო, თქვენ ყმებთაგანს ბევრს ამაჰმადიანებენო. მე მაშინათვე დავბრუნდი

რუსეთიდან, ჩაველ ბათუმში და ვინც კი ვნახე ჩემი, ჩემი ძმის და ან სხვა მებატონეთაგან დაყიდულნი და ჯერ არ გამაჰმადიანებულნი, ყველანი დავიხსენი და გურიაში დავაბრუნე. მე რუსეთს დავბრუნდი ისევ.

რამდენიმე ხნის შემდეგ ჩემ ძმას კიდევ დაეყიდნა გლეხები. მომივიდა კიდევ იქ წერილი, თხოვნა და დაყიდულთა ნათესავთ გოდება, მე გავხელდი. დავბრუნდი მეორედ, ჩაველ ბათუმსა, ქობულეთსა და დაყიდულები დავიხსენი და დავაბრუნე გურიას. ჩაველ ოზურგეთს და ჩემს ძმას ვუთხარ:

– შე შეჩვენებულო, შენა, ვერ ხედავ, რომ ლამის ქართველობა მოვისპოთ. შენც მალაქია გახდი, შენს ყმებს თუ აღარ ასვენებ, ჩემსას მაინც დაანებე თავი, მე მაინც მომასვენე, რა უბედურება არის ეს? მე მალე რუსეთს დავბრუნდი, მაგრამ მან და მალაქიამ მაინც არ დასტოვეს, არ დაანებეს თავი ჩუმად გურულ გოგო-ბიჭების ოსმალებზედ დაყიდვას და გათათრებას.

ლაზისტანის გამაჰმადიანება

ლაზები ამბობენ, რომ ოსმალეთს ჯერეთ მთელი სამცხე საათაბაგო დაპყრობილი არ ჰქონიაო, მაგრამ ჩვენ უკვე თათრობას ვაღიარებდითო. ამათის ფიქრით, ვითომც ლაზები ისლამს დაკავშირებიან 1500 წლებს, მაგრამ ეს მოგონებული გახლავსთ. შეიძლება ლაზებში ზოგმა ისლამი მიიღო 1500 წ. შემდეგ როცა მთელი სამცხე-საათაბაგო და მასთან ლაზისტანიც ოსმალთ მოხარკეთ შეიქმნა, მაგრამ ამის ცნობა არა გვაქვს, იქმნება თითო-ოროლა ლაზმა მიიღო ისლამი, ხოლო საერთოდ მათი მიღების ცნობა კი არა სჩანს. ამას მით უფრო ვფიქრობთ, რადგანაც ლაზისტანი XVI საუკუნეში ხშირად იყო იმერთ სამეფოს მოხარკეთ, იმერთ მეფეს გარდა ხშირად გურიელების ფლობაც ევლინებოდათ. ლაზელთა გათათრების ცნობები საქართველოს ისტორიულ წიგნებში 1640 წლიდამ იწყება, მალე აქ უკვე მის ისეთი საფუძველი მყარდება, ისეთი ნიადაგი, რამაც ლაზთა გამუსულმანებას დიდათ შეუწყო ხელი, ამიტომ ლაზებმაც არამც თუ ისლამის ლოცვები დაისწავლეს, არამედ მათგან თავისუფლად იწყეს გამოსვლა მათს სასულიერო ასპარეზზედ მოლები და ხოჯებიც გაჩნდნენ. ლაზისტანში სრულიად ქრისტიანობა მოსპობილა 1700 წლებს, მინამდის კი იქაც ყოფილან მის მაღიარებელნი. ესეც აქ მიტომ მომხდარა, რადგანაც ლაზისტანშიაც, როგორც აჭარაში, ზოგი ხეობა გვიან გათათრებულა, ზოგი ადრე. სამწუხაროთ ლაზების გათათრების შესახებ არც ოსმალურს ენაზედ არსებობს რამე ისტორიული წიგნები და არცარა თვით ლაზებმა იციან რამე ცნობები თავიანთ თავის და ვინაობის შესახებ, მათის ფიქრით

იგინი ოსმალოს ტომის მონათესავენი არიან და თათრის სჯულით გაჩენილნი. სხვა რამ ცნობები მათში სულ მოსპობილია. მათი ტომის და ქართველთა ნათესაობის ხსოვნა ისლამის გავლენას მოუსპია, ნამეტურ ხოჯიებს და მოლებს.

ზოგმა ლაზმა კი იცის გარდმოცემით, რომ იგინი ქართველების და მეგრელების მონათესავენი არიან. იციან ისიც რომ მათ ენას ქართულსა და მეგრულ ენასთან აქვს ახლო ნათესავობა და ამის მიზეზია ის რომ ლაზი ქართულს ენას ორი თვის განმავლობაში წმინდათ სწავლობს და ოსმალურს კი კარგა ხანს უნდებაო. თითქმის ხუთი წელიწადი. ზოგმა ლაზმა ისიც იცის, რომ ადრე იგინი ქრისტიანები ყოფილან და თავიანთ სამთავროც ჰქონიათ, ხოლო ისლამს იგინი დაკავშირებიან მას შემდეგ, რაც ოსმალთ კოსტანტინეპოლი აუღიათ, მერე ტრაპიზონისკენ წამოსულან, ლაზისტანიც დაუმორჩილებიათ, მერე აქედამ მთელ გურჯისტანშიც შესულან. შუაგულ ლაზებშიც კი ასეთი ცნობები მცირედ არის დარჩენილი.

ლაზები ამბობენ ასეც: ჩვენ ძველებისგან ნათქვამია, რომ ყველაზე უწინ ოსმალნი ლაზისტანში შემოვიდნენო. ამიტომაც ყველაზედ წინად ჩვენა ვართ გათათრებული, ამიტომაც ჩვენ პირველი სუფთა თათრები ვართო.

ამათი პირველობა იქიდამაც სჩანს, რომ როდესაც აჭარა და სხვა კუთხეები ისლამს დაუკავშირეს, მაშინ თურმე ამ კუთხეებში და მესხეთ ჯავახეთშიც კი ერთ თავად ლაზისტანიდამ გზავნიდნენ თურმე ხოჯებს, რომელ ხოჯებიც განაგებდნენ ახლად გათათრებულ ქართველთ სასულიერო საქმეებს, მასთან ისლამსაც ავრცელებდნენო. ამიტომაც ამბობენ ლაზები, რომ ჩვენ წინეთა ვართ გათათრებულნიო, ხოლო ისიც კი უნდა ითქვას, რომ ლაზების ისლამთან დაკავშირებასაც ექმნება დიდი, მეტად საინტერესო ისტორია. მაგრამ რა გამოვიდა რომ მის შესახებ არც ოსმალეთში უწერიათ რამე ცნობები ოსმალებს და ქართულ ისტორიაშიც არაფერია მოხსენებული.

(ნაამბობი სოფ. ჩხალელის ჰაჯი ხოჯასაგან)

ოსმალები პირველად ლაზისტანში შემოსულან. ლაზისტანი ძლიერ ადვილად გამაჰმადიანებულა. ამათ მალე მიუციათ ოსმალთათვის დახმარება. ოსმალნი მოსულან მაქრიალაში. მაქრიალას ციხეში ფეხი გაუმაგრებიათ. აქ დაუწყიათ ტყავზედ ფულის მოჭრა და ამ ფულებით შეისყიდნენ ხოლმე ქართველებსა და თავიანთკენ მიიმხრობდნენო. ტყავის ფულებით მათ ბევრი ქართველი შეისყიდეს, ბევრი გაამაჰმადიანეს ადვილადაო. როცა ქართველი მაჰმადიანები გამრავლდნენ, მერე მათის დახმარებით და ლაზების შემწეობით ლივანაში იწყეს მაჰმადის სჯულის გავრცელება. ბევრი ჩხუბი მოხდა ლივანაში, ბევრი სისხლი დაიღვარა ქართველებისა, მაგრამ ბოლოს მაინც ოსმალთ დაიმორჩილეს და ყველანი გაამაჰმადიანეს. ვინც არ გამაჰმადიანდა და წინააღმდეგობდნენ, ისინი დაიჭირეს და მაქრიალის ციხეში სულთან სელიმს მოჰგვარეს. სულთან სელიმმა იმათ ჰკითხა:

– რატომ არ მაჰმადიანდებით თქვენა, რატომ არ გინდათ, რომ ჩვენი წმინდა სჯული მიიღოთ? ხალხმა უარი განუცხადა:

– ვერა, ვერ მივიღებთ. ჩვენ ქართველები ვართ, ქრისტიანები და ასეც უნდა დავიხოცნეთ; სხვა რაც გენებოთ, ის გვთხოვეთ, ერთგული მონობა და სხვანი, მაგრამ სჯულს კი ვერ გამოვიცვლით.

– მაშ ყველას თავები მოგეჭრებათ, – უთხრა სულთანმა.

– ნება თქვენი გახლდეს, მიუგო ხალხმა. სულთან სელიმმა საჩქაროდ ბრძანება გასცა, მოვიდნენ ჯალათები და მტკიცე ქართველ ქრისტიანები მიიყვანეს მაქრიალის ციხის თავ-საკვეთთან, და ყველას მოსჭრეს თავები, მერე ტანი ზღვაში გადაჰყარეს; და თავებს კიდევ სარებზედ აგებდნენ და ახმობდნენ სხვა-და-სხვა ადგილებში შესვლის დროს ქრისტიან ქართველების შესაშინებლად.

ისლამი საინგილოში

შაჰ თამაზმა აიკლო კახეთი, ასევე შაჰ ისმაილმა, შაჰ აბაზმა და სხვებმაც. ამათი მახვილი პირველად ყოველთვის კახეთს ხვდებოდა. მთელი კახეთი ამათგან შეწუხებული იყო. ამიტომ კახელებს სძულდათ სპარსნი, სძულდათ მათი სჯულიც, აგონდებოდათ სპარსთაგან კახელთა აყრა, სპარსეთში გადასახლება და ამის ჯავრით აღარ იცოდნენ რა ექმნათ. XVII საუკ. დამდეგიდამ, შაჰაბაზმა საქართველოს ისეთი მეხი დაარტყა, რამაც იგი წელში გაწყვიტა. კახელთა ეს გაწყვეტა იყო იმის მიზეზები რომ შიგნით და გარე კახელთ კიდევ რამე ძალა აქვნდათ თვისის ცხოვრების და ვინც განაპირა ადგილებში სცხოვრებდნენ, მაგალითებრ დაღისტანის სამზღვრებზედ, ანუ საინგილო-ვართაშენ-უდისკენ. ესენი კი ძრიელ შეწუხებულნი გახლდნენ.

მეზობლობით ამათზე ერთობ დიდი გავლენა აქვნდათ შირვანელ ლეკებს, მათში მისვლა-მოსვლა, მეზობლობა და ხშირად მეგობრობა და სალამიც. ამ გარემოებამ ქართველები ლეკებს ისე დაუახლოვა, რომ XVII საუკ. დამდეგიდამ, შირვანელთა მოლიებისა და ხოჯიების საშუალებით და ქადაგებით ინგილოებმა და უდელებმა იწყეს სუნის ისლამის მიღება და მით თვისი ცხოვრების უზრუნველ ყოფნა სპარსთა ყეინებისაგან, რადგანაც სპარსნი სუნის სარწმუნოების მექონთ არ აოხრებდნენ და ქართველნი კიდევ, რომელნიც კახეთის განაპირა ადგილებში სცხოვრებდნენ და სპარსთა შიში აქვნდათ მუდამ აკლებისაგან, იგინი ამით დაცულ

იქმნებოდნენ. ამ გარემოებამ ხელი შეუწყო ისლამის გავრცელებას საინგილოს და ვართაშენის ქართველებსა და უდებში.

ისიც კი უნდა ვიცოდეთ, რომ საინგილოში, ქართველთ შორის ზოგი ლეკთა დახმარებით არის გათათრებული, ზოგი შესყიდვით, ზოგი სპარსთა აოხრების შიშით, ზოგნი ტყვეობიდამ დახსნილნიც და ზოგნიც სხვა გვარ. ყველა მათში, ანუ საინგილოს ქართველებში ისლამის გავრცელების დასაწყისად XVII საუკ. ითვლება, ანუ მას შემდეგ, რაც შაჰაბაზმა კახეთი აიკლო და 120 ათასი ქართველნიც სპარსეთში გადაასახლა. ყველა კახელს სასტიკად ეშინოდა გადასახლების. ამიტომაც აქაური ქართველნი ადვილად უერთდებოდნენ სუნის ისლამს და მით ჯავრს ყრილობდნენ სპარსელებისასაც. ეს ცხადი ჭეშმარიტება და ნამდვილი, ისიც კი უნდა ითქვას, რომ საინგილოში და ვართაშენში ისლამ მიღებულ ზოგს ქართველთ სადღეისოდ ქართული ენა დავიწყებიათ. ეს მომხდარა მათის ხოჯების და მოლების ქადაგებით, რომელთაც შიში ჰქონიათ ქართული ენის. მრევლს ეუბნებოდნენ თურმე, რომ ქართულად ნუ ლაპარაკობთ, თორემ ბოლოს ძალას დაგატანენ და გაქართველდებითო. ამ გარემოებას დაუვიწყებია მათთვის ქართული ენა, ზოგი ინგილოები კი ლეკურ ქართულ შერეული ენით ლაპარაკობენ, ამ ენას თურმე თავის კილოკავიც აქვს მიღებული. ამათ შესახებ საფუძვლიანი შრომა აქვსთ მდ. დიმიტრი ჯანაშვილს და მოსე ჯანაშვილს. ნახეთ ამაზედ მოსე ჯანაშვილის წიგნი „საინგილოს ყოველივ მხრივი აღწერა" გამოცემა 1913 წ. თფ.

აფხაზეთის გათათრება

აჭარის გათათრების შემდეგ, ოსმალთა სახელმწიფო და სასულიერო წოდების ძალა აფხაზეთზედ იქმნა მოპყრობილი.

ყველამ ვიცით, რომ აფხაზეთი ძველად, საქართველოში განთქმული კუთხე იყო. დავით აღმაშენებელმა, ბაგრატ მესამემ და ბაგრატ მეოთხემაც აფხაზეთში გაიმაგრეს ფეხი და მერე ნაკუწ-ნაკუწად ქცეული საქართველოც განაძლიერეს. საქართველოს სამ სამეფოდ და ხუდ სამთავროდ გაყოფვის შემდეგ – იმერეთის კათოლიკოზი, იმერ-აფხაზთ კათოლიკოზად ირიცხებოდა. დიდი ადგილი და მნიშვნელობა აქვს ამ კუთხეს საქართველოს ისტორიაში. იყვნენ კერძოთ აფხაზეთის კათოლიკოზებიც, ეპისკოპოზნი და მთავრებიც. ბაგრატ მეოთხე როცა ევროპიელთაგან კეისრათ იქმნა წოდებული, მაშინ იგი იწოდებოდა: კეისარი აფხაზთ ქართველთა. ასე უწოდებენ თვით ბიზანტიის ძველი მწერლებიც. ბაგრატს – იმპერატორად.

აფხაზეთი ძველადგანვე შეიმოსა ქართველთ მეფეთა ძლიერებით და მათგან განაკეთის ნაშთებით. დღესაც ამ ნაშთების მნახველი განცვიფრებაში მოჰყავსთ აფხაზეთში დღემდე დაშთენილ დიდებულ ნაშთებს. ასეთ იყო ძველად აფხაზეთი, ასეთი იყვნენ აფხაზნი. ქართული ენის სწავლა მათში უმაღლესად იყო წინ წასული და აღორძინეებული. შემდეგ დროს კი, ანუ ოსმალთა გაძლიერებიდამ, აფხაზეთსაც ეწვია უბედურება. როგორც ვსთქვით ზემოთაც. ოსმალთა ადრიადგანვე იწყეს ამ კუთხის დამორჩილება, მაგრამ დაჭერას კი ვერ ახერხებდნენ. ბევრის

ხრიკების და შინაური ღალატის შემდეგ, ოსმალთა აფხაზეთი დაიკავეს XVIII საუკუნეს დამდეგს, ხოლო მისი ავტონომია კი სამცხე-საათაბაგოს მსგავსად დასტოვეს და მთავრებად შარუა-შიძეები. მთაყარნი ქრისტიანობით ვანაგებდნენ და მართავდნენ. მცირე ხნის შემდეგ, ანუ 1690 წლებიდამ აფხაზთა ავტონომიაც მოსპეს, მთავართა და დიდებულთ შორის გათათრება შეიტანეს. მოისპო კათოლიკოზის სახელწოდება. არღა იქმნა იმერ-აფხაზთ კათოლიკოზი. აჭარაში თათრობის დამყარების შემდეგ, აფხაზეთის ერის წინაშე დაიჩოქა გათათრების ბრძოლამ. აქაც მოირთო გლოვის ძაძით ქართველთ სახელოვნება.

აფხაზნი პირველად დიდის გმირობით ეწინააღმდეგებოდენ ისლამის მიღებას, აქაც წინაღმდეგი ბრძოლა ისე იყო დანყობილი, როგორც აჭარს და სხვაგანაც, მაგრამ მაინც ოსმალთა მოახერხეს და მარტოდ ოდენ ობლად შთენილი ხალხი დაიმორჩილეს, დაამდაბლეს, შეაშინეს და იწყეს მით ისლამის ვრცელება მათში, აფხაზთა გათათრებას დიდი ისტორია აქვს, მეტად სამძიმო. აფხაზნი სჯულის გულისთვის ისე იხოცავდნენ თავებს რომ მასზედ უსასტიკესი აღარა შეიძლებოდა რა. მოგეხსენებათ, რომ თვით აფხაზნიც მეტად კოჩაღი, მხნე ხალხია, იგინი ერთ დროს საქართველოს ძლიერების სახელნი იყვნენ. მიტომაც იყო რომ, ეს კუთხე დიდათ უყვარდათ ქართველთ მეფეებს. ესენი აქ ხშირად ისადგურებდნენ. აქ აგებდნენ ციხე-კოშკებს, შესანიშნავ დიდრონს ტაძრებს, სასწავლებლებს და ხელოვნურად ნაგებ მონასტრებს, რასაც ჩვენი ისტორიაც მოწმობს. იყო ისეთი დრო როცა საქართველო ოსმალთ და სხვათა ეკავათ და აფხაზეთი კი თავისუფლად იყო დაშთენილი და აქედამ ეფინებოდა დანარჩენ ქართველობას პოლიტიკურად უფლების სხივები. თვით ბაგრატოვანების დინასტიის განძლიერებაც აქედამ იწყება, რაც შემდეგ მკაცრად იქმნა ოსმალთაგან დაცემული.

აფხაზეთი ძველი კერა ქრისტეს სჯულისა, აკვანი მოციქულთა ანდრიასი და სიმონ ქანანელის. ბინათ სადგური ბაგრატ მესამის, ბაგრატ მეოთხის, დავით აღმაშენებლის და თამარის, საკანე წარჩინებულ ბრძენ მწერალთ აფხაზთა შვილების, მწიგნობართა

და მწერალთა, იგი ღირსი გახდა შესანიშნავის ტაძრების და სასწავლებლების. აფხაზეთში ბედიის ტაძარი, დრანდის, პიწუნდის და სხვანი იყვნენ სასწავლებელნიც ერისა. აფხაზთა შვილებს აქედამ ეფინებოდათ დიადი სწავლა და განვითარების სიყვარული. ბედიელნი მამანი საქართველოს ისტორიაში დიდის დიდებით და ბრწყინვით სჩანან. საქართველოს ისტორია ასეთ პირთა ამბების მოთხრობით მეტად მდიდარია. მის ისტორიას განცვიფრებაში და მგლოვიარებაში მოჰყავს ქართველი კაცი.

XVIII საუკუნის ნახევრიდამ კი ასეთ კუთხეს ბედი ეცვალა, დიდებულ ერის შთამომავლთ შვილებს ოსმალთა გათათრება დაუწყეს. ოსმალთა მთავრობის ცდამ იქამდის მიაღწია, რომ 1775 წელს უკვე აფხაზეთი თათრის სჯულის მაღიარებლად იქმნა გამოცხადებული, ამიტომ მის საფუძვლით მათში მრავლად იწყეს თათრის სჯულის თაეი კაცების გზავნა, ნასწავლი მოლების, ხოჯების, ხაფიზების და სუნეთების. ოსმალთა მთავრობა ხალხს სასტიკად, მაგრა, ისტატურა უშლიდა ქრისტიანობის შენახვას, ამ დაშლაში მათი სასულიერნო წოდება არ ერეოდა ისე, ეს როგორც აჭარაში იყო. მთავრობა ას სჯულის შენახვას სპობდა, სასტიკად ჰკრძალავდა, ყველგან ასე აცხადებდა: „ვინც მთავრობის ბრძანებას არ შეასრულებს, ის მთავრობის წინააღმდეგათ ჩაითვლება და ბოლოს სიკვდილათაც დაისჯებაო" ესენივე სდევნიდენ აფხაზთა სასულიერო წოდებას და სასტიკად უკრძალავდენ აფხაზეთში დარჩენას, მღვდელ მოქმედების აღსრულებას, ყოველივე დევნას მიეცა და 1760 წლიდამ ოსმალეთის მთავრობის წყალობით დაკეტილ იქმნენ მონასტერ-უდაბნო სასწავლებელნი, აფხაზთა შვილების სასწავლებლის ყოველივე ფერფლად იქმნა ქცეული და დაქცეული. ამ დღიდამ იწყება აფხაზთა შვილების სწავლა განათლების დაცემის დასაწყისი.

ოსმალთა აფხაზებს მარტო ეს არ აკმარეს. მათ დაიწყეს აფხაზთა შვილებზედ მძლავრად ნავარდობა. შვილების ტაცვა, ოსმალში წაყვანა, იქ დასყიდვა. მაჰმადის სჯულის მიღებამდის, ყოველი ოჯახის შვილებს, ანუ ქრისტიანებს, ოსმალთაგან შვილების მოტაცვა და დასყიდვა მოელოდა. მათს ამ გვარს უბე-

დურების ასაცდენთა მხოლოდ ღა გათათრება იყო დაშთენილი. აფხაზთა სიმაგრის ასალგმავათ და დასამორჩილებელ იარაღად ოსმალთა გამოაცხადეს ასეთი წესები, რა მოეფინა და მოედო მთელს აფხაზეთს.

აფხაზეთში თუ დაშთება ვინმე ქრისტიან მღვდელთაგანი და წინააღმდეგ იმოქმედებს მაჰმადის სჯულის, იმას თუ შეუტყეთ ეს ამბავი, იცოდეს რომ სიკვდილის შემდეგ მის სხეულს მიწაში არ დავამარხვინებთ. იგი ღირსი არ იქმნება ჩვენგან პატივისცემის.

ესეთი წესები ოსმალთ ერთ დროს სამცხეშიც აქვნდათ წესათ მიღებული. მე მაქვს ერთი ძველი ოსმალური ქაღალდი რაც ამას მოწმობს, ერთ მღვდელს თურმე შეუტყეს ქრისტიანობის მფარველობა, ეს მღვდელი ამისთვის უნდა დაესაჯათ, მაგრამ იგი ავად გახდა და მალეც მოკვდა. დამარხვა არ უნდოდათ, მაგრამ სხვებმა იპატიეს მით, რომ გამოძიებას ვერ დაესწროო. იქმნება ჭორაები მოუგონესო. ამიტომ ნება მისცეს ამ ღვდლის დამარხვის, მხოლოდ ისიც ისე რომ სამარე უნდა გაითხაროს ძალიან ღრმათაო, რომ იქიდამ მისი ცოდვილი ლეში უკან ამოსროლა მიწამ ვერ შესძლოსო, რადგანც თათრის სჯულის წინააღმდეგი მღვდელი ცოდვილი არისო, მტერი მაჰმადისა და ამას კიდევ მიწა არ მიიღებსო. ასეთის ოსტატობით ოსმალთა ძრიელ შეაშინეს ქართველთ ჩუმი მქადაგებელთ ქრისტიან მღვდელნი და მცირე ხნის განმავლობაში აფხაზეთი დაცალეს ასეთის პირებით. მაგარ ქრისტიანთა დასამორჩილებლად დააწესეს ასეთი ხრიკები: ეს ხრიკები მათგან იხმარებოდა 1705 წლიდან. ასე, რომ 1710 წელს საკათოლოკოზო მოქვიის ტაძარიც გაუქმდა. მასთან სხვებიც გაუქმდენ, თითქმის სრულიად.

აფხაზის ოჯახს თუ სურს ქრისტიანათ დაშთეს, მაშინ მან უნდა იცოდეს რომ თათრებზედ დაბლა იდგება, ყოველივე ხარჯი მეტი გადახდება. წინააღმდეგს ვერ იქმს. ეს წესები ადრიდგანვე იქმნა შესული, ამიტომ 1720 წლიდამ გათათრებისთვის ძალას არავის ატანდნენ. თათრობა თავის ნებით მიდიოდა წინ.

ოთხი შვილი თუ ჰყავს, მაშინ ორი მთავრობას უნდა მისცეს ხარკათ და ორი შვილი შეუძლიან თვით იყოლიოს ქრისტიანის სჯულზედ. ქრისტიანობაც აღარ იყო ადრიდგანვე, მოძღვარნი აღარ ჰყვანდათ 1700 წლებიდამ თითქმის.

იყვნენ ისეთი ოჯახები რომელნიც ამ გარემოებას არ ემორჩილებოდენ, იყვნენ ისეთნიც რომელნიც ემორჩილებოდნენ. ყოველ შემთხვევაში ასე თუ ისე, აფხაზთა ოჯახებს დიდი რიცხვი აკლდებოდა თვისი შვილების და მით მათი რიცხვიც მცირდებოდა.

ქრისტიან აფხაზთ ნება აქვნდათ, რომ მათ მოეტაცნათ საიდუმლო შთენილ ქრისტიან აფხაზთა შვილები და იგინი შორს სადმე გადაერეკათ და მხოლოდ პატრონის გაუგებრად ოსმალებზედ კარგ ფასად დაეყიდნათ. ასეთივე ნება აქვნდათ იმ აფხაზებს ვინც მაჰმადის სჯულს აღიარებდა. ამ გარემოებით აფხაზეთის ჩუმ თუ ცხად ქრისტიანთა შვილებს მრავალი მტერნი გაუჩნდენ და მათ შვილებს მრავლად უწყეს ტაცვა, ოსმალეთში გემებით გადაყვანა და დასყიდვა. ამ გარემოებამ მძლავრად და ძირიან ფესვიანად შეარყია ქრისტიანობის მაღიარებელთ რიცხვი აფხაზთ შორის და მთელი აფხაზეთი XIX საუკუნის დამდეგამდეს თითქმის მტერფანატკი მაჰმადიანებათ იქმნენ გამოცხადებულნი.

ასეთმავე გარემოებამ შეამცირა მთლათ აფხაზთა რიცხვი. 1650 წ. აფხაზთა რიცხვი იყო ნახევარ მილიონზედ მეტი. თითქმის 600 ათასი. XVIII საუკუნის ნახევარს, ანუ 1770 წლებში იკლო და 400 ასზედ ავიდა. მერე კი მათი შვილების ტაცვამ, გათათრებამ და მუდმივ ომებმა იქამდის დააუძლურა და მოსპო რომ XIX საუკუნის დამდეგს 200 ათასი ძლივსღა იყო. შემდეგ ესეც მოისპო და დღეს რაც არის აფხაზთ რიცხვი ის ყველამ ვიცით. ასე დაემხო იუსტინე კეისართაგან დიდებულად ხმობილი ძველი საქართველოს ნაწილი-აფხაზეთი.

რადგანაც აფხაზთა შვილები ცქვიტი, მალხაზი და ლამაზი ხალხია. ამიტომ ძრიელ მრავლად გაჰყვანდათ ამათი შვილები სტამბოლს გარეშე სხვა ადგილებშიაც და ჰყიდნენ კაი ფასად. ამ დაყიდვას ცხადათ ასაბუთებს აფხაზეთის მალაქია კათოლი-

კოზისაგან დატოვებული ქადაგებანი, რაც უკვე ვახსენეთ, ამასვე ამტკიცებენ ევროპის მოგზაურნი და ნამეტურ კათოლიკეთ-ძმობის სხვა და სხვა ძმობის მამანი.

სტამბოლსა და სხვა ასეთ დიდს ქალაქებში, თითქმის ყველა ოსმალოს ოჯახში ნახავდით აფხაზთა ლამაზ ქალ-ვაჟებს. ზოგ ქალებს ცოლებათ ირთავდნენ, ზოგს ვაჟებს ისიძავებდენ სილამაზის გულისთვის და ამით ამშვენებდენ თვის ტომს, ბევრი და ბევრის ბევრიც ოჯახებში მონებად ჰყვანდათ. რაც ქრისტიანობის გულისთვის აფხაზეთს ვაება დაადგა და მათ ეს ვაებაც აიტანეს, ასეთი საქართველოს სხვა კუთხის ქართველთ არა უნახავთ რა. მიზეზი ამათის დიდის უბედურების ის იყო რომ აფხაზეთი საქართველოდამ, ანუ თვის მოსამზღვრე ქართველთ კუთხეებიდამ შორს, მიუვალ და მიყრუებულად სძევს, მეზობლობა მას არ აქვნდა დანარჩენ ქართევლებთან გაბმული და ამიტომ უფრო იდევნებოდენ ოსმალთაგან და იტანჯებოდენ. მათ ზღვა-მეზობლობდა და ამიტომაც იგინი იყვნენ კარგი მეზღვაურნი, მენავენი და კარგი მობანავენი, თითქმის ზღვის შვილებად იწოდებოდენ ძველად.

დიახ ბატონო, აფხაზთა გათათრების საქმეს დიდი ისტორია აქვს. აფხაზთა გათათრება გახდა იარაღად თვით ამ ხალხის შემცირების და მოსპობის. ამ გარემოებას აწინდელ აფხაზთა შვილებიც გულ-ცეცხლით საესე უნდა უმზერდენ. ოსმალეთში აფხაზთა დაკარგეს ყოველივე გვაროვნელი თვით ცნებიერება და სრულიად გადაგვარდენ, ოსმალური ენა შეითვისეს და სადღეისოთ ოსმალეთში მათი ვინაობის აღარაფერია დაშთენილი თვინიერ სახეზედ გამოხატულის საქართველოს ერის მონათესავედ ყოფნის სილამაზის და სიკეკლუცისა. ასე დაემხო ძველ ბიზანტიის სამეზობლო საქართველოს ნაწილი აფხაზეთი, ასე მოისპო ქართველთ ტომის და კუთხის გეგმის ერთი შტო ერისა და მისი კილო-კავი.

დღეს აფხაზეთს შეუძლიან სთქვას: რომ მე ოდენაღა მხოლოდ მოწამე ვარ მისი, თუ ოდესმე როგორ ამაღლდა საქართველო და მოწამეც ვარ მისი, თუ ან როდის დაეცა ამაღლებული საქართველო და ნამეტურ აფხაზეთიო.

უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ აფხაზეთის თავად-აზნაურობას და ნამეტურ მთავართ შარუაშიძეთ დიდი ამაგი მიუძღვისთ საქართველოს წინაშე. ესენი ოსმალთ ყოველთვის მკაცრად ებრძოდენ და მამულისა, ენის და ქრისტიანობის გულისთვის ადვილად არას უთმობდნენ. აფხაზეთის მთავარნი არ ჰგვანდენ სამცხის დიდებულ მთავარ ათაბეგების გვარის წევრთ ბექა ჯაყელს და სხვათაც, რომელთაც საქართველოს უღალატეს და გათათრდნენ. შარუაშიძეებში ამისი მაგალითი არ იყო. მართალია ამათშიაც იყვნენ თითო ოროლა ოსმალთა მომხრენი, მაგრამ ამასაც თავის მიზეზები და პირობები აქვს. საზოგადოთ ამ გვარს დიდი ამაგი და შრომა აქვს დახარჯული აფხაზთა ერის წინაშე. ასე და ამ გვარად, აფხაზთა სრულიად გათათრება ეკუთვნის 1680 წლებიდამ 1780 წლამდის. ასე რომ XVIII საუკუნის შემდეგ მთელი აფხაზეთი ისლამს აღიარებდა. მათში ერთი კაციც აღარ იყო ქრისტიანად დაშთენილი. ასე დაეცა ერთ დროს აფხაზეთი.

ისლამი ჩრდილო კავკასიაში

ლეკების დაკავშირება ისლამთან

დაღისტანზედ კახეთი და ქიზიყი ახლოა. წმ. ნინოც ხომ ბოდბის ხევში სცხოვრებდა, სადაც დღეს წმ. ნინოს ქალების მონასტერიც არის. ქრისტეს სწავლა კახეთში აქედამ მოევლინა. მერე აქედამ საინგილოს გზით დაღესტანშიაც გადავიდა, მაშინ შირვანელნი მზეზედ ლოცულობდნენ. მათში ზოგიერთ ალაგას ქრისტე იწამეს. მის შემდეგ შირვანში ქრისტიანობა გავრცელდა VI საუკუნეში, სირიიდამ საქართველოში შემოსულ ნასწავლ ქართველთ მამათა საშუალებით შირვანში მთლად მოიფინა ქრისტიანობა, მაშინ აქ აღშენდნენ სხვა და სხვა ვრცელი ტაძრებიც. მის შემდეგ საუკუნოებში შირვანის ქრისტიანობის საქმეებს ქართველთ მღვდელ-მთავრები განაგებდნენ.

ქრისტიანობასთან ერთად ლეკებში ქართული ანბანიც იყო გავრცელებული. ჭ, ყ და ზოგიც სხვა ასეთ ასონი ქართულ ანბანში სულ ამათის ხმით არის შეტანილ-მონარუქუსულნი. მაშინდელ ქრისტიანთა ნაშთების დანაშთენი ისტორიკოს პ. იოსელიანსაც უნახავს დაღესტანში თავის მოგზაურობის დროს. ნახეთ ამაზედ მისი რუსული წიგნი „მოგზაურობა დაღისტანში", 1871 წ. თფ. (пут. зап. по даг. 1871 г.г.). ასე რომ ჩვენცა და ლეკებმაც უნდა იცოდნენ ის გარემოება, რომ იგინი პირველად აღიარებდნენ ქრისტიანობას, ამის მფარველად, ქართველებს მათში თვისი მქადაგებლებიც ჰყვანდნენ დანიშნულნი, რომელთაც ლეკუ-

რი ენაც იცოდნენ და ესენი ლეკთა შვილებს ქართულ ანბანსაც ასწავლიდნენ. ასე იყო მათი საქმე. ქართული ანბანი ძველად იყო ლეკურიც, ოსურიც, აფხაზურიც და ქართულიც.

არაბების ფლობამ საქართველოზედ და შირვანზედ იქონია მეტად დიდი გავლენა. ქართველთ მოაკლდათ ძალა არამც თუ დაღისტნელთა მოვლა-მფარველობის, არამედ თვით თავიანთი ქვეყნის სასულიერო საქმეთა მართვაც უჭირდებოდათ. ამიტომ დაღისტნელთ დაეპატრონენ არაბნი, მათმა სასულიერო წოდებამ იწყო ისლამის ქადაგება და სულ მოკლე დროის განმავლობაში მთელს შირვანში ისლამი კარგად განავრცეს. X საუკ. ისლამის საქმე აქ ისე მოეწყო, რომ ლეკთაგან უკვე ისლამის მცოდნე სასულიერო პირნიც გაჩნდნენ. ისლამის ვრცელებასვე მოჰყვა შირვანში ქართული ანბანის მოსპობა და არაბული ანბანის მიღება. XII საუკ. შემდეგ, არაბები საქართველოდან გაძევებულ იქმნენ. ამ დროს შირვანში ლეკთა შორის, ისლამის საქმე ისე იყო აღორძინებული და გამაგრებული, რომ მას ვეღარაფერი მახვილი და ძალადობა ვეღარ შეარყევდა. არის იმის ცნობაც რომ შირვანში ქართველ მქადაგებლებს ამის წინააღმდეგ ცდა დაუწყვიათ, მაგრამ ამაოდ, მათის ცდიდამ არაფერი გამოსულა. ორი საუკუნის განმავლობის არსებობის შემდეგ, ისლამს იქ უკვე დიდი საძირკველი ჰქონია გამაგრებული. ასეთია ლეკების სარწმუნოებრივი ისტორია, თუმცა ეს დრო მათგან ერთობ შორს არის, მაგრამ ლეკებში დღესაც იციან ზეპირად შემდეგი გარდმოცემა, რომელსაც მოგზაური ხშირად მოისმენს მოხუცებულთაგან.

ადრე, ანუ უწინ, ძველად ჩვენ ქრისტიანები ვყოფილვართ, ჩვენი ანბანიც თქვენი ანბანი ყოფილა. მერე გავთათრებულვართ, ეხლა ჩვენი ანბანი არაბული არის.

ვიტყვით იმასაც რომ მუსულმანთა სასულიერო წოდებას შირვანში დიდი შრომა მიუძღვის ისლამის გავრცელებაზედ, ხოლო რაც შეეხება ისლამის ფანატიზმს და მის სისასტიკეს კი დაღისტნელთ შორის ეს ისე არ არის გავრცელებული, მაგალითებრ როგორც თვით ქართველ მაჰმადიანებში. დაღისტნელებში ისლამის სწავლამ ვერც ლეკური სიმღერების ხმარება მოსპო

და მასთან ლეკთა დედაკაცობას ვერც ლურჯი ჩადრი დახურა, ვერც პირბადე ჩამოაფარა. ბევრი რამ ლეკებისა ძველის ჩვეულებით დარჩა ისლამისაგან ხელ შეუხებელი და უვნებელი დღემდე. ცოტათი დაღისტნელებს ოსმალებმა გაველურება დაუწყეს. XVII საუკ. შემდეგიდამ: იგინი ამათ აქეზებდნენ ყოველთვის საქართველოზედ დასაცემად, ასაკლებათ და ტყვეების დასატაცავად. ყველაფერ ამას ისლამის სასარგებლოდ ხსნიდნენ, მაგრამ ეს გარემოება იყო ლეკების უბედურება და მათ მთლად გაველურება-განადირება, რასაც დღეს თვით ლეკებშიც ბევრნი კარგად გძნობენ იმას, ამიტომ სწუხან კიდეც დიდათ, რომ იგინი ასე უკან არიან ჩამორჩენილნი სწავლა განათლების მხრით.

ლეკების, ანუ შირვანელთ სჯულის, თუ სარწმუნოებრივი მხარეების ისტორიის მდიდარი წარსული აქვს, ხოლ ჩვენ ეს მოკლე მიმოხილვაც ვიკმარეთ, რასაც თავის ორგინალურის საკუთარის ცნობებით საკმარისი მნიშვნელობა აქვს და ისტორიული სიდიადე. XVII საუკ. ნახევრამდე, ლეკებში იყო ისეც, რომ ლეკი ისლამს აღიარებდა, თორემ ამის გარეშე მან ერთი არაბული ლოცვაც არ იცოდა ზეპირად, ქალებში ხომ ბევრმა დღესაც არ იცის ზეპირად. საჭირო ლოცვები საერთოდ კი ლეკებში ისლამის ლოცვებში საერთო გავრცელების ხანად XVIII საუკუნე უნდა მივიღოთ, უმეტეს XIX საუკ. როცა მათ მუდმივ ბრძოლა და ომები აქვნდათ ჯერეთ ქართველებთან და მერე რუსეთის მხედრობასთან.

სამწუხაროდ ჩვენდა, ლეკების შესახებ ქართულს ისტორიულს მასალებში მცირე რამ ცნობები მაინც არის დატოვებული, თუ ეს ერი როდის აღიარებდა ქრისტიანობას, მის მერე როდის დაუკავშირდა ისლამს ხოლო ესეც ერთობ მოკლედ არის მოხსენებული, ორიოდე სიტყვით. რაც შეეხება არაბთა და ოსმალთა ისტორიებს იქ ამათ შესახებ, ანუ ისლამის გავრცელებაზედ და თუ მათ როგორ განავრცეს შირვანში ისლამი ამაზედ ერთი სიტყვაც არსად აქვსთ მოხსენებული. სპარსთა ნაწერებშიც ხომ არსად არაფერია მოხსენებული, რადგანაც სპარსნი ლეკებს ემდურებოდნენ ყოველთვის მასზედ, თუ თქვენ სუნის ისლამს რათ შეუერთდითო.

ამაზედ მათში ყოველთვის განხეთქილება და მტრობაც არსებობდა, მასთან ომებიც კი უხდებოდათ ხშირად ურთიერთ შორის. სამწუხაროდ ლეკები ოსმალ სპარსთა მეისტორიეთათვის სრულიად დაკარგულ და მივიწყებულნი არიან. ლეკებს და მთლად დაღისტანს ისევ და ისევ საქართველოს ისტორია იხსენიებს და ზოგ რამ ცნობებსაც იძლევა.

ეს გარემოება ლეკებმაც უნდა იცოდნენ კარგად, მათ ქართული ისტორია უნდა შეისწავლონ იმიტომ კი არა რომ იგი ქართულია, არამედ იმიტომ რომ იგინი მასში თავიანთ შესახებ ბევრ რამ ისტორიულ ცნობებს ნახვენ, თავიანთ თავს და წარსულს აქედამ გაიცნობენ, ლეკებს ქართულ ისტორიის მეტი სხვა წყაროები არა აქვსთ რა.

ჩერქეზების, ქისტების და ინგუშების გათათრება

ოსებმა ქრისტიანობა მიიღეს IV საუკ. მის მერე ისე წილკნელის ცდით, პიროს ბრეთელის და სხვათა სირიიდამ შემოსულ ქართველ მამათა საშუალებით მთელმა ოსის ერმა აღიარა ქრისტიანობა, როგორც კავკასიის მთების აქეთა მხრის მცხოვრებ ოსებმა, ისევე იქითა მხრის ოსებმაც. ამათთანავე ერთად სხვა ტომის ერნიც აღიარებდნენ ქრისტიანობას, მაგალითებრ ინგუშები, ჩერქეზები და ქისტებიც. ყველა ესენიც ქრისტიანები იყვნენ. ქართლის მოქცევის ისტორიაში მოხსენებული მთიელნი ამ ხალხს შეეხება.

მონგოლების შემოსევის და განდევნის შემდეგ. ქართველებს დიდი ძალა მოაკლდათ ამ მთის ერთა მფარველობის. ამ გარემოების წინ აღუდგა ისლამიც და მუსულმანთა ძლიერება. XIII საუკ. დაღისტანში ისლამი უკვე გავრცელებული იყო, ამ დროს ჩერქეზებს, ქისტებს და ინგუშებს სჯულის მეთაურ კაცები სულ აღარ ჰყვანდნენ, მათში ქრისტიანული აღარა იყო რა. ამ გარემოებას შირვანელმა ხოჯიებმა ყურადღება მიაქციეს, ამათ

დაიწყეს ხსენებულ კუთხის ხალხში მგზავრობა და ისლამის ვრცელება. ასე რომ XIV საუკუნის ნახევრამდე მთელმა ინგუშებმა, ქისტებმა და ერთმა ნაწილმა ჩერქეზებისამაც ისლამი აღიარა. ოსებს კი ისლამი მალე ვერ მიაღებინეს. ჩვენ არ ვიცით, თუ ამ დრომდე, ხსენებულ მთის ერში რა ანბანი იხმარებოდა, ის კი ვიცით ისტორიით, რომ ოსებში კი ძველადგანვე ქართული ანბანი იყო მიღებული.

ისლამის გავრცელებას დაღისტნის ხოჯიებმა კაი გზა მისცეს ხსენებულ გამაჰმადიანებულ მთის ერში, ამის აღორძინებას მოჰყვა მათში არაბული ანბანის შეტანის დასაწყისიც. ხსენებულ მთის ერში XV საუკ. უკვე არაბული ანბანი საერთოდ იყო მოფენილი. ამ ხალხიდამ მაშინ უკვე ისლამის მაღიარებელ და მქადაგებელ სასულიერო წოდებაც არსებობდა, რასაც დადათ ხელს უწყობდა და ამზადებდა შირვანის მუსულმანთ სასულიერო წოდება. შირვანის ისლამის სასულიერო წოდებას დიდი შრომა და ამაგი მიუძღვისთ ისლამის გავრცელების ნინაშე, ხსენებულ ერში.

ინგუშებში ისლამის შეტანის დასაწყისი იწყება XIV საუკ. ნახევრიდამ, მთელმა ინგუშობამ მიიღო მაშინათვე ეს სარწმუნოება.

ქისტების მთელმა ნაწილმაც ამავე დროს, ანუ XIV საუკ. ნახევარს იწამა ისლამი. ინგუშებთან ერთად ჩურქეზების დიდმა ნაწილმაც ამავ დროს მიიღო ისლამი მათში, ცოტა დარჩა ქრისტიანობით.

ოსების გამაჰმადიანება

ოსებზედ ოსმალთა და ისლამის გავლენა თითქმის XV საუკ. იწყება. ბიზანტიის დამხობის შემდეგ, რაკი ოსმალნი საქართველოს შავის ზღვის ნაპირებიდამ ხშირად ესტუმრებოდნენ, ამიტომაც იგინი აფხაზეთის გზით ოსეთშიაც ხშირად გადადიოდნენ. ამ გარემოებას ხელს უწყობდა ის პირობებიც, ოსმალთა იმძლავრეს

და დაღისტნელნი, ანუ შირვანელნი არაბთა გავლენით IX საუკ. მთლად დაუკავშირეს ისლამს. ლეკებს ოსების ცნობაც კარგად აქვნდათ, მასთან მეზობლური განწყობილებაც და მისვლა-მოსვლაც. ოსეთში ერთის მხრით შირვანელნი შედიოდნენ ადვილად და მათს მოლებსა და ხოჯებს შეპქონდათ თვისი ისლამის სწავლა და მეორეს მხრით აფხაზეთიდამ გადადიოდნენ ოსმალოს ხოჯიები და მოლიები და ავრცელებდნენ ისლამს. მაგრამ ვერც შირვანელნი და ვერც ოსმალთა ხოჯიები და მოლები ოსებზედ ვერაფერ გაელენას ვერ ახდენდნენ. მათი ცდა კარგა ხნის განმავლობაში უნაყოფო იყო. ოსებს ვერ უკავშირებდნენ ისლამს. ხოლო როცა სამცხე-საათაბაგოში და ლაზისტანში აყვავდა ისლამი, მის შემდეგ აქაც აღორძინდა ისლამი. ლაზისტანის დამორჩილებას მოჰყვა ისლამის აყვავების დასაწყისი საქართველოში, ეს ხანა გაჯლავსთ XVII საუკუ. ნახევარი. ამის მერე ოსმალთა ძლიერება აფხაზეთზედაც მრავლდება. ოსმალნი ეპატრონებიან აფხაზეთს, მაგრამ ვერას აწყობენ. გათათრებული ლაზების საშუალებით ვერც აფხაზეთს და სამეგრელოს იჭერენ, მათში ვერც ისლამს ავრცელებდნენ. ოსმალეთმა მხოლოდ XVIII საუკ. დამდეგ მოახერხა, იმძლავრეს და რამდენ გზისმე აფხაზეთიც დაიმორჩილეს, იმავ დროს, ანუ 1730 წლებს ისლამსაც დაუწყეს მათში ერცელება. აფხაზეთ გარდა ფოთიც ამავ დროს აიღეს, ხოლო მეგრელებში კი ისლამი ვერ შეიტანეს, თუმც ამის გავრცელებას ლაზები დიდათ სცდილობდნენ, ნამეტურ ლაზურის ენის საშუალებით. აფხაზეთში ოსმალეთის გაძალუანებას მოჰყვა სხვა კუთხეების დამორჩილებაც. სხვათა შორის პირველ გზა და ხიდათ აფხაზეთიდამ მათ ოსეთი დაინახეს. ამიტომაც იწყეს აფხაზეთიდამ ოსეთისაკენ მგზავრობა, მერე იქიდამ შირვანელებთან შეერთება.

აფხაზეთის დაკავშირებამ ოსმალეთის ძალა დაუკავშირა ოსეთის გზით დაღისტანსაც აფხაზეთში ისლამის გავრცელებას მიეცა ისეთი გზა და ხიდი, რამაც დიდი სამქადაგებლო, ანუ სამისიონარულო მიმდინარეობა მისცა ისლამს მთელს კავკასიის მთიელთ შორის. აქ გაიბა სარწმუნოებრივი ქსელი. დაღისტნელნი ოსეთის

გზით თავისუფლად გადადიოდნენ აფხაზეთში და მერე აქედამ ოსმალეთშიაც თავიანთ თანამერჯულენი ადვილად მიემგზავრებოდნენ, თორემ ლეკებს ქართლ-კახეთზედ მზავრობა დაშლილი აქვნდათ. დაღისტნელთა თავისუფლად მგზავრობა ოსეთზედ იწყება 1720 წლებიდამ, ამავე დროდამ, ოსმალთა მთავრობის დახმარებით ოსეთშიაც იწყება ისლამის ვრცელების დასაწყისი და 25 წლის განმავლობაში საქმე ისეთ წარმატებას ეძლევა, რომ 1760 წლებს ოსთაგან უკვე ისლამთან დაკავშირებულთ რიცხვი ერთობ დიდია, საქმე ისეთ წარმატებას იღებს, რომ 1770 წლებს, ოსეთში უკვე ოსთაგან ისლამის მაღიარებელთათვის თვით ოსების ხოჯიები და მოლიებიც უკვე გამოსჩდნენ. ამათ გარემოებას დიდათ ხელს უწყობდა შირვანის სასულიერო წოდება; თითქმის სულ მათის ცდით და არაბულის ენის ლოცვების და „ყურანის" სწავლით იზრდებოდნენ ოსთა ხოჯიები და მოლიები.

ასე რომ ოსებში ისლამის გავრცელების დასაწყისი იწყება 1720 წლიდამ. შეიძლება ამაზედ წინადაც იყვნენ მათში ისლამის მაღიარებელნი, დაღისტნელთა ხოჯიების დახმარებით და მეზობლობით, რადგანაც მაშინ ლეკებმა ოსური ენაც იცოდნენ, როგორც თავიანთ მეზობელ ერის ენა, ხოლო ასეთ ოსთა მაღიარებელთა რიცხვი ერთობ მცირე უნდა ყოფილიყოს. 1730-40 წლებში კი ოსეთში სწრაფად იქმნა ისლამის გავრცელება დაწყობილი. საქმე იქამდის მივიდა რომ 1770 წლებში უკვე რუსეთშიაც კი შეიტყვეს რომ ოსებში მალე იფინება ისლამიო. ამ გარემოებას მათაც მიაქციეს ყურადღება. 1770 წლებს უკვე დაარსდა რუსეთის მთავრობის დახმარებით მოზდოკსა და ყიზლარს ოსების კომისია, რომელ კომისიასაც საგნად ქრისტიანობა აქვნდა მიღებული და ოსების პატრონობა. ამის შემდეგ კი მართლაც ოსებში ისლამის ვრცელება შეჩერდა, როგორც სჩანს 1781 წლის შემდეგ ოსთა ისლამთან დაკავშირება მოისპო. ვინც კი იმ დრომდე ოსნი ისლამს აღიარებდნენ, მათთვის კი შირვანელთა ხოჯიების წყალობით მრავლად გაჩნდნენ თვით ოსებთაგან ხოჯიები, მოლიები, ხაფიზნიც, მასთან მათ აფხაზეთის გზით მექაშიაც იწყვეს მგზავრობა ამით მათში ჰაჯებიც გაჩნდნენ, მასვე მოჰყვა ოსებ-

ში ისლამის მტკიცე საძირკველის არსებობა და მაღიარებლობა, რომელთა რიცხვმა ჩვენს დრომდისაც მოაღწია მრავლად. ზოგნი ამათგანი ოსმალშიც გადასახლდნენ 1860 წლებს, დღეს ოსმალეთშიაც სცხოვრებენ მუსულმან ოსები. მრავლად, იქ ესენი ოსურ ენას ჰკარგავენ.

რადგანაც ოსები ჩვენი მოძმე მეზობელი ერია, ამიტომ მოვიყვანეთ ეს მოკლე ცნობა მის შესახებ, თუ მათი ისლამთან დაკავშირების დასაწყისი როდის იწყება. ეს დასაწყისი, ანუ ოსთაგან ისლამის სჯულის გაცნობის ხანად XVIII საუკ. დამდეგი ითვლება. დაღისტნელთ ხოჯიების და მოლიების დახმარებით, თუმცა მათ ოსეთში ისლამის ვრცელება მიტომ უფრო უძნელდებოდათ, რადგანაც ოსეთამდის მათ გზებში სხვა მთის ერნი ჰყვანდათ გასაველელნი, როგორც ინგუშები, ქისტები და ჩერქეზები, ამიტომაც მათ ამ მთის ერში უფრო ადრე განავრცელეს ისლამი, ვიდრე ოსებში. ინგუშებს, ქისტებსა და ჩერქეზებში ისლამის ვრცელების დასაწყისი XIV საუკ. ნახევრიდამ იწყება. ამ დროს მათში არაბული ანბანის ხმარებაც შემოდის.

დანართი

ჯულის თავი კაცების დარიგებები ქართველ მაჰმადიანების მიმართ

ეხლა ჩვენ აქ მოვიყვანთ იმისაც, თუ ოსმალოს მთავრობა 1856 წლის შემდეგ ქართველ მაჰმადიანებს რას ავალებდა. ეს დავალება ტყუილი არავის ეგონოს, ამის ისტორია ქართველ მაჰმადიანებში ბევრმა იცის და უეჭველია ამას ბევრნიც დაგვიმოწმებენ, გინდ რომ ეს ასე არ იყოს და მათ არ შეგვიმოწმონ, მაშინ ვინც კი ქართველთ მაჰმადიანთ ცხოვრებას დაუახლოვდება და გაიცნობს, ის ამაზედ ცხადათ დარწმუნდება და იმას ამისთვის აღარაფერი ეჭვი მოუნდება, არაფერი ფიქრი დაებადება. რადგანაც ამის პასუხს მათ მისცემს თვით ქართველ მაჰმადიანთ გაველურებული ცხოვრება, მოქალაქობიდან უკან ჩამორჩენა, უსწავლელობა და ათასიც სხვა ამგვარნი, რაშიაც გახვეული იყო დღემდე ქართველ მაჰმადიანთ უმრავლესობა. ესენი ამით ისე იყვენ დაქვეითებული რომ გულ შემატკივარ კაცს სოლი აუშფოთდებოდა. ოსმალოს მთავრობა აი რითი რაზმავდა ქართველ მაჰმადიანებს, რას ასწავლიდა და რის აღსრულებას ავალებდა მათ: 1. იმის ცდას, რომ მათ, როგორც მუსულმანებმა, უნდა დაივიწყონ ქართული ენა, იგი მოიშორონ თავიდან, ეცადონ, რომ პატარებს შინიდამვე აუკრძალონ ეს ენა, მის მაგიერ შეასწავლონ ოსმალური, რაც მოსაწონი იქნება მღვთისა და ჩვენი ფადი შახისთვისაც. ეს დავალება ქართველ მაჰმადიანებმა შეისმინეს და როგორც შეიძლეს, ისე მოახერხეს და ქართული ენა დაკარგეს ბევრს ალაგას და 1878

წ. რომ იგი რუსეთს არ დაეკავშირებინა საქართველოსთვის მაშინ ამ ენას დაკარგამდა ქობულეთი, აჭარა, ზეგანი, ლივანა და სხვა ადგილებიც, რის შესახებ ჩემ უსაუბრიათ თან მწუხარებით აჭარაში ზოგ წარჩინებულ ბეგებს. 2, ქართველ მაჰმადიანებს ავალებდენ, რომ მათ როგორც გურჯი მუსულმანებს არავითარი მისვლა-მოსვლა არ ჰქონიყოთ გურჯი გიაურებთან, თორემ ეს იქნებოდა ისლამის ცოდვა, სჯულის დარღვევა, მუჰამედის უარყოფა, მით სულის წაწყმედა. გურჯ გიაურებთან არამც თუ მისვლა, არამედ გულში უნდა ჩაინერგონ მათი მტრობა, ღალატი, სისხლის დაღვრა და ყოველივე ის, რაც თქვენ ამ გიაურ ხალხთან დაგაშორებთ და ყოველთვის მათგან შორს იქნებით. მათ სიახლოვემ, ანუ დაახლოვებამ არ უნდა გაგახსენოთ, რომ გიაურები და თქვენ ერთ ენაზედ ლაპარაკობთ, არც იმ გარემოებამ, რომ მათი და თქვენი ქვეყანა ერთი არის. თქვენ უნდა დაივიწყოთ ეს და ამიერიდან უნდა შეიქმნათ მათი ისეთი მტერი, რომ მით მათი დანახვაც კი გეზიზღებოდესთ.

ქართველმა მაჰმადიანებმა შეისმინეს მთავრობისაგან გამოგზავნილ სჯულის თავი კაცებისაგან ასეთი დავალება და მათ ქართველი კაცი შეიძულეს ისე, როგორც ჭირი, საქართველო შეიძულეს ისე როგორც რამე ღვარძლი, სიტყვა „ქართველი" ისე შეიძულეს, რომ ეს სიტყვა ვინმე ქართველ მაჰმადიანისათვის გეთქვა ან დღეს უთხრა, იგი იქნება მის შეურაცხობა, გულში ლახვარი, ამიტომ ის მზათ გახდება რომ ამ სიტყვის გამო გულში დამბაჩა დაგცეს და ბოლო მოგიღოს თუ შენ მას ქართველი რათ უწოდე. ქართველი რომ მათ სძულთ ყველაზედ დიდათ ესა სჩანს თვით დღევანდელის მათის შეხედულებისაგან. 1895 წ. ხულოს მეჯლისის ყად ნური ეფენდ ბერიძესთან ერთმა მოლამ, ქართველ მაჰმადიანმა, სახლში ქართულად მოლაპარაკემ იჩივლა, რომ ამა და ამ კაცმა მე ქართველი მიწოდა და ამიტომ ვითხოვ მის მოხმობას და დასჯასაო. ასევე მოხდა სხვაც ბევრი რამ ქართველ მაჰმადიანთაგან ქართველთ მტრობის.

3. ქართველ მუსულმანმა არამცა და არამც არ გაიხსენოს ის, რომ იგინი ადრე გიაურები იყვენ და ამიტომ არ განიძრახონ

ამ ახალი სჯული-ისლამის გამოცვლა, თორემ მის შემდეგ იგინი დაილუპებიან, სულ წაწყდებიან.

მაინც არცა რა თვით ეტრფიან სჯულის გამოცვლას, ხოლო ოსმალოს მთავრობის შიში კი მათზედ ცხადია, რომ მათ ისლამი არ გამოიცვალონო მის გამო, რადგანაც იგინი ახალი მუსულმანები არიან და მათი მავნე გურჯები კი დღემდე გიაურად დაშთენ და ჩვენ ვერ დაუკავშირეთ იგინი ისლამსო.

4. ასწავლეს თქვენ, როგორც მუსულმანებს, თქვენი საქმე უნდა იყოს იარაღის კეთება, იარაღის ხმარება. თქვენთვის ამის მეტი სწავლა სხვა არაფერი არის საჭირო. თქვენი სწავლა ხმალი, ხანჯალი, სილაღი, თოფი და ასეთებია, თქვენი მავნე გურჯ-გიაურების კი სასწავლო წიგნია, იმათი სწავლა წიგნია და თქვენი სწავლა ხმალი და სისხლი. ეს დავალებაც შეისმინეს მათ და მის მეოხებით მთელ ქართველ მაჰმადიანებიც გარდაიქცენ ტყის ველურ ხალხათ. მათში აღარც წერა-კითხვა ვრცელდებოდა, არც ხელოსნობა, არც ვაჭრობა, იყვენ ისე, რომ იგინი უფრო ველურს ხალხს ჰგავდენ ვინემ ძველ მესხებს. ხელში ეჭირათ მხოლოთ სილაღი და მის მეოებით ხან სხვებს ხოცავდნენ და ხან თვით ნათესავი სწყვეტდა ნათესავს და ასე და ამ გვარად ისპობოდენ უღვთოთ და უსამართლოდ ერთმანერთის უმეცრებისა და ოსმალოს მთავრობის გაბრიყვებისაგან.

ქართველ მაჰმადიანთ ძველებური თქმულებანი გამაჰმადიანების შესახებ

ქართველი მაჰმადიანები ზეპირ გადმოცემით ასე ლაპარაკობდნენ ხოლმე და უეჭველია დღესაც ლაპარაკობენ. ქობულეთელნი ამბობენ:

„აჭარა ნებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდება“ (ეს ძველთაგან არის თქმულიო).

ქობულეთი ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდება, თორემ ნებით არა იქნება რა. ბევრის სისხლი დაიღვრება ამისთვის.

ასევე ამბობენ აჭარელნი.

აჭარა ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდება. სისხლი ბევრი დაიღვრება, დუნია წახდება.

ზეგანი ნებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდება, გაქართველ-გაგიაურდება.

მაჭახლელნი ამბობდნენ:

მაჭახელი ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდება. მაჭახლის გაქრისტიანება ადვილად არ მოხდება.

დევე სქელი ნებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდება. დევესქელელები კი სხვას ამბობენ.

ლივანელნი ამბობდნენ რომ ჩვენში ძველთაგან თქმულაო, რომ ლივანა ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდებაო. მაგრამ ამას ლივანელნი მაინც არ იზამენო.

მურლული ნებით არ გათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდებაო. ამბობენ სხვა-და-სხვა კუთხის ქართველი მაჰმადიანები.

იმერხეველნი ამბობენ:

იმერხევი ძალით არის გათათრებული და ძალითვე გაქრისტიანდებაო.

შავშეთი ნებით არის გათათრებული და ნებითვე გაქრისტიანდებაო.

ასევე ლაპარაკობენ არა მარტო ქართულ ენაზედ მოლაპარაკე ქართველი მაჰმადიანები, არამედ ოსმალურადაც მოლაპარაკენი. ესენიც ასევე ლაპარაკობენ, მაგალითებრ:

არტაანელნი ამბობენ:

– არტაანი ძალით არის გათათრებული, ძალითვე გაქრისტიანდება.

ასევე ლაპარაკობენ ოლთელნი, არდანუჯელნი და მესხეთ-ჯავახეთის ქართველი მაჰმადიანები. თვით ლაზებიც კი ასე ლაპარაკობენ.

ეს ლაპარაკი მათ იციან უმეტეს იმ დროს, როცა იგინი ქართველ, ან სხვა ვინმე ქრისტიან კაცს ნახავენ და როცა ამ პირთან მათ ლაპარაკი მოუხდებათ თავიანთ ქვეყნის, ანუ საქართველოს შესახებ, ანუ თავიანთ ვინაობაზედ. მაშინ ესენი უსათუოდ სჯულზედ გადაველენ და დაიწყებენ ლაპარაკს. ასე სჯიან უმეტესად მოხუცებულნი და თან იგინი უმატებენ შემდეგს:

– ძიავ, ამას ჩვენ ჩვენით კი არ ვამბობთ, არამედ ჩვენ ძველებსაც ასე უთქვამსთ, ჩვენც მათგან ვისწავლეთ და მიტომ მოგახსენებთ.

იტყვიან კიდევ:

– თუ გამჩენელი ღმერთის ბრძანება არ იქმნა ჩვენი გადაბრუნება არ შეიძლება; ჩვენი გაგიაურება ძიავ ადვილად არ მოხდება.

ამ გვარი სიტყვებით ლაპარაკი ქართველ მაჰმადიანთა მოხუცებულთ ხშირად იციან. უეჭველია ასეთ საუბარს მათი ახალგაზრდებიც შეეჩვევიან, რადგანაც მოხუცებულთ მათზედ დიდი გავლენა აქვსთ ნამეტური სჯულის მხრივ ლაპარაკის დროს.

ეხლა ჩვენ ავხსნით თუ რას ნიშნავს ნებით გათათრება და ნებით გაქრისტიანება, ან ძალით გათათრება და ძალითვე გაქრისტიანება.

ამათი პირველი ფიქრი.

„ძალით გათათრება“ გახლავთ უგვანი, ჩვენი ძველები კარგად ვერ მოქცეულან, რომ ისლამის სჯულისთვის სისხლი უღვრიათ და წმინდა სჯულის მნიშვნელობა დროით არ შეუგნიათო. მაგრამ ესეც გამჩენელი ღმერთის ბრძანება იყოვო. სთქვა აჭყვისთაველ ქართველ მაჰმადიანთ სახალხო მელექსე ჰუსეინ ხაბაზის მამამ 110 წლის მოხუცმა. მაჭახელში სოფელ ძნელიეთში მცხოვრებ მოხუც ძნელაძემაც ასევ მწუხარებით მოიხსენია თვისი ძველი მამა-პაპანი, რომ იგინი ძალაზედ იდგნენ, ადვილად არ გათათრდნენ და ამიტომ მათ ამოდელა ტყე და მამულებიც დაკარგეს ძნელიეთშიაო. ამ გვარად ქართველ მაჰმადიანთ აწინდელი შთამომავალნი არ აქებენ თვის ძველებს ასეთის სიმაგრის და ძალადობისთვის.

„ნებით გათათრება" იმას ნიშნავს, რომ ნებით გათათრებულნი მალე მიხვედრილან საქმეს, მათ უბრალოთ სისხლი არ უღვრიათ, ყოველივე ადვილათ მიუღიათ, ასეთის გონიერებისათვის იგინი თვისის ძველების დიდი მადლობელნიც არიან. მოკლე აზრი ეს გახლავსთ აწინდელის ქართველი მაჰმადიანების „ძალით, თუ ნებით გათათრებულებზედ". ახლა მოგახსენებთ იმასაც თუ მათ დღეინდელის კვალად, ანუ სადღეისოდ როგორ ფიქრობენ ამაზედ.

ძველათ „ძალით გათათრებულნი" დღეს ხომ მათის ფიქრით დასაწუნია, მასთან მათგან დაწუნებულიც. „ნებით გათათრებულნი" კი მათის ფიქრით მოწონებული. ესეთი შეხედულება მათი არის წარსულის შესახებ. როცა თანამედროვე გარემოებაზედ დაიწყებენ საუბარს, მაშინ ამათ ამ წარსულის შესახებ ცნობიერებასთან ძაფი უწყდებათ და მათის ლაპარაკიდამ გამოდის შემდეგი დასკვნა.

„ჩვენი არამც თუ ნებით გაქრისტიანება, არამედ არც ძალით მოხდება, ჩვენ სულ დავიხოცებით, გავწყდებით და არც ნებით და არც ძალით არ გავქრისტიანდებით, არ გავქართველდებით. მთელი დუნია წახდება და ეს კი არ იქნება, თუ გაჭირდა საქმე, მთლად მუჰაჯირათ წავალთ და გაგიაურებ გაქართველებას კი არ ვიზამთ".

ასეთი პასუხები მე მათვის არას დროს არ მითხოვნია, არამედ როცა მათში ვისმეს უნახივარ, ნამეტურ სჯულის თავკაცებს, ხოჯებს, ჰაჯებსაც კი და სხვა ასეთ პირთ, მაშინ ჩემ წინ მიტომ ჩამოუგდიათ ამაზედ ლაპარაკი, რადგანაც 1890 წლებს აჭარაში, ლივანას და სხვაგანაც ჩემს ნახვას ერთობ ხამობდნენ, ეჭვიანობდნენ, რომ ეს კაცი აქეთ რათ დაიარებაო, თუ ამათ ჩვენი გაქრისტიანება არა სურთო.

ამაზედ ბევრს ალაგას საუბარი ამტყდარა. ასეთ საუბარის დროს დიდს მონაწილეობას იღებდნენ პატივცემული დედი აღა ნიჟარაძე, ან განსვენებული და პატივცემული გულო აღა კაიკაციშვილი. ესენი ჩემთან ერთად მთელ ქობულეთის ქართველ მაჰმადიანებს ფიცით უმტკიცებდნენ, რომ ჩვენ ძმა ქრისტიან ქართველებს ჩვენი გაქრისტიანება კი არ სურთ, არამედ ჩვენი

სწავლა-განათლება, თვალების გახილება, ტყიდამ გამოსვლა და კაი კაცებათ გახდენაო.

ასეთსავე საუბრის დროს დიდს მონაწილეობას იღებდნენ ლუკა ანდღულაძე აჭარ-წყალზედ და ლივანა მაჭახლისკენ, სიმონ იოსელიანი ქვედა-აჭარაში, თავ. ივანე ჯაიანი ლივანაში და მურღულს, იყვნენ თითო-ოროლა სხვანიც, როგორც ქართველ ქრისტიანები, ისევე ქართველი მაჰმადიანებიც, რომელთაც ჩვენი მიზნის შეგნება გარკვეული აქვნდათ და ესენი ყველგან იმას ლაპარაკობდნენ, რომ ქართველ ქრისტიანებს ჩვენი გაქრისტიანება კი არ უნდათ, არამედ ჩვენი განკაცება განათლებაო.

ასეთი კილოთი საუბარი მათში დავიწყეთ 1889 წ. მის შემდეგ, ჩემი საუბარი მათში ამაზედ არას დროს არ მოსპობილა. 1891 წ. რომ ქართველ მაჰმადიანთ ლოცვის წიგნი დავბეჭდე, ამ წიგნმა მათში კაი ნდობა გამიკეთა, მის შემდეგ კი საქმის განძრახვაზედ იგინი დარწმუნდნენ, მის შემდეგ მე ისე დამიახლოვდნენ, რომ თფილისში, ჩემს სახლში ხშირად მოდიოდნენ აჭარიდამ სხვა და სხვა მონინავე პირნი, თვით ხოჯებიც და მოლებიც, თვით ხაფიზნიც, როგორც მაგალითებრ თურმანიძე და სხვანიც, რომელთაც ჩემ სახლში ბინა ჰქონდათ, სცხოვრებდნენ თვეობით, მთავრობის წინ თუ რამ საქმეები ჰქონდათ, უკეთებდით ყოველივეს. მასთან ვეხმარებოდით კიდეც და ყოველივე ასეთ საქმეთა გარეშე ნადიმსა და სადილებსაც უმართავდნენ ილია ჭავჭავაძე, ან. ფურცელაძე, იაკ. გოგებაშვილი და ბევრნიც სხვა ასეთ ქართველნი, რომელთა მეოხებითაც ქართველი მაჰმადიანები რწმუნდებოდნენ მასზედ, რასაც ჩვენ მათ ვარწმუნებდით, რომ ჩვენ მათ სჯულთან საქმე არ გვქონდა. ეს მაშინ ცოტად შეიგნეს.

ჩვენი მიზანი ზოგიერთებმა შეიგნეს, შეიგნეს ის გარემოებაც, რომ იგინი იყვნენ ქვეყნით გურჯისტანელი. ტომით და ენით კი ქართველი, რაც შეეხება ქართველი ერის ტომის სჯულს, რომ იგინი, ანუ ამ ერთი ტომის ერი გაიყოფება სამი სჯულის ხალხათ. მაგალითებრ ქართველ ქრისტიანებს, ქართველ მუსულმანებს, ქართველ კათოლიკენი, ქართველ გრიგორიანები და ქართველ ისრაელნი. შეიგნეს ცოტათი მათ ეს გვაროვნული ჭეშმარიტება,

რომ ყველა ამ სჯულის ერთა ქვეყანა საქართველოა, ყველა იგინი ეკუთვნიან ქართველ ტომს, მათი დედა-ენა არის ქართული და სამშობლო ქვეყანა საქართველო.

რაკი ამის შეგნების დასაწყისი ვნახეთ მათში, რაკი მათში თითო-ოროლამ შეიგნო ის ჭეშმარიტება, რომ ჩვენ როგორც მათ ღვიძლ ძმებს, მათს სჯულთან კი არ გვქონდა საქმე, არამედ მათს ვინაობასა და თვით ცნობიერებასთან, მის შემდეგ კი მათში ამაზედ ლაპარაკს თავი დავანებე. მაგრამ მაინც მათში იყვნენ ისეთი ფანატიკ ხოჯები, რომელნიც ჩვენ ჰაზრებზედ ეჭვს აღიარებდნენ – ამბობდნენ, რომ რასაც ქართველები ლაპარაკობენ, ეგ ყველაფერი ტყუილიაო, თუ მათ ჩვენი გაქრისტიანება არ უნდათ, მაშ რათ მოდიან ჩვენს ქვეყანაშიო. ასე მიამბეს მაჭახელში 1899წ. და კინაღამ წამახდინეს კიდეც. ხოჯა არწმუნებდა ხალხს, რომ ჩვენი მუსულმანი როგორც გურჯიჯა ქითაბს შეისწავლის თუ არა, მის შემდეგ იგი უსათუოდ ქართველი გახდებაო, გაგიაურდება, გაქართველდებაო, ასე არწმუნა მაჭახლელები 1891 წ. სტამბოლიდამ მოსულმა და ნასწავლ ხოჯა შოთიძემ.

ამათ ლაპარაკს იწვევდა ხშირად ის გარემოებაც, როცა ზოგიერთ მოხუცებულ ქართველ მაჰმადიანებთან საუბარი მაქვნდა ქართველების გათათრებაზედ, როცა მოხუცებულნი სიამოვნებით მიამბობდნენ, თუ მათ თავიანთ გათათრების შესახებ თვის ძველებისაგან რა ამბები გაეგონათ. მათში რა იყო ამის შესახებ ზეპირ ამბებათ დაშთენილი. ჩემს მათში ცხოვრების დროს. ჯერეთ კიდევ იყვნენ ბევრნი ღრმად მოხუცებულნი რომელთაც ბევრი რამ იცოდნენ ამის შესახებ, ხოლო ისიც კი უნდა ითქვას, რომ თუ არ მათის კაის ცნობით, კაის მეგობრობით და პატივისცემით, უამისოდ მათ ძრიელ ემძიმებოდათ ჩემთან ასეთ ცნობებით ლაპარაკი, მეორე ამის შესახებ საუბარს მოლები და ხოჯებიც უკრძალვდნენ, უშლიდნენ, რომ ასეთი ამბები არ უნდა მოიგონოთო. ასე რომ ბევრს ალაგას ხოჯებს მოსაუბრე მოხუცი გაუჩუმებიათ და ჩემთვისაც შენიშვნა მოუციათ. ასე: ჩვენი ამბები თქვენ რაზედ გჭირიათ. ხოჯების სიტყვით და წაქეზებით იქ მყოფთ შორის ზოგს სატევარზედაც დაუდვია ხელი. ეს როგორც შავშელებმა ქმნეს. ასევე

მოხდა ბევრს სხვა კუთხეებში, ქობულეთს, აჭარას, მაჭახელს, ლივანას, მურღულს და თვით ახალციხეშიაც კი ბევრჯერ ბევრს პატიოსან ქართველს ამაზედ ჯავრიც მოსვლიათ და უთქვამსთ, რომ ამათგან არაფერი სიკეთე არ გამოვაო. ჩვენ ამათ ვერაფერს დავარწმუნებთო. ისევ იქმნება დრო და გარემოებამ გატეხოს იგინი და მათ იგრძნონ ჩვენი სწორე შეხედულება მათზედ, რომ ჩვენ მათი გაქრისტიანება კი არ გვინდა, არამედ მათი განკაცება და რიგიან მოქალაქედ გახდენაო. ესეთივე ცნობა და სიტყვები არამც თუ მარტოდ ქართველ ქრისტიანებს უთქვამსთ, არამედ თვით ზოგიერთ შეგნებულ ქართველ მაჰმადიანებსაც.

ამ ჭეშმარიტ ისტორიულად განვითარების დიდი მოტრფიალე იყო ისმაილ კაიკაციშვილი და რეჯებ ნიჟარაძე. ორივ ქობულეთელნი, ამათ სწავლა თფილისის გემნაზიაში დაამთავრეს, მერე ოდესის უნივერსიტეტშიც სწავლობდნენ. რეჯებ ნიჟარაძემ სწავლა დაამთავრა და სამწუხაროდ ისმაილი კი ოდესაში გარდაიცვალა. ამათს ოჯახებში მიცხოვრია მე, გვქონია ამაზედ საუბარი და უნდა მოგახსენოთ, რომ მე ფიქრით გულდაწყვეტილი ხშირად გაუმხნევებივარ და იმედი მოუციათ მასზედ, რომ თქვენ ფიქრი ნუ გაქვსთო. ქართველი მაჰმადიანები მალე გამოვლენ ამ სიბნელიდამა და იმასაც შეიგნებენ მალეო, რომ ქართველ საზოგადოებას მათი გაქრისტიანება კი არ უნდათ, არამედ მათი თვალების გახილება, სწავლა-განათლება, ვაჭრობა, ხელოსნობა და მოქალაქურ ცხოვრებაში გამოსვლაო. თვით ამ პირებსაც ხშირად ჰქონიათ საუბარი თანამემამულეებში და იგინი ურწმუნებიათ მასზედ, რომ ქართველებს თქვენი გაქრისტიანება სულაც არა სურთ, ამის ფიქრი მათში არავისა აქვსო. ასეთ საუბრის დროს, ხშირად გამოჩენილან მოკამათენიც, ნამეტურ ხოჯიები, ასეთ ხოჯიები იყვნენ ისეთნიც კი, რომელნიც ბათუმის ქართველების სკოლაში, ქართველ მაჰმადიანთ ბავშვებს საღმთო სჯულს ასწავლიდნენ, ამისთვის იგინი ჯამაგირსაც იღებდნენ, თვით ასეთნიც კი იტყოდნენ ხოლმე ასე:

– მაშ ჩვენი სჯულიდამ გასვლა, გაქართველება და გაგიაურება თუ არ უნდათ, ჩვენ ბაღანებს რაიზე ასწავლიან თავიანთებურ ქითაბს, თუ ჩვენი გაქართველება არ სურთ, მაშ მღვდელმა რათ

გვითხრა, რომ თქვენ ქართველები ხართო. მღვდელს გარდა აი ამა და ამ კაცმაც გვითხრა, რომ თქვენ წინედ ქართველები იყავით, ეხლა გაქართველდითო.

ვიტყვით ამაზედ, რომ დიახ, ესეც მართალია, თვით მეც მინახავს ასეთ ქართველნი, რომელთაც მათთვის უთქვამთ ასე:

– თქვენ წინედ ქრისტიანები, ქართველები იყავით და მერე რათ გათათრდით, რატომ ეხლა აღარ ქრისტიანდებით?

ასეთი პირნი ხშირად გამიჩერებია და მისთვის ამიხსნია საქმის გარემოება და მერე იგიც გაჩუმებულა. დიახ, ასეთ პირნი როგორც ჩვენში ისევე მაჰმადიან ქართველებშიაც არიან, რა გაეწყობა, ყოველივე ეს მოდის ჩვენის ისტორიის შეუგნებლობით და უსწავლელობით, უსწავლელები განა მარტოდ ქართველ მაჰმადიანებში არიან, არამედ ჩვენშიაც უფრო ბევრნი გახლავან. ჩვენში უფრო უხვად მოიძებნებიან ასეთი განუვითარებელნი და ამიტომ ამათი სიტყვები ქართველ მაჰმადიანებსაც არ უნდა ეწყინოთ, თითო-ოროლა კაცის სიტყვა და ცნობა მთელი ქართველი ერის შეგნებულ საზოგადოების გულის წადილად არ უნდა მიიღონ. დასასრულ გავახსენებ კვალად ქართველ მაჰმადიანებს გულის სიწმინდით და სისწორით, რომ მათ გაქრისტიანების ცნობა თვით ქართველ სამღვდელოებასაც კი არა აქვსთ მიზნად გამხდარი, ვინც უფრო უნდა მისდევდეს ქართველთ მაჰმადიანთ გაქრისტიანების საქმეს. თვით ესენიც არ მისდევენ ამას, თვით ესენიც არ ელტვიან მათ გაქრისტიანებას და აბა მაშ სხვებზედ რაღა უნდა სთქვან მათ, არაფერი.

დღეს ჩვენს სამშობლო ქვეყნის ასპარეზზედ პატიოსანი კაცი გახლავსთ საჭირო და არა რომელიმეს სარწმუნოებრივი მხარენი. რამდენი მაჰმადიანი გახლავსთ პატიოსანი კაცი, რამდენი მაჰმადიანი გახლავსთ ავი თვისების. რამდენი ქართველ ქრისტიანი გახლავსთ კაი კაცი, რამდენი ამათში ავიც მოიპოვება. აბა ახლა ჩვენა ვსთქვათ, ნუ თუ კაი ქართველ მაჰმადიანი კაი ქრისტიან ქართველის მეგობრობას და ამხანაგობას არ ინდომებს და ავ კაც მაჰმადიანთან წავა. ნუ თუ კაი ქრისტიან ქართველი სამეგობროდ და სამეზობლოდ კაი ქართველ მაჰმადიანთან არ წავა და იგი ავ

ქრისტიან ქართველს მიმართავს. აბა ეს როგორ შეიძლება, ეს სულ არ მოხდება, თუ კაცი სულ მტერი არ არის და ბეცი.

აქ საქმე კაი კაცობა, მაღალი ზნეობა და მამულის შვილობა არის სახეში საქონებელი და არა სჯული, თქვენ ოღონდ პატიოსანი ქვეყნის მარგე, ხალხის მომხრე, თავის ქვეყნის ისტორიის მცოდნე იყავით, სამშობლო ქვეყნის მოტრფიალე, ისტორიის, სამშობლო მწიგნობრობის და სჯულით, რომელიც თქვენს გულსა და სულს ენატრებოდეს, იმ სჯულის ბრძანდებოდეთ, ამას თქვენ არავინ დაგიშლისთ. ეს ყველა გონიერის ქართველ ქრისტიანისათვის ერთი გახლავსთ და ასევე ერთი უნდა იყოს ქართველ მაჰმადიანთათვისაც. ხოლო იგინი ვალდებულნი არიან რომ თავიანთ ძმა ქრისტიან ქართველების განძრახვა და გულს ნადები ჰაზრები ჭეშმარიტებათ იცოდნენ და მასზედ რამე ეჭვები არ აქვნდესთ. ამის შეგნება და ცოდნა ჩვენ ორივეს ძმათა ვალდებულებას შეადგენს.

ჩვენ ესეთი ცნობებიც მოგვისმენია ქართველ მაჰმადიანთაგან, ესე უსაუბრნიათ ხშირად ბევრს ალაგას.

ჩვენი ესა და ეს თათარ კაცს თქვენებმა ფული მისცეს, მერე ლამაზი ქალიც უშოვნეს და გააქრისტიანეს. ასეთები თქვენში, ანუ გურიაში ბარე სამი (ბევრი) გახლავსთ, ეს ჩვენ ძალიან გვწყინს. ამის შესახებ სხვა ცნობებიც მრავლად უამბნიათ.

ცხადი საქმე გახლავსთ, რომ სჯულის გამოცვლა ფულისა და ქალის გულისათვის არ არის კარგი. მაგრამ აქ ვიტყვით იმასაც, რომ ამ საქმეებშიაც არა მგონია რომ ქართველ ქრისტიანებმა ისურვონ მაჰმადიან ქართველის გაქრისტიანება და მასთან ლამაზ ქალის და ფულის მიცემაც ამისთვის. თუ კი ქალი კაია და ფულიც აქვს, მაშინ მას ასე შორს წასვლა რაღა საჭირო გახლავსთ. თვით ქრისტიან ქართველებში იპოვნიან ასეთს საქმროს, მაშინ ესეთი საქმენიც მათ სულაც არ დასჭირდებათ. ეს მოგონებული გახლავსთ თვით მაჰმადიან ქართველებისაგან. აი რათა:

ქართველ მაჰმადიანთ ვაჟებს ქართველ ქრისტიანთ ქალები ძრიელ მოსწონთ, ხშირად მათში მისვლა-მოსვლა და მეგობრობაც აქვსთ. მათში ხშირად სიყვარულიც იმართება. მერე ცოლქმრობაც ხდება, მაგრამ მთავრობის ძალით ქალს გათათრების ნება არა

აქვს, ამიტომ სიყვარულით გატაცებული ქართველი მაჰმადიანი ქრისტიანდება მხოლოდ მიტომ რომ თავის შეყვარებული ქალი შეირთოს. ამან თვისი საქციელი რომ თანამერჯულეთა ნინაშე დაფაროს, მაშინ იგი ამბობს, რომ ვითომც მას ქართველ ქრისტიანებმა გაქრისტიანებისათვის ფულიც მისცეს. ეს ტყუილი გახლავსთ, იქმნება ქალის მშობლებმა ზითევი და მასთან ქრთამიც, ხოლო იგი ქალის გათხოვებისათვის და არა გაქრისტიანებისათვის, მაგრამ მაშ რა ქმნას ასეთ პირმა, ვის დააბრალოს თავის საქმე თუ არა სხვასა. ამიტომაც ქართველ მაჰმადიანებმა ასეთ პირთა ლაპარაკსაც საეჭვოთ უნდა შეხედონ და იგი მთელი ქართველი ერის წადილად არ მიიღონ. ეს ასე გახლავსთ და ჩვენც ეს აქ მიტომ მოვიყვანეთ. გვინდა რომ ამის ცნობაც ქართველ მაჰმადიანებში სამახსოვროდ დაშთეს ყოველთვის.

ისლამის გავრცელება საქართველოში. სად როდის დაწყებულა ზეპირის ამბებისა და ისტორიული ცნობებისა დასკვნით

ყარსის თემის ქართველებში ისლამის გავრცელება დაუწყიათ XVI ს. ნახ.-დამ.

ლაზისტან-ჭანეთი. ისლამის ვრცელება დაუწყვიათ XVI ბოლოს წლებს.

არტაანის (არდაგანი) თემში ისლამის ვრცელება დაწყობილა XVII ს. დამდეგს.

შავშეთის თემში ისლამის ვრცელება დაწყობილა XVIII ს.

თორთომს, ოლთს და ამათ მიდამოებში დაუწყვიათ XVI ს. ბოლოს.

ლივანის ხევის ქართველის ისლამს დაუკავშირდნენ XVIII ს. დამდეგს.

აჭარა და მაჭახელი ისლამის ვრცელება 1670 წ. დაწყებულა. მერე დაკავშირდნენ 1770 წ. ამას ჩვენ მიტომ ვსწერთ ასე, რადგანაც აჭარლები ამბობენ, რომ ჩვენ ასი წელიწადი ვიბრძოლეთ.

ქობულეთში გამაჰმადიანება 1680 წ. იწყება 1690 წ. აქ ისლამს დაუკავშირდნენ თავდირიძენი. მის მერე სრულიად ქობულეთელ გამაჰმადიანება მოხდა 1780 წ.

დანარჩენ კუთხეების ქართველთ გამაჰმადიანება სრულიად მომხდარა XVIII ს. გასვლამდის.

ზოგს ხეობას ხუთი წლის წინეთ მიუღია, ზოგს ათი წლით, ზოგს უკან, ასე რომ ერთი მეორეს ათიდან 15 წ-ზედ იქით არ სცილდება.

სხვა რამ ცნობები ამის შესახებ ჯერ-ჯერობით არ არის რა და ვერც ჩვენ ვიტყვით რამეს.

გურიის გათათრება 1800 წ. გადაწყვეტილა, მაგრამ ველარ მოახერხეს ეს. მეთაური გიორგი გურიელ გურულებმა დახვრიტეს. ამის ცნობა წიგნშიაც გახლავს მოთავსებული.

ამ მასალების შეკრების გამო

დასავლეთ საქართველო საკმარისად ვრცელი მხარეა, იგი იწყება ბორჯომიდამ და მიემართება დასავლეთ არსიანის მთით ოლთისამდე და სამხრით არმენიამდე. ძველად ყველა ამ ადგილებში ქრისტიან-ქართველები ესახლნენ, ქართულს ენაზედ მოლაპარაკენი, შემდეგ დროის მცხოვრებთ ქართველთა მაჰმადის სჯული მიიღეს და უმეტეს ნაწილმაც დაჰკარგა დედა-ენა, დღეს ქართულს ლაპარაკობენ ბათუმის ოლქში, ართვინის, არდაჰანისაში მცირედ, ასევე ყარსის და ოლთისას ძრიელ მცირე, თითქმის იშვიათად. ოსმალში კიდევ არის დარჩენილი აქა-იქ საქართველოს ადგილები, სადაც ქართველი მაჰმადიანები ქართულად ლაპარაკობენ. კაცი როცა ამ ადგილებში დადის და უმზერს ადგილების სივრცეს, სოფლების რიცხვს და გამაჰმადიანებულ ქართველთ, მაშინ ის ჰკვირდება მასზე, თუ ეს ამოდენა ქართველობა ნეტა ოსმალებმა როგორ გაამაჰმადიანეს! ისეთი რა მანქანება და ძალა იქონიეს, რომ ამაზე ჩვენ არაფერი ვიცით? ვიცით მხოლოდ ის, რომ

1713 წ. ახალციხეში, ფაშის ბრძანებით, საქვეყნოდ ოსმალთაგან დახრჩობილ იქმნა ელისე არქიმანდრიტი და რამდენიმეც სხვა სასულიერო პირნი. 1720 წ.

ვახუშტი სწერს: – „სამცხეთში ქართულ ენას გარდა ქართველების ყველაფერი მოისპოო, მცირედ აქა იქ გლეხნი-ღა არიან ქრისტიანეთ, თორემ სხვა ყველა გამაჰმადიანდაო". ამ ცნობას გარდა „ქართლის ცხოვრებაშიაც" არის შემდეგი სიტყვები: – „ოსმალთ სამცხე აიღეს, ხალხი გაამაჰმადიანეს, ეკკლესიები დააქციეს, ჯამეები ააგეს, წირვა-ლოცვა მოსპეს, მაჰმადიანურად დაიწყეს ლოცვა. თავადებს თავადობა ჩამოართვეს და ბეგობა მისცეს, აზნაურებს აზნაურობა ჩამოართვეს და აღიობა მისცეს, განწესდა მაჰმადიანობა და ქართველნი მოიძულებდნენ ქართველთა და სრულიად მაჰმადიანურს წესსა და ჩვეულებაზე მიექცეოდნენ". თუმცა ჩვენი ისტორია ასე მოკლედ და ადვილად გადმოგვცემს ქართველთ გამაჰმადიანების ისტორიის ცნობებს, მაგრამ როგორც სჩანს ეს ისე ადვილად არ მომხდარა, ამ სარწმუნოებრივ ცვლილებას თავის დიდი, ვრცელი ისტორია ჰქონია, ამ ისტორიის მასალებს ჩვენ დღესაც ვჰპოვებთ ხალხში ზეპირად დაშთენილს.

დღევანდლამდე აქა-იქ მოხუცებულებს კიდევ შეხვდება კაცი, რომლებსაც კარგად ახსოვთ ბევრი რამ გამაჰმადიანების ცნობები, ეს ამბები მათ თავიანთ ძველებისაგან გაუგონიათ. ასეთ მოხუცებულებმა ბევრი რამ ამბები იციან ხახულის ტაძრის შესახებ, ანჩის, პარხლის, ტბეთის, ზარზმის, ოპიზის, დოლის ხანის და სხვების. ჩვენ თუ ამათ ყურადღებას არ მივაქცევთ და არ დავწერთ დღეს ცნობებს, შემდეგ ეს სულ ვეღარ მოხერხდება, რადგანაც 10-15 წლის განმავლობაში ეს მოხუცებულები სულ მიეფარებიან. ამ მოხუცებულთაგან განაგონი ამბების შეკრება ჩვენთვის მით უფრო არის საჭირო, რადგანაც აწინდელი მოლა-ხოჯები ხალხს უქადაგებენ, რომ ქართველნი ოსმალებს ნუ ემდურიან, ქართველთ გამაჰმადიანება ნებაყოფლობით მომხდარა და არა ძალითაო. ოსმალთ ძალა არავისთვის დაუტანებიათო. ეს პირები წინააღმდეგნი არიან თვით ხალხში დარჩენილ ძველ ზეპირ ცნობების და ამბობენ, რომ ზეპირ ცნობები ტყუილია, ეგ ყველა ქართველების მოგონილიაო.

ამას გამოაჩენენ და დაამტკიცებენ ცნობები, როცა-კი შეიკრიბება, თუ ქართველთ რა მწუხარებით, მსხვერპლის შეწირვით და სისხლის ღვრით მიუღიათ მაჰმადიანობა, ქაროველნი წამებულან თითქმის. ყოველს აჭარელს, შავშელს, ლივანელს, მაჭახელს და სხვათაც მეტად დიდი სისხლი აქვსთ ოსმალთ წინაშე დაღვრილი სჯულის და ქვეყნის მფარველობის გულისთვის.

ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ ლაპარაკი და სჯა ქართველობაში კარგა ხანია მას შემდეგ რაც აღიძრა. ამათ შესახებ რამდენიმე ქართველ კაცმა საკმარისად იღვაწეს, ბათუმში მათის შვილებისთვის კარგი სკოლა გაიხსნა. ორიოდ ყმანვილი თფილისში იქმნენ ჩამოყვანილი სასწავლებლად, ორმა უნივერსიტეტის კარამდისაც მიაღწია. ასეთ საქმეთ გარდა სხვა კითხვებიც აღიძრა, მაგალითებრ ქართველ მაჰმადიანთათვის ქართული საჭირო წიგნების გამოცემა და მათში უფასოდ ვრცელება, რასაც უეჭველია კარგი შედეგიც მოჰყვებოდა.

1890 წ. ამ საქმეს მე შეუდექი, მარტოდ რასაკვირველია ვერას გავაწყობდი. პირველ წლებს ჯერეთ უნდა დამევლო მთელი დასავლეთი, ანუ ოსმალეთის საქართველო, გამეცნო იქ ქართველ მაჰმადიანთ მდგომარეობა. შემეკრიბა ზოგიერთი საჭირო ცნობები და მერე მათის მიხედვით უნდა დამებეჭდა საჭირო სახმარი წიგნები. ამ საქმისთვის მე მივმართე ყველა ქართველთაგან დიდათ პატივცემულს ალექსანდრე ეპისკოპოზს და მათ მოვახსენე ჩვენი განძრახვა. მათმა მეუფებამ, როგორც გულშემატკივარმა მამულის შვილმა, დიდის სიამოვნებით მოისმინა ყველაფერი, დიდად გაეხარდა, ჰაზრი აკურთხა და ბრძანა შემდეგი: დიახ, ჭეშმარიტად, საჭიროა ქართველ მაჰმადიანთათვის ზრუნვა. ღმერთმა აკურთხოს ეს რჩევა და წადილი. მე სრული იმედი მაქვს, რომ რაკი აქამდე ქართველ მაჰმადიანთ მეათე ნაწილმა მაინც მოაღწია ქართულის ენით და თავიანთ ქვეყნის ხსოვნით, ისინი დღეის შემდეგ, ქრისტიანთ ძლევა მოსილის რუსეთის მფარველობის ქვეშ არას დაჰკარგვენ. ჩვენ დიდი შიში მხოლოდ ოსმალთ მფარველობის დროს გვადგა კარს. მადლობა ღმერთს და მფარველი იყოს ჩვენი

დედა მღვთისა, რომ ოსმალთ ამდენ დევნას ეს მცირე ნაწილი მაინც გადარჩა თავის დედა ენით... დიახ მოვალენი ვართ, რომ ამ მამა-პაპეულს საქმეს, ამ ძველის-ძველ ნაანდერძევ მცნებას ჯეროვანი ყურადღება მივაქციოთ და ამდენი ხნის დაკარგულს ძმებს შეძლებისდაგვარად დახმარებაც აღმოუჩინოთ, ასეთის საქმით, ასეთის ყურადღებით საფლავში ჩვენთ მამა-პაპათა ძვალნიც-კი შეინძრევიან სიხარულით, რადგანაც ქრისტიანობის ტანჯვის მწუხარება და ოსმალთა მონების ცნობები თან გაჰყვათ მათ, საფლავში ჩაიტანეს დიდის ტანჯვით. მადლობა ღმერთს, რომ ამ კუთხის დაცემულ ქართველთ, ანუ გიორგი მთაწმინდელის და შოთა რუსთველის თანამემამულეებს მზრუნველნი უჩნდებიან, მათში ენატრებათ დედა ენის და მწიგნობრობის აღორძინება და მოფენა, რაც შემდეგში დიდს სამაგალითო სახსოვრათაც ჩაითვლება. დიდად პატივცემულის მღვდელ-მთავრის ალექსანდრეს პატიოსანმა სიტყვამ ჩაუდგა სული ქართველ მაჰმადიანთ საქმესა. ასეთის დარიგებით გაგვამხნევა მაღალ ყოვლად უსამღვდელოესმა ეპისკოპოზმა ალექსანდრემ, ასე წაგვახალისა მათმა მამულის შვილურმა დარიგებამ, მათმა მეუფებამ მომავლის სასოება და განკაცების იმედიც გვამცნია. მას შემდეგ განვლო დრო ჟამმან, ქართველ მაჰმადიანთაგან ქართული წიგნების გაცნობის ხმაც განისმა. ეს ხმა მათმა მეუფებამაც დიდის სიამოვნებით მიიღო, მას ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია და განაცხადა დიდი ნატვრა ქართველ მაჰმადიანთათვის საჭირო წიგნების ბეჭდვის. მას დიდი სურვილი ჰქონდა ქართველთ გათათრების ისტორიის მასალების ბეჭდის. სურვილი ავასრულეთ და ეხლა უკვე ცალკე დავბეჭდეთ წიგნათ, რასაც ცხადი საქმეა ყველა ქართველი მაჰმადიანი ამას სიამოვნებით ნაიკითხავს. ჩემი ექვსი წლის მოგზაურობის დროს მე შევკრიბე დიდი ძალი მასალები, ზოგი დაიბეჭდა და ზოგიც დაუბეჭდავათ დაშთა. ქართველი მაჰმადიანები ყოველთვის მავალებდენ ისეთი წიგნის დაბეჭდვას, სადაც აღწერილი იქნება ჩვენი გათათრების ისტორია, თუ პირველად ვინ გათათრდაო. ამ ჟამად მომზადებულია მთელი რიგი წიგნების ქართველთ მაჰმადიანთ წარსულ და აწმყო ცხოვრების შესახებ:

1) დასავლეთ საქართველოს ისტორია და ჯაყელების გვარის მნიშვნელობა. ათაბაგნი და ოსმალთაგან დასავლეთ საქართველოს დაპყრობა ახალციხე და ჩოლოქამდე 1630 წლებში. ჯაყელის გვარში ათაბაგობის მოსპობა და ფაშობის განწესება და ქართველებში ისლამის ვრცელება 1629 წ.

2) საფარ ფაშა ჯაყელი, პირველად ეს გათათრდა ქართველთ დიდებულ ჯაყელთაგან და მერე ამან დაუწყო ხალხს გათათრება. გარდაიცვალა 1637 წ.

3) როსტომ ფაშა ჯაყელი, ძე საფარ ფაშისა, ამან მოსპო დასავლეთ ქართველთ შორის სამღვდელო პირნი, დააქცია ბევრი ეკკლესიები, ქართველთ დიდკაცის ცოლებში ძალით შეიტანა მუსულმანობა. თვისი მეუღლე მარიამი სასტიკათ აწამა და ჰგვემა ქრისტიანობისთვის და ძალით გაამაჰმადიანა. გარდაიცვალა 1649 წ.

4) ასლან ფაშა, ძე როსტომ ფაშისა. ამის დროს მთელს დასავლეთ საქართველოში მოისპო თავადობა და განწესდა ბეგობა, მოისპო აზნაურობა და განწესდა აღიობა. ეს ფაშა არ იყო ოსმალთ მორჩილებაში, ამიტომ მას არზრუმის ფაშამ უმტრო და ხონთქართან დააბეზღეს, ხონთქრის ბრძანებით მას თავი მოსჭრეს 1676 წ. თავი სტამბოლს წარგზავნეს. უსუფ ფაშა ჯაყელი, გაფაშდა 1680 წ. გარდაიცვალა 1686 წ. სელიმ ფაშა ჯაყელი გარდაიცვალა 1701 წ. ისაყ ფაშა ჯაყელი, ძე უსუფ ფაშისა, სამჯერ გაფაშდა, გარდაიცვალა 1737 წ. ამან სიცოცხლეშივე გააფაშა თავის შვილი უსუფ ფაშა.

5) უსუფ ფაშა ჯაყელი, ძე ასლან ფაშისა. ამ ფაშის დროს ქართველ ახლად გამაჰმადიანებულთა უგვანათ იწყეს ცხოვრება, ამავე დროს ეკკლესიებს უწყეს ნგრევა, ქცევა და სრულიად ოხრება და მათ მაგიერ ჯამეები აღშენდებოდა, ქართლის ზნე და ხასიათი ამოვარდნას მიეცა. გარდაიცავალა 1744 წ. ამის შემდეგ განაგებდენ სხვა-და-სხვა ფაშები ვიდრე 1760 წლამდე – შემდეგ დროებში გაძლიერდენ ხიმშიაშვილები.

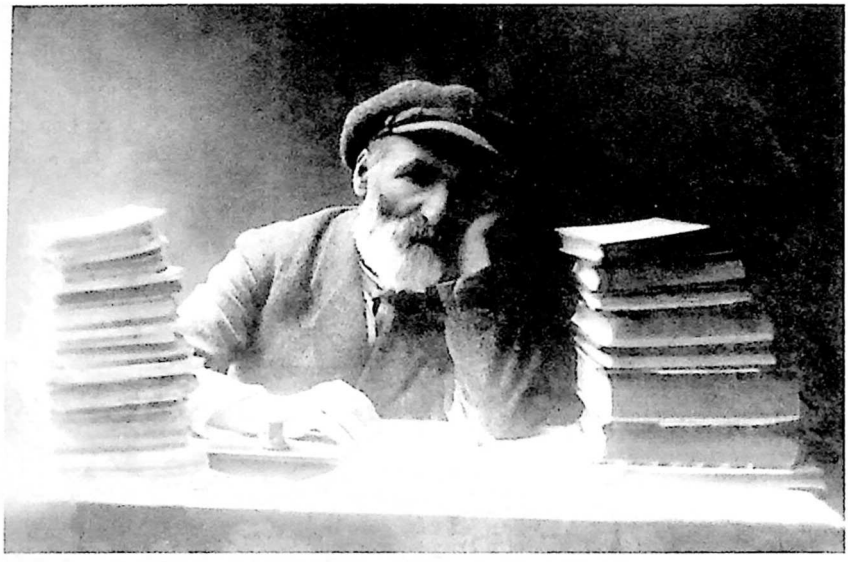
6) სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილი, ამის მამა აბდულ ბეგი და სელიმ ფაშის შვილი ახმედ ფაშა და ქართველობის დევნა.

7) აჭარა, შავშეთი, ლივანა, მაჭახელი, ზეგანი და ქობულეთის აღწერა. აქ აღწერილია ხეობები, მთები, სოფლები, დაბები, ძველი ნაშთები, ეკკლესიები, ხიდები, ციხეები, კოშკები და ჯამეები. ხალხი, მდგომარეობა, მოლები, ხოჯები, სასწავლებლები, ნასწავლი კაცები და მოწინავე გვარის კაცნი, მდაბიონი, დედაკაცობა და.

8) ქართველთ მოლების და ხოჯების ქადაგებანი. ჩვენ თამამად ვიტყვით, რომ ყველა ეს წიგნები ქართველ მაჰმადიანებში დიდის სიამოვნებით მოიფინება. ნამეტურ წაიკითხვენ საფარ ფაშის, როსტომ ფაშის და უსუფ ფაშის ცხოვრებას, რომელთაც საქართველოს უმტრეს, დაჰგმეს თავისი ქვეყანა, სჯული, ენა, უღალატეს ხალხს და ოსმალთ მიემხრნენ შესყიდვით. საჭიროა მხოლოდ ამ წიგნების დასტამბვა. ერთ კაცისთვის-კი ეს დიდათ გაძნელდება, რადგანაც წიგნები რამდენიმე ასობით გავრცელებულ უნდა იქმნეს უფასოდ. ვიტყვით იმასაც, რომ ჩვენგან ანუსხულს მასალებში ძრიელ ბევრი ძვირფასი ცნობებია მოთავსებული, ჩვენ ამაზედ საუბარს არ დავიწყებთ. მაგალითს თვით ეს დაბეჭდილი წიგნიც გაუწყებთ, რომ მათი დაბეჭდვა არ იქმნება უმნიშვნელო.

ზაქარია ჭიჭინაძე (1854-1931)

ზაქარია ჭიჭინაძე

ზაქარია ჭიჭინაძე და აკაკი წერეთელი

იმერხეველები სოფელ წყალსიმერიდან. 1904

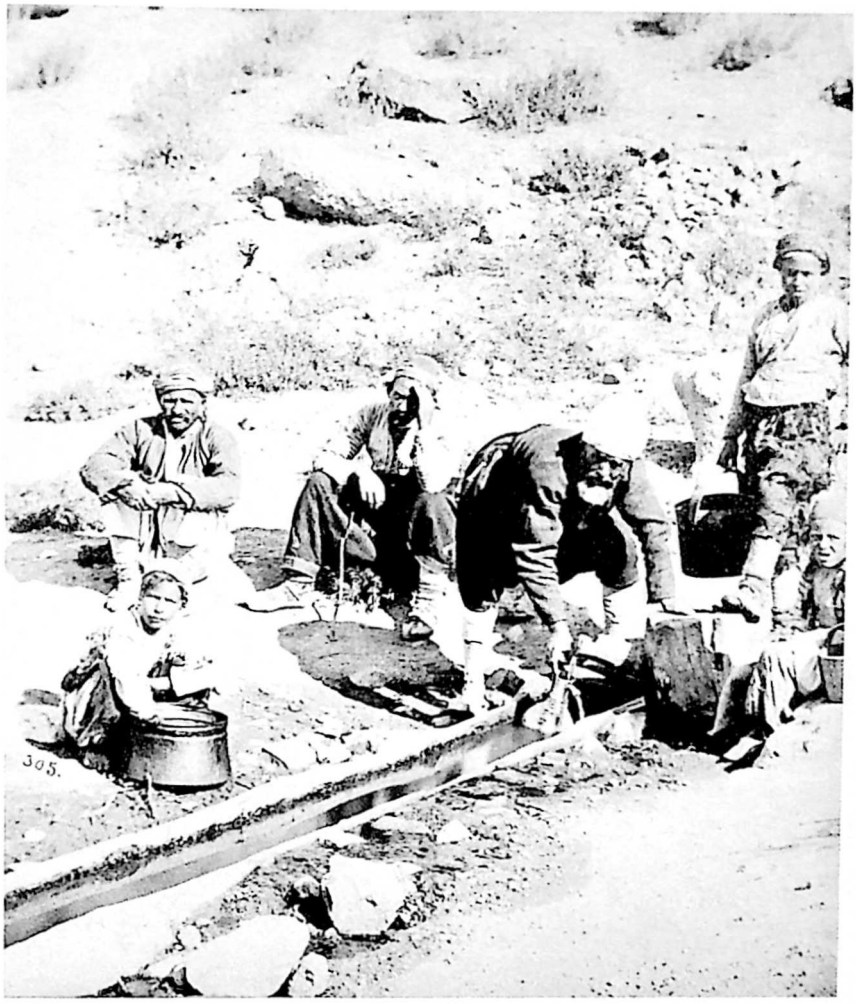
ქართველები შავშეთიდან. 1904

აჭარელი გლეხები

აჭარელი მამაკაცი

თორთომი. გლეხების ჯგუფი შადრევანთან

ლაზები ბათუმში

ლაზები

აბხაზები

ლეკები

ჩერქეზი ქალები

ოსი ქალები

ჩერქეზი მამაკაცი
ეროვნულ სამოსში

ინგუშები

გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი

აგარა 83, 100
ადიგენი 21
ართვინი 37, 56, 57, 58, 60, 69, 90, 91, 176
არტაანი (არდაჰანი) 17, 25, 32, 33, 35, 42, 49, 54, 69, 98, 167, 175, 176
არტანუჯი 17, 69, 91, 98
არზრუმი 64
ასპინძა 21,
აფხაზეთი 149, 150, 152, 153, 154, 155, 161, 162
აჭარა17, 26, 27, 29, 33, 42, 50, 60, 61, 62, 81, 84, 92, 93, 94, 95, 98, 99, 109, 114-120, 122, 124, 126, 137, 144, 145, 149, 150, 151, 165-167, 169, 170, 172, 175, 181
აჭარ-აღმართა 45
აჭყვა 125
ახალდაბა 41, 52
ახალქალაქი 25-27
ახალციხე 18, 22-27, 31, 36, 50, 69, 74, 85, 98, 172, 177
ახალციხის ციხე 24
ახალშენი 21

ბათუმი 60, 71, 84, 86, 119, 123, 124, 135, 138, 142, 143, 176, 178
ბალაჯარი 21
ბაზარეთი 88
ბერთა 55, 56
ბორჩხა 90, 91

გურია 60, 93, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 133, 141-143, 176
გარყილუფი 41, 52, 75
გურჯისტანი 49, 53, 87, 136

დანდალო 61, 94, 95, 96, 97
დაღესტანი 156, 160, 161
დევესქელი 69-73, 90, 167
დერეხოხნა 114
დიარბექირი 60, 98, 142

ევფრატი 43-45, 47, 86, 89
ერგე 119
ერუშეთი 26, 33, 34, 41, 53, 74

ვაიო 29, 30, 93, 109

ზარუშეთი(იგივე ერუშეთი) 33, 34, 53, 54
ზარზმა 37
ზეგანი 26, 27, 60, 61, 165, 167, 181
ზენდიდი 130

თორთომი 17, 31, 33, 41, 74, 135, 175

იერუსალიმი 22,
იეთეთი 75
იმერეთი 20, 122, 142, 149
იმერხევი 33-36, 41, 43, 45, 52, 53, 62, 98, 167
იშხანი 37

კახაბერი 84, 118, 119, 124, 128, 142
კახეთი 147, 156
კინტრიში 124, 134
კინტრიშ-ქობულეთი 123, 125
კლარჯეთი 55, 56, 60
კოლა 41, 53
კონსტანტინოპოლი 22, 145

ლაზისტანი 17, 83, 87, 124, 135, 136, 144-146, 161,
ლაზისტან-ჭანეთი 175
ლივანი 17, 26, 49, 55, 59, 60, 69, 77, 80-82, 87, 90-92, 128, 146, 165, 169, 170, 172, 175, 181

მარადიდი 81, 91, 112, 128, 129
მაქრიალი 83, 84, 129, 146
მაჭახელი 33, 42, 43, 45, 46, 62, 70, 75, 86-90, 167, 170-172, 175, 181
მახინჯაური 128
მერისი 119, 122
მერისის ხეობა 93
მესხეთი 17, 20, 21, 25
მესხეთ-ჯავახეთი 17, 145
მირატის 33, 105
მისირი 60, 142
მიქელეთი 34
მურღული 60, 62, 64, 65, 68, 69, 167
მურღულის ხეობა 20, 170, 172

ნადარბაზევი 80
ნიგაზეული 98

ოლთისი 17, 31, 41, 42, 175, 176
ორცვა 92, 116, 117

პარხალი 20, 26, 37, 68, 69
პეტრული 90

საინგილო 147, 148, 156
სამეგრელო 111, 112, 161
სამცხე 18, 31, 152, 177
სამცხე-საათაბაგო 17, 31, 144, 161
სამცხე-ჯავახეთი 17
სტამბოლი 46, 69, 78, 95, 122, 126, 138, 141, 142, 154
სხალტა 62, 98-101, 104, 105, 107

ტაო 33
ტაოსკარი 74
ტბეთი 54, 98, 99, 105
ტრაპიზონი 20, 64, 66, 90, 122, 141, 142, 145

ფაჩხა 106
ფოთი 161
ფოცხოვი 27, 37, 49, 61, 74

ქართლი 20, 122
ქართლ-კახეთი 162
ქაქუთი 130, 131

ქვაბლიანი 27, 37, 49, 61, 74
ქიზიყი 156
ქობულეთი 124, 126, 127, 131, 132, 143, 165, 167, 169, 172, 176, 181
ქურთისტანი 122

ყარსი 28-30, 32, 42, 175, 176
ყინჩაური 102, 103

შამი 60
შავიმთა 75
შავშეთი 26, 33-38, 41-43, 45, 49, 50-54, 62, 74, 98, 167, 175, 181
შირვანი 156, 157
შუახევი 118

ჩაქვი 123, 126, 128, 134
ჩილდირი 54
ჩხალა 90
ჩხუტუნეთი 45

ციხისთავი 52
ციხისძირი 123

ძნელიეთი 88

ნაბლანი 106
ნითურეთი 91
წყალსიმერი 35, 36

ჭანეთი 82, 115
ჭვანი 111

ხერთვისი 44, 45, 87, 118
ხულო 61, 107, 108, 118, 120, 165

ჯავახეთი 17, 20, 21, 25-27
ჯვრები 75

RESEARCH CENTRE FOR SOUTH CAUCASIA AND ANATOLIA

SOUTH CAUCASUS AND ANATOLIA

11

Zakaria Chichinadze

THE ISLAMIFICATION OF GEORGIAN POPULATIONS

ORAL HISTORIES

ARTANUJI Publishing
Tbilisi 2019

დამკაბადონებელი
ვიოლა ტულუში

გარეკანის დიზაინერი
ილია ხელაია

გამომცემლობა არტანუჯი
თბილისი, ილია ჭავჭავაძის გამზ. 5
2-25-05-22, 2-91-22-83, 5(93) 25-05-22
www.artanuji.ge info.artanuji@gmail.com
გამომცემლობა არტანუჯი / Artanuji Publishing

სტამბა დამანი
Print House Damani
თბილისი, პ. ჩანჩიბაძის ქუჩა 6
214 34 01, 577 33 38 57
stamba.damani@gmail.com
სტამბა დამანი / Print House Damani